

11 КИЇВ-1979

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Розвиток В. І. Леніним програми партії в національному питанні
- З історії боротьби партійних організацій України проти троцькістсько-зінов'євського блоку
- Основні етапи розвитку джерелознавства історії КПРС
- З історії соціалістичних перетворень на селі (добірка)
- Культурне шефство творчої інтелігенції України над Збройними Силами
- Щоденник четвертого батальйону (документальна розповідь)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. П. Кожукало*. Развитие В. И. Лениным программы партии по национальному вопросу (К 60-летию выхода труда В. И. Ленина «Критические заметки по национальному вопросу»). *А. В. Корнийчук*. Из истории борьбы партийных организаций Украины против троцкистско-зиновьевского блока. *Методологии и методики исторических исследований* *М. А. Варшавчик*. Основные этапы развития источниковедения истории КПСС. Сообщения. *Из истории социалистических преобразований на селе*. *И. Г. Черненко*. Рабочий класс Украины в борьбе за укрепление колхозного строя в годы второй пятилетки *Ф. П. Терехов*. Роль ЦКК—РКИ в осуществлении генеральной линии партии на селе. *В. И. Понедилко*. О борьбе Коммунистической партии за хлеб в 1918 г. *И. В. Хмил*. Образование большевистских организаций, ячеек и групп в селах Украины (март 1917 — март 1918 г.). *А. С. Золотухин*. Культурное шефство творческой интеллигенции Украины над Вооруженными Силами (1961—1970 гг.). *К 250-летию Академии наук СССР*. *В. М. Холевчук*. Развитие науки в западных областях Украинской ССР в годы коммунистического строительства. *М. К. Ивасюта*, *Г. И. Игнатченко*, *Ф. П. Погребенник*. По поводу одного юбилея. Заметки. В помощь преподавателю истории. Документальные очерки. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация.

CONTENTS

Articles. *I. P. Kozhukalo*. Development of the Party Program on the National Problem by V. I. Lenin (On the 60th Anniversary of Publication of V. I. Lenin's Work "Critical Notes on the National Problem"). *A. V. Korniychuk*. From History of Struggle of the Ukrainian Party Organizations against the Trotskyist-Zinovievist Block. *Methodology and Methods of Historical Investigations*. *M. A. Varshavchik*. Main Stages in the Development of the Science of Sources of History of the CPSU. Communications. From History of the Socialist Transformation in the Country. *I. G. Chernenko*. The Working Class of the Ukraine in the Struggle for Strengthening the Kolkhoz System during the Years of the Second Five-Year-Plan. *F. P. Terexhov*. Role of the Central Control Committee of WPI in Realization of the General Party Line in the Country. *V. I. Ponedilko*. On the Struggle of the Communist Party for Bread in 1918. *I. V. Khmil*. Formation of the Bolshevik Organizations, Cells and Groups in Villages of the Ukraine (March 1917 — March 1919). *A. S. Zolotukhin*. Cultural Patronage of Creative Intelligentsia of the Ukraine over the Armed Forces (1961—1970). *V. M. Kholevchuk*. Development of Science in the Western Regions of the Ukrainian SSR during the Years of Communist Construction***. Notes. Aid to the Teacher of History. Documentary Essays. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (152)

ЛИСТОПАД

1973

РІК ВИДАННЯ
СІМНАДЦЯТИЙ

Журнал видається
з липня 1957 р.

Виходить
щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
ПРИ ЦК КПРС

© «Український історичний журнал», 1973 р.

ЗМІСТ

СТАТТІ

- І. П. Кожукало — Розвиток В. І. Леніним програми партії в національному питанні (До 60-річчя виходу праці В. І. Леніна «Критичні замітки з національного питання») 3
- А. В. Корнійчук — З історії боротьби партійних організацій України проти троцькістсько-зінов'євського блоку 15

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- М. Я. Варшавчик — Основні етапи розвитку джерелознавства історії КПРС 25

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії соціалістичних перетворень на селі

- І. Г. Черненко — Робітничий клас України в боротьбі за зміцнення колгоспного ладу в роки другої п'ятирічки 37
- Ф. П. Терехов (*Біла Церква*) — Роль ЦКК — РСІ УРСР у здійсненні генеральної лінії партії на селі 42
- В. І. Понеділко — Про боротьбу Комуністичної партії за хліб в 1918 р. 52
- І. В. Хміль — Утворення більшовицьких організацій, осередків і груп у селах України (березень 1917 — березень 1918 рр.) 57

* * *

- А. С. Золотухін (*Одеса*) — Культурне шефство творчої інтелігенції України над Збройними Силами (1961—1970 рр.) 66
- В. М. Холевчук (*Чернівці*) — Розвиток науки в західних областях Української РСР в період комуністичного будівництва 74
- М. К. Івасюта (*Львів*), І. І. Ігнатченко, Ф. П. Погребенник — З нагоди 100-річчя утворення Наукового товариства ім. Шевченка у Львові 84

ЗАМІТКИ

- В. І. Шабельников (*Донецьк*) — Діяльність парторганізацій Донбасу по фізичному вихованню трудящих (1966—1970 рр.) 92
- В. О. Шийчук (*Чернівці*) — Виробнича активність робітників Радянської Буковини в 1940—1941 рр. 97
- С. В. Пшегодський (*Херсон*) — Висвітлення молодіжною пресою УРСР боротьби проти троцькізму (1923—1927 рр.) 102

М. П. Бондаренко (<i>Харків</i>) — Парти́йне керівництво діяльністю військових комісарів у 1918—1921 рр.	105
О. М. Коломієць (<i>Умань</i>) — Антиклерикальні виступи селян Правобережної України в 1900—1904 рр.	108
Л. С. Чиколіні — «Щасливе місто» Франческо Патріці	115

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

К. П. Кіндрат, А. І. Литвинчук — Використання краєзнавчого матеріалу в патріотичному вихованні учнів	121
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

І. М. Бречак — Щоденник 4-го батальйону	123
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Є. Ю. Маленко (<i>Харків</i>) — Ленінської гвардії боець (До 100-річчя з дня народження М. О. Алексєєва)	132
В. Т. Фещенко (<i>Умань</i>) — Робітничий депутат (До 100-річчя з дня народження М. К. Муранова)	134
П. Я. Лещенко (<i>Ровно</i>) — Безсмертна у віках (До 50-річчя від дня народження Ніни Сосніної)	135

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Д. Л. Похилевич (<i>Львів</i>) — Форма земельної ренти і розмір визиску селян України та Білорусії (в XV — першій половині XVI ст.) в радянській історіографії	137
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. В. Козленко (<i>Одеса</i>) — Книга для читання з історії СРСР (з початку XX ст. до наших днів)	146
М. Н. Лещенко, Д. І. Мишко — Історія Білоруської РСР, т. 2. Білорусія у період капіталізму (1861—1917 рр.)	148
Є. М. Скляренко, Л. М. Гордієнко — Л. С. Рогачевская. Ликвідація безробіття в СРСР. 1917—1930 гг.	149
В. М. Зайцев — Л. Підгородецький. Січ Запорізька	151
В. А. Смолій — Л. А. Коваленко. Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.	152
І. М. Кулинич, П. С. Сохань — Веселін Хаджініколов. Георгій Димитров і радянська громадськість. 1934—1945	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. К. — Колоквіум з питань міжнародного значення більшовизму	155
А. К. Волощенко, В. Т. Крюков — Спільна нарада авторів, редакційних колегій по томах і головній редакційній колегії багатотомної «Історії Української РСР»	156
М. О. Навроцький — Зустріч з болгарським ученим	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), В. М. Нем'ятий, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун.

Адреса редакції: 252005, Київ, вул. Горького, 3.
Телефон: 24-29-92

Технічний редактор *Е. Г. Вегер*.

Коректор *Н. С. Шпиталь*.

БФ 00558. Здано до складання 27.IX 1973 р. Підписано до друку 15.XI 1973 р. Папір друкарський № 2. Формат 70×108¹/₁₆. Друк. аркушів 10,0. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,6. Зам. К-171. Тираж 8934. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.

Статті

І. П. КОЖУКАЛО

РОЗВИТОК В. І. ЛЕНІНИМ ПРОГРАМИ ПАРТІЇ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

(До 60-річчя виходу праці В. І. Леніна
«Критичні замітки з національного питання».)

Серед суспільно-політичних проблем, яким В. І. Ленін приділяв велику увагу і вирішення яких до цього часу розвивається під визначальним впливом його вчення, важливе місце належить національному питанню. Ленінське вчення з національного питання — результат глибокого аналізу закономірностей суспільного розвитку, внутрішнього життя народів та їх взаємовідносин. Воно живе й розвивається у творчій діяльності марксистсько-ленінських партій, про що переконливо свідчать історичні рішення XXIV з'їзду КПРС, матеріали святкування 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

У дореволюційній Росії — багатонаціональній монархічній державі, 57% населення якої становили національні меншості, — національне питання стояло особливо гостро. Трудящі всіх національностей країни страждали від соціального гноблення і політичного безправ'я. Що ж до народів національних окраїн, то вони терпіли ще й жорстокий національний гніт. Діючи за принципом «поділяй і владарюй», експлуататорські класи сіяли серед народів і народностей царської Росії національний розбрат і ворожнечу. Як відзначав В. І. Ленін, самодержавство *«все зробило для взаємовідчуження народів...»*¹.

«Тюрмою народів» називав Володимир Ілліч Російську імперію і при цьому підкреслював, що вона була такою не тільки внаслідок військово-феодалного характеру російського царизму, не лише тому, що великоруська буржуазія підтримувала царизм, а й тому, що буржуазія національних окраїн «інтересам капіталістичної експансії принесла в жертву свободу націй, як і демократизм взагалі»². У своїх вузькокорисливих цілях національна буржуазія намагалася використати ненависть народних мас поневолених націй до чорносотенної політики царського уряду для націоналістичної пропаганди, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, роз'єднання трудящих за національною належністю і послаблення їх спільної боротьби проти експлуататорів. Саме тому В. І. Ленін нещадно викривав націоналізм усіх мастей як найогидніший прояв буржуазної ідеології.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 32, стор. 334.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 27, стор. 63.

Творчо розвиваючи ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін створив струнку вчення з національного питання, розробив наукові принципи національної політики Комуністичної партії. Він розкрив місце і роль національного питання в революційному перетворенні світу, показав його підпорядкованість інтересам класової боротьби, інтересам соціалізму, довів життєву необхідність єдності пролетарів усіх національностей у боротьбі проти капіталістичного рабства, за соціальне та національне визволення.

Особливо гостро постало питання про інтернаціональну єдність трудящих в роки революційного піднесення. Назрівання світової імперіалістичної війни, яку буржуазія готувала під лозунгом «захисту вітчизни»; шалена кампанія чорносотенного шовінізму і буржуазного націоналізму; посилення націоналістичних тенденцій в робітничому русі; різні нападки різного роду націоналістів і націонал-ухильників — бундівців, українських і вірменських соціал-демократів, грузинських меншовиків, а також ліквідаторів і троцькістів на національну програму партії,— все це загрожувало підірвати єдність робітничого руху, послабити сили революції, що назрівала.

В цих умовах В. І. Ленін багато працював над дальшою розробкою теорії і політики партії в національному питанні. Численні статті, листи, виступи з рефератами у Кракові, Парижі, Льєжі, Берні, Женеві, Лозанні, Цюріху, Лейпцігу, Брюсселі свідчать про напружену роботу вождя у цьому напрямі. З великою доповіддю про національне питання Володимир Ілліч виступив восени 1913 р. на Поронінській нараді ЦК РСДРП з партійними працівниками. Всього протягом 1912—1914 років Леніним написано більше 20 праць, в яких обґрунтовувалась і захищалась національна програма партії. Особливо важливе місце серед них займає класична праця «Критичні замітки з національного питання», написана у жовтні — грудні 1913 р. і того ж року надрукована в більшовицькому легальному журналі «Просвещение» (№ 10—12).

В «Критичних замітках з національного питання» В. І. Ленін, обґрунтовуючи вимоги партійної програми з національного питання і відстоюючи її від антимарксистських перекирвань з боку як правих, так і лівих опортуністів, розробив важливі теоретичні положення, ще раз вказав на необхідність дивитися на національне питання з «точки зору класової боротьби», звир'яти його лозунги з «інтересами і політикою класів...»³. «Ми виробляємо національну програму з точки зору пролетаріату...»⁴, — писав Володимир Ілліч.

Виходячи з умов епохи імперіалізму і пролетарських революцій, В. І. Ленін показав, що національне питання повинно розглядатись як складова частина боротьби робітничого класу за повалення імперіалізму, завоювання політичної влади і встановлення диктатури пролетаріату. Узагальнюючи історичний досвід боротьби марксистів-ленінців за справедливе розв'язання національного питання, Л. І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» говорив: «Комуністи завжди розглядали національне питання через призму класової боротьби, вважали, що його розв'язання має бути підпорядкованим інтересам революції, інтересам соціалізму. Саме тому головним у національному питанні комуністи, борці за соціалізм вважають об'єднання трудящих незалежно від їх національної приналеж-

³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 117.

⁴ Там же, стор. 134.

ності в спільній битві проти всіх видів гноблення, за новий, вільний від експлуатації трудящих суспільний лад»⁵.

Особливо важливе значення для обґрунтування партійної програми з національного питання мало сформульоване В. І. Ленінін класичне положення про дві історичні тенденції в національному питанні при капіталізмі. «Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.»⁶.

За своїм змістом обидві ці тенденції прогресивні. Перша переважає на початку розвитку капіталізму і спрямована проти феодально-монархічного ладу. В епоху імперіалізму ця тенденція виражає обурення народних мас і боротьбу проти імперіалістичного гніту, проти насильницьких форм об'єднання націй. Прогресивність другої тенденції, що, як відзначав В. І. Ленін, «характеризує зрілий капіталізм, який іде до свого перетворення в соціалістичне суспільство»⁷, полягає в тому, що вона сприяє розвитку продуктивних сил, полегшує ліквідацію національної відособленості.

Проте в умовах капіталізму обидві ці тенденції розвиваються в непримиренних суперечностях, оскільки тенденція до господарського, політичного і культурного зближення та об'єднання народів виявляється у формі насильства, загарбання чужих земель і закабалення відсталих народів, неминуче викликаючи опір імперіалістичній політиці, посилення національно-визвольної боротьби пригноблених народів.

Дві тенденції в національному питанні діяли і в царській Росії. І, незважаючи на сильний соціальний і національний гніт, тут складалося революційне співробітництво трудящих різних національностей — росіян, українців, білорусів, узбеків, грузин, азербайджанців, вірмен, казахів, литовців, латишів, молдаван, таджиків, киргизів, туркменів, естонців та ін.

Як відзначав В. І. Ленін, «на обидві тенденції зважає національна програма марксистів, відстоюючи, по-перше, рівноправність націй і мов, недопустимість будь-яких *привілеїв* у цьому відношенні (а також право націй на самовизначення...), а по-друге, принцип інтернаціоналізму і непримиренної боротьби проти зараження пролетаріату буржуазним націоналізмом, хоч би й найвитонченішим»⁸.

Перша тенденція, що відображає процес консолідації націй, могла виявитися найповніше в умовах вільного національного розвитку. І партія висунула вимогу повної рівноправності всіх народів, як тих, що склалися в націю, так і тих, що не склалися. Малася на увазі і рівноправність рас, тимчасом як опортуністи нерідко тлумачили рівноправність лише як рівноправність «білої раси».

Щоб забезпечити рівність націй, В. І. Ленін висунув як одну з важливих вимог партії в національному питанні право націй на самовизначення аж до відокремлення. Ленінська постановка питання була позитивним вкладом у марксистську теорію. Цей лозунг сприяв ліквідації національної ворожнечі, інтернаціональному вихованню трудящих, згуртуванню пригноблених народів у боротьбі проти царизму, зближенню їх

⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 6—7.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 121.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

з російським пролетаріатом, підготовці основи для взаємного співробітництва і добровільного об'єднання націй з метою будівництва соціалізму і комунізму.

Проте В. І. Ленін вважав, що кожна національну вимогу пролетаріат повинен підтримувати не безумовно, а залежно від того, чи сприяє вона рівноправності націй, мирові між народами і, насамперед, інтересам класової боротьби пролетаріату. В противному разі визнання і підтримка національного руху перетворюється в апологію націоналізму, призведуть «до затемнення пролетарської свідомості буржуазною ідеологією»⁹. Саме з такої класової позиції підходив Володимир Ілліч і до вимоги права націй на самовизначення: він зовсім не вважав відокремлення обов'язковим в усіх випадках. У написаній ним резолюції Пороїнської наради ЦК підкреслювалось: «Питання про право націй на самовизначення... недозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це останнє питання с.-д. партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно і з точки зору інтересів всього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм»¹⁰.

Отже, висуваючи лозунг права націй на самовизначення аж до відокремлення, партія зовсім не прагнула до роз'єднання націй. У «Критичних замітках з національного питання» В. І. Ленін показав переваги централізованих держав перед дрібними. В умовах економічного згуртування великих територій швидше переборюються національні перегородки між трудящими різних націй, ширше розгортається класова боротьба пролетаріату з буржуазією. Роз'яснюючи з цієї точки зору національну програму партії В. І. Ленін писав: «Ми вимагаємо свободи самовизначення, *тобто незалежності, тобто свободи відокремлення* пригноблених націй не тому, щоб ми мріяли про господарське роздроблення або про ідеал дрібних держав, а, навпаки, тому, що ми хочемо великих держав і зближення, навіть злиття, націй, але на справді демократичній, справді інтернаціоналістській базі, *немислимій без свободи відокремлення*»¹¹.

Показуючи переваги великих централізованих держав, Володимир Ілліч підкреслював, що марксистки відстоюють саме централізм демократичний. Він гостро критикував тих, хто не розумів цього. Зокрема, він піддав критиці М. Драгоманова, який, займаючи помилкові позиції в національному питанні, проявляючи хитання в бік українського буржуазного націоналізму, не розумів прогресивного значення демократичного централізму. «...Недозволено було б забувати,— писав В. І. Ленін,— що, відстоюючи централізм, ми відстоюємо виключно *демократичний* централізм. Щодо цього всяке міщанство взагалі і націоналістичне міщанство (покійний Драгоманов у тому числі) внесли таку плутанину в питання, що доводиться знов і знов приділяти час його розплутуванню»¹².

Вказуючи на єдність класових завдань соціалістів гноблячих і пригноблених націй. Володимир Ілліч звертав увагу і на відмінність в їх агітаційній роботі. Соціалісти гноблячої нації повинні насамперед наповняти на праві пригноблених народів і залежних країн на самовизначення. Найперший обов'язок соціалістів пригноблених націй — агітація за доцільність об'єднання різних націй у великій державі.

⁹ Там же, стор. 128.

¹⁰ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 292.

¹¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 27, стор. 63.

¹² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 140.

Історичною перевіркою правильності ленінської політики в національному питанні було об'єднання радянських республік в Союзі РСР — багатонаціональній державі, побудованій на принципах пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерського співробітництва вільних народів. Усі народи нашої країни переконалися, які багаті плоди дає згуртування їх у Союзі Радянських Соціалістичних Республік. Тільки об'єднання всіх сил і ресурсів країни дало змогу радянським людям у найкоротший історичний строк здійснити індустріалізацію країни й соціалістичне перетворення сільського господарства, справжню культурну революцію, побудувати розвинуте соціалістичне суспільство і розгорнути будівництво комунізму.

Дві тенденції в національному питанні В. І. Ленін розглядав як складові риси соціально-економічних процесів розвитку капіталізму і соціалізму. Проте при соціалізмі ці тенденції проявляються по-іншому. Вони є двома напрямками одного й того ж прогресивного процесу визволення пригноблених народів від соціального і національного гніту, їх добровільного об'єднання в соціалістичне господарство на основі пролетарського інтернаціоналізму. Розвиток національних відносин в період соціалізму проходить під впливом таких нових закономірностей, як утвердження рівності рас, націй і мов, допомога і взаємодопомога в усіх галузях суспільного життя, вирівнювання рівнів економічного і культурного розвитку. Цих законів розвитку національних відносин капіталізм не мав і не міг мати. На іншій економічній і соціальній основі, ніж при капіталізмі, відбувається в умовах соціалізму і зближення націй.

Історія знає тепер не тільки буржуазний, а й соціалістичний тип інтернаціоналізації суспільного життя. «...Все господарське, політичне і духовне життя людства чимраз більше інтернаціоналізується вже при капіталізмі, — писав В. І. Ленін. — Соціалізм цілком інтернаціоналізує його»¹³. Інтернаціоналізація в нашій країні виступає як історично неминучий процес ломки національних перегородок, розвитку загальносоюзного поділу праці на базі спеціалізації і кооперації виробництва, створення і зміцнення єдиного народногосподарського комплексу, що розвивається за єдиним планом загальними зусиллями всіх народів СРСР.

Соціалістична інтернаціоналізація виявляється у розширенні і поглибленні всіх форм зв'язку і спілкування між народами, в інтенсивних процесах обміну кадрами, матеріальними і духовними цінностями, у зближенні націй, становленні і зміцненні загальних рис і традицій поряд з вільним розвитком прогресивних традицій кожного народу. «Чим інтенсивніший економічний і соціальний розвиток кожної з національних республік, — говорив Л. І. Брежнев, — тим виразніше виявляється там процес інтернаціоналізації всього нашого життя. Візьміть, наприклад, бурхливо зростаючий Радянський Казахстан. Поряд з казахами тепер там живуть мільйони росіян, сотні тисяч українців, узбеків, білорусів та ін. Казахська культура розвивається і збагачується, дедалі більше вбираючи в себе все найкраще з культури російської, української та інших. Що це — погано чи добре? Ми, комуністи, з певністю відповідаємо: добре, дуже добре!»¹⁴.

Найяскравішим виявом і конкретним результатом досягнутого ступеня інтернаціоналізації суспільного життя в нашій країні є утворення нової історичної спільності людей — радянського народу, що об'єднує

¹³ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 303.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 21.

в єдине, нерозривне ціле всі класи, соціальні групи і народності Радянського Союзу. Утворення радянського народу свідчить, наскільки глибоко впливає на наші народи інтернаціоналізація суспільного життя, наскільки велике і всезростаюче значення набувають у нас загально-радянські, загальнодержавні цінності, все те, що народжене Великим Жовтнем, що завойовано за роки соціалізму наполегливою боротьбою і працею трудящих усіх національностей, керованих Комуністичною партією. У промові з нагоди вручення ордена Дружби народів Казахстанській РСР Л. І. Брежнев говорив, що «радянський народ — це вже не просто сума націй, які живуть бік у бік в одній державі, під одним, так би мовити, дахом. У наших людей, незалежно від їх національної приналежності, є багато спільних рис, які об'єднують їх в одно монолітне ціле. Це — спільність ідеології, спільність історичної долі. Це — спільність умов соціально-економічного життя, корінних інтересів і цілей. Це — спільність, що розвивається, радянської соціалістичної культури, яка вибирає в себе всі справжні цінності кожної з національних культур»¹⁵.

Спільність історичної долі народів СРСР, єдиний радянський спосіб життя, широке міжнаціональне співробітництво сприяли народженню соціалістичного типу особи, в якій втілилися риси, що підносять її на голову вище представників буржуазного світу — носіїв приватновласницьких звичок і національного егоїзму. З гордістю відзначаємо ми народження у нас радянського характеру, який притаманний трудящим усіх націй і народностей СРСР і включає в себе відданість справі комунізму, соціалістичний патріотизм та інтернаціоналізм, високу трудову і суспільно-політичну активність, непримиренність до експлуатації і гноблення, національних і расових передсудів, класову солідарність з трудящими всіх країн.

У розробці програми партії з національного питання важливе місце посідає ленінська ідея про корінну протилежність пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму. У праці «Критичні замітки з національного питання» В. І. Ленін сформулював тезу, яка стала програмним положенням для всього світового комуністичного руху: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм — ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»¹⁶.

Пролетарський інтернаціоналізм базується на класовому підході до явищ суспільного життя взагалі і до національного питання, зокрема. Такий підхід зумовлює усвідомлення того, що мета робітничого класу всіх країн — єдина, а це, у свою чергу, вимагає єдності його дій, допомоги і взаємодопомоги. Пролетарський інтернаціоналізм — це ідеологія і політика комуністичних і робітничих партій, корінний принцип марксизму-ленінізму, його складова, невід'ємна частина. «Найважливіше джерело всеперемагаючої сили ленінізму в тому, — зазначається в тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — що в самій його суті закладено пролетарський інтернаціоналізм. У послідовному проведенні принципів інтернаціоналізму в життя Ленін вбачав справжній критерій революційності в нашу епоху, запоруку перемог робітничого класу»¹⁷. З ленінізмом пов'язаний розвиток ідей

¹⁵ «Радянська Україна», 16 серпня 1973 р.

¹⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 120.

¹⁷ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 41—42.

і принципів пролетарського інтернаціоналізму. Вони збагачуються революційною практикою класової боротьби, соціалістичного і комуністичного будівництва, практикою взаємодії трьох основних потоків сучасного світового революційного процесу — світового соціалізму, робітничого і національно-визвольного руху.

Пролетарський інтернаціоналізм — це теорія і практика братерських взаємовідносин національних загонів робітничого класу між собою, між соціалістичними націями, соціалістичними державами. В організації революційного співробітництва національних загонів робітничого класу виникає багато складних питань. Пролетарський інтернаціоналізм є головним критерієм у їх розв'язанні, ідейним і політичним фактором, що цементує єдність волі і дій всіх національних загонів робітничого класу в їх спільній боротьбі проти експлуататорів, за своє соціальне і національне визволення, у будівництві соціалізму і комунізму.

Пролетарському інтернаціоналізму протистоить буржуазний націоналізм — складова частина ідеології і політики буржуазії, який виявляється, насамперед, у намаганні створити ілюзію «класового миру» всередині нації, подати історію розвитку національної культури як «єдиний потік». Буржуазні націоналісти затушовують внутрінаціональні соціальні суперечності, а класові цілі буржуазії видають за загальнонаціональні. Насправді ж проповідь єдності нації в буржуазному суспільстві може означати лише панування буржуазії всередині нації. Ідеологи націоналізму протиставляють трудящі маси різних національностей, проповідують національну виключність, відособленість, недовіря до інших націй, розпалюють національну ворожнечу. «Принцип буржуазного націоналізму, — писав В. І. Ленін, — розвиток національностей взагалі, звідси виключність буржуазного націоналізму, звідси безвихідна національна гризня»¹⁸.

Підкреслюючи протилежність пролетарського інтернаціоналізму і буржуазного націоналізму, В. І. Ленін вказував на їх непримиримість, на необхідність вести рішучу боротьбу з націоналізмом в усіх його проявах. «Марксизм непримиримий з націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм...»¹⁹.

В. І. Ленін не раз відзначав складність підходу до національних проблем, говорив про необхідність виявляти терпимість і делікатність щодо національних почуттів, особливо малих народів, про потребу поступового їх виховання в дусі інтернаціоналізму. Але від комуністів будь-якої національності Володимир Ілліч завжди вимагав чіткої і принципової позиції в національному питанні, не допускав тут жодних знижок і послаблень. «Ніякого закріплення націоналізму пролетаріат підтримувати не може, — говорив В. І. Ленін, — навпаки, він підтримує все, що допомагає стиранню національних відмінностей, падінню національних перегородок, все, що робить зв'язки між національностями тіснішими і тіснішими...»²⁰.

Ведучи рішучу боротьбу проти буржуазного націоналізму в усіх його проявах, Володимир Ілліч нещадно викривав українських буржуазних націоналістів. Зокрема, ідею відособлення робітників-українців в окрему національну соціал-демократичну організацію з особливою

¹⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 129.

¹⁹ Там же, стор. 128.

²⁰ Там же, стор. 129—130.

наполегливістю проповідували на сторінках легального націоналістичного журналу «Дзвін» Д. Донцов, В. Левинський, Л. Юркевич, які намагалися отруїти свідомість українських робітників отрутою буржуазного націоналізму, відірвати їх від російського пролетаріату. Викриваючи їх буржуазно-націоналістичні проповіді, В. І. Ленін писав: «Національна справа — спочатку, пролетарська — потім, кажуть буржуазні націоналісти і пп. Юркевичі, Донцови і т. п. горе-марксисты за ними. Пролетарська справа — насамперед, кажемо ми, бо вона забезпечує не тільки тривалі, корінні інтереси праці і інтереси людства, але й інтереси демократії, а без демократії немислима ні автономна, ні незалежна Україна»²¹.

Нехтуючи інтересами класової боротьби пролетаріату заради «національної справи», переносючи природну і законну ненависть українських трудящих до царизму, поміщиків і капіталістів на весь російський народ, українські націоналісти сіяли відособленість і ворожнечу між братніми народами, чим ослабляли їх єдиний революційний фронт. В. І. Ленін писав з цього приводу: «Намагаючись роз'єднати і тим ослабити справді демократичну силу, при перемозі якої було б неможливе національне насильство, п. Юркевич зраджує інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України. При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»²². Цей виняткової ваги висновок, в якому узагальнено історичний досвід спільної боротьби українських і російських пролетарів, пророче вказав трудящим України єдино правильний шлях до визволення, став для них священним і непорушним заповітом у боротьбі за соціалізм і комунізм.

Невід'ємною частиною ленінської національної програми є вимога побудови партійних та інших організацій пролетаріату за інтернаціональним принципом. Сепаратизмові українських націоналістів і бундівців в організаційному питанні В. І. Ленін протиставив вимогу «безумовної єдності і повного злиття робітників *усіх* національностей в *усіх* робітничих організаціях...»²³.

Партія більшовиків створювалась, зростала і розвивалась на принципі пролетарського інтернаціоналізму. Вона була першою в історії політичною організацією, в якій робітники усіх національностей зливались в єдину бойову силу. «Партія, — писав В. І. Ленін ще в 1905 р., — щоб знищити всяку думку про її національний характер, дала собі назву не руської, а російської»²⁴. Була рішуче відкинута спроба опортуністів, і насамперед українських соціал-демократів і бундівців, будувати партію не за класовим, а за національним принципом, створювати її не як згуртовану пролетарську організацію, а як федерацію відособлених національних організацій. Партія більшовиків з перших же кроків виступила як єдина і централізована організація, що спирається на весь пролетаріат без різниці мови і національностей. Саме тому вона змогла згуртувати робітничий клас і всіх трудящих багатонаціональної Росії в монолітну, інтернаціональну силу, яка повалила владу поміщиків і капіталістів.

Ставши правлячою, Комуністична партія спрямувала зусилля всіх народів нашої країни на захист завоювань соціалістичної революції, на створення нового суспільства. Нині КПРС успішно здійснює керівництво комуністичним будівництвом в нашій країні, де живе більше

²¹ Там же, стор. 125—126.

²² Там же, стор. 125.

²³ Там же, стор. 116.

²⁴ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 10, стор. 253.

100 націй і народностей. «Партія, — говорив Л. І. Брежнев, — об'єднує передових представників усіх націй і народностей країни. Вона є найяскравіше втілення бойової товариськості і дружби трудящих СРСР, непорушної єдності всього радянського народу. Всі комуністи у нас — хоч би до якої національності вони належали — члени єдиної ленінської партії. Вони мають однакові права і обов'язки, несуть рівну відповідальність за долю країни»²⁵.

В сучасних умовах Комуністична партія невпинно піклується про виховання трудящих в дусі інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Ці два поняття становлять у нашому суспільстві нерозривне ціле. З виникненням радянського народу склалось і зміцніло загальне для всіх націй і народностей Країни Рад почуття гордості за свою велику Батьківщину, за її успіхи в усіх галузях життя. У цьому зв'язку велике значення має положення про загальнонаціональну гордість радянської людини, висунуте Л. І. Брежневим у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік»: «Загальнонаціональна гордість радянської людини, — говорив він, — це величезне, містке, багатує за своїм змістом почуття. Воно глибше і ширше від природних національних почуттів кожного зокрема з народів, які складають нашу країну. Воно увібрало в себе все найкраще, що створено працею, відвагою, творчим генієм мільйонів і мільйонів радянських людей»²⁶.

Піклування про Батьківщину, про благо всього нашого народу стало законом життя радянських людей — інтернаціоналістів і патріотів. І все ж трапляються випадки, коли свідомість окремих громадян обтяжена націоналістичними передсудами, а їх поведінка обумовлена вузьконаціональними мотивами. На нинішньому етапі суспільного розвитку особливо очевидні як анахронізм подібних настроїв, так і необхідність їх рішучого подолання.

Комуністична партія приділяє постійну увагу питанням національних відносин, своєчасно розв'язує їх в інтересах всієї країни і кожної окремої республіки, в інтересах комуністичного будівництва. Важливість цілеспрямованої діяльності партії в галузі національних відносин зумовлюється і необхідністю боротьби проти націоналістичних передсудів.

Великим досягненням Комуністичної партії є те, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей. І марними є спроби ідеологів антикомунізму протипоставити національне інтернаціональному, загальнорадянському, розпалити націоналістичні передсуду, підірвати дружбу і братерство народів СРСР. Представники всіх націй і народностей нашої країни живуть єдиною і дружною сім'єю, спільними радощами і помислами. Своєю наполегливою працею вони успішно втілюють у життя плани комуністичного будівництва. «Радянські люди називають себе інтернаціоналістами, — говорив Л. І. Брежнев з нагоди вручення Казахській РСР ордена Дружби народів, — маючи на те всі права, бо на практиці продемонстрували всьому світові, чого можуть добитись народи, які об'єднались на принципах соціалізму, на принципах справжньої рівності, братерства і свободи. Ці принципи, які з перших днів Радянської влади утверджувала Комуністична партія, стали нормою народного життя. Ми були

²⁵ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 24.

²⁶ Там же, стор. 60.

і залишимося непримиренними до будь-яких проявів національного розбрату, шовінізму, націоналізму»²⁷.

У праці «Критичні замітки з національного питання» В. І. Ленін глибоко і всебічно обгрунтував питання про пролетарське і буржуазне розуміння культури. Викриваючи твердження прихильників «культурно-національної автономії», нібито національна культура в умовах капіталізму — єдина, надкласова, В. І. Ленін гранично ясно показав наявність двох культур у кожній буржуазній нації. «Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова. Є такі ж дві культури в українстві, як і в Німеччині, Франції, Англії, у євреїв і т. д.»²⁸.

В. І. Ленін підкреслював, що культура не безнаціональна, але в кожній національній культурі пролетарська партія повинна підтримувати тільки елементи демократичні і соціалістичні. Підтримка ж національної культури «взагалі» означає на ділі підтримку саме буржуазної, пануючої культури. Розглядаючи національну культуру як «загальну справу» всієї нації, прихильники «культурно-національної автономії» ставили національне питання вище класових завдань пролетаріату.

Вчення Леніна про дві культури в кожній буржуазній нації завдало нищівного удару по теоріях про «безкласовість» і «безбуржуазність» націй при капіталізмі, про «єдиний потік» у розвитку культури. Теорію «єдиного потоку» поширювали українські буржуазні націоналісти, які силкувалися довести, нібито український народ характеризується безбуржуазністю, а історичний культурний процес на Україні розглядали як «суцільний національний потік». Класову свідомість трудящих мас буржуазні націоналісти намагалися замінити «національною свідомістю» і висували з цією метою лозунг «національної культури». Питання про лозунг «національної культури», відзначав В. І. Ленін, має для марксистів велике значення, бо «він визначає ідейний зміст усієї нашої пропаганди і агітації в національному питанні на відміну від пропаганди буржуазної...»²⁹.

Ленінське положення про дві культури в кожній національній культурі буржуазного суспільства показує, що національна формою культури має класовий зміст, якому належить головне, вирішальне значення. Культура соціалістичних націй є продовження і розвиток демократичних і соціалістичних елементів національних культур, що склалися в попередні епохи, водночас — це якісно нове суспільне явище, бо в своєму цілісному вигляді (а не тільки в елементах) вона виникає тільки при соціалізмі.

В соціалістичному суспільстві значно посилюється процес взаємодії, взаємопроникнення і взаємозбагачення національних культур. За роки, що минули після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в СРСР склалась і розквітла єдина за духом і своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура, яка включає в себе найцінніші риси і традиції культури та побуту всіх народів Країни Рад. В той же час кожна радянська національна культура живиться не тільки з власних джерел, але й черпає з духовного багатства інших братніх народів і, в свою чергу, благотворно впливає на них, збагачує їх.

²⁷ «Радянська Україна», 16 серпня 1973 р.

²⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 24, стор. 126.

²⁹ Там же, стор. 127.

У різноманітності національних форм радянської соціалістичної культури дедалі помітнішими стають спільні інтернаціональні риси. Національне все більше оплодотворяється досягненнями братніх народів. Цей прогресивний процес відповідає духові соціалізму, інтересам усіх народів нашої країни. Радянська культура, що бурхливо розвивається в умовах розвинутого соціалізму, — це культура соціалістична змістом, багатогранна своїми національними формами та інтернаціоналістська своїм духом і характером. Вона являє собою органічний сплав створюваних усіма народами духовних цінностей «Обмінюючись духовними скарбами, взаємозбагачуючись і бурхливо розвиваючись, — говорив перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький під час відкриття в Києві пам'ятника Лесі Українці, — національні соціалістичні культури братніх народів нашої Вітчизни демонструють перед усім світом своє невичерпне ідейно-мистецьке багатство, морально-політичну єдність соціалістичного суспільства, непереможність ідей пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму»³⁰.

В «Критичних замітках з національного питання» В. І. Ленін викрив реакційну суть ліберально-буржуазного націоналізму, який з позицій великодержавного шовінізму виступав проти вільного розвитку національних мов, добивався примусового впровадження єдиної, обов'язкової для всіх національностей Росії, мови. Викриваючи шовіністичну політику правих партій, Володимир Ілліч підкреслював, що російська мова не потребує штучних, поліцейських методів насадження. Вона сама пошириться серед народів Росії, бо цього вимагають інтереси розвитку суспільства. В умовах багатонаціональної країни «потреби економічного обороту самі собою *визначають* ту мову даної країни, знати яку більшості *вигідно* в інтересах торгових зносин. І це визначення буде тим твердіше, що його прийме добровільно населення різних націй, тим швидше і ширше, чим послідовніший буде демократизм...»³¹.

Досвід Радянського Союзу блискуче підтвердив це передбачення. За даними Всесоюзного перепису населення 1970 р., з 241,7 млн. чол. загальної кількості населення 141,8 млн. вважали рідною російську мову. Серед них 13 млн. представників неросійської національності. Крім того, 41,9 млн. чол. вважали російську мову другою мовою, якою вільно володіють³². Мова великого російського народу здійснює велику суспільну функцію міжнаціональної мови, сприяючи зближенню націй і їх культур. «Всі нації і народності СРСР, — відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення СРСР», — добровільно обрали російську мову як спільну мову міжнаціонального спілкування і співробітництва. Вона стала могутнім знаряддям взаємозв'язку і згуртування радянських народів, засобом прилучення до найкращих досягнень вітчизняної і світової культури»³³.

«Критичні замітки з національного питання» — видатний вклад у скарбницю марксистсько-ленінської теорії. В цій, як і в ряді інших праць, В. І. Ленін всебічно розробив національне питання стосовно до нових історичних умов, висунув і обґрунтував ідею поєднання пролетарської класової боротьби з боротьбою за ліквідацію національного гноблення, боротьби за соціалізм з антиімперіалістичною визвольною

³⁰ «Радянська Україна», 4 вересня 1973 р.

³¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 23, стор. 406.

³² «Правда», 17 квітня 1971 р.

³³ Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 р., К., 1972, стор. 15.

боротьбою пригноблених народів. Цим самим було завдано нищівного удару по антинаукових, реакційних теоріях і програмах опортуністичних партій II Інтернаціоналу та їх послідовників у Росії — бундівцях, ліквідаторах, троцькістах, націоналістах усіх мастей.

Праці В. І. Леніна лягли в основу національної політики КПРС, справжнім торжеством якої стало утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Марксистсько-ленінське вчення з національного питання витримало випробування на практиці, а ленінська національна політика здобула повну перемогу. Досвід КПРС свідчить, що національне питання може бути послідовно розв'язане в інтересах трудящих всіх націй і народностей тільки під прапором пролетарського інтернаціоналізму. Розв'язання національного питання в СРСР — все-світньо-історичне завоювання соціалізму, одне з найвеличніших суспільно-політичних досягнень не тільки радянських людей, а й всього прогресивного людства.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПРОТИ ТРОЦЬКІСТСЬКО-ЗІНОВ'ЄВСЬКОГО БЛОКУ

Протягом кількох десятиріч комуністи Радянського Союзу вели гостру боротьбу з троцькізмом — однією з різновидностей меншовизму. Повний розгром опозиційного блоку в 1926—1927 рр., як і викриття всіх інших антиленінських груп, угруповань і політичних течій, був блискучою перемогою партії комуністів.

Принципова і успішна боротьба КПРС проти троцькізму стала однією з вирішальних умов забезпечення монолітної, ленінської єдності її рядів, побудови розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні, розгрому всіх внутрішніх класових ворогів та імперіалістичних агресорів.

Історичний досвід боротьби КПРС проти троцькізму має велике значення для комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, для всього міжнародного робітничого і комуністичного руху в справі викриття будь-яких різновидностей опортунізму. Досвід дає змогу марксистсько-ленінським партіям розпізнавати класову суть ухилів «ліво»- і правоопортуністичного характеру в минулому і тепер, їх ідейну спорідненість, допомагає спростовувати буржуазних фальсифікаторів історії нашої партії, соціалістичного будівництва в радянській країні.

В історико-партійній літературі останнього десятиріччя широко висвітлюється питання боротьби Комуністичної партії Радянського Союзу проти троцькізму¹. В даній статті порушуються окремі аспекти і висвітлюються деякі нові факти з історії боротьби партійних організацій України проти троцькістсько-зінов'євського блоку.

Антипартійний троцькістсько-зінов'євський блок утворився влітку 1926 р. в умовах творчої діяльності Комуністичної партії, спрямованої на здійснення соціалістичної індустріалізації в нашій країні. Першим кроком до об'єднання антипартійних сил був виступ Г. Зінов'єва на XIV з'їзді ВКП(б), який намагався переконати делегатів у тому, що будівництво соціалізму в одній економічно відсталій країні нібито при-

¹ І. І. Коломійченко. Боротьба Комуністичної партії України проти антипартійного блоку, — «УІЖ», 1964, № 6; П. Бачинський, О. Бородин. Боротьба КП України проти троцькізму за єдність рядів партії (1918—1927 р.), К., 1968; Л. С. Озеров. Борьба партии с троцкизмом в 1928—1930 гг. — «Вопросы истории», 1968, № 3; Борьба партии большевиков против троцкизма в послеоктябрьский период, М., 1969; В. М. Иванов. Борьба партии большевиков против троцкизма в послеоктябрьский период, М., 1969; В. Л. Игнатьев. Борьба партии против троцкизма в послеоктябрьский период, М., 1969; П. Поспелов. Уроки борьбы ленинской партии против троцкизма. — «Коммунист», 1969, № 12; В. М. Иванов, А. М. Шмелев. Ленинизм и идейно-политический разгром троцкизма, Л., 1970; З. И. Ключев. Идейное и организационное укрепление Коммунистической партии в условиях борьбы за построение социализма в СССР, М., 1970; Б. Пономарев. Актуальная задача идейно-политической борьбы. — «Коммунист», 1971, № 18; Борьба В. И. Ленина и Коммунистической партии Советского Союза против троцкизма, М., 1972; С. П. Трапезников. На крутых поворотах истории. Из уроков борьбы за научный социализм, против ревизионистских теорий, М., 1972; П. П. Бачинський, М. Д. Березовчук. Деякі питання боротьби КП(б)У проти антиленінських угруповань. — «Комуніст України», 1971, № 10.

речене на провал. Ці погляди висловлювали й інші прихильники Зінов'єва. З'їзд засудив опозиціонерів, викрив капітулянтський характер опозиції в корінних питаннях соціалістичного будівництва.

На квітневому (1926 р.) Пленумі ЦК ВКП(б) при обговоренні питання про господарське становище і господарську політику Троцький, Каменєв і Зінов'єв виступили з пропозиціями, в яких були сформульовані основні положення економічної платформи майбутньої об'єднаної троцькістсько-зінов'євської опозиції. Саме перехід зінов'євців на ідейні позиції троцькістів сприяв їх об'єднанню в антипартійний блок. Ще раніше до троцькістів примкнули рештки «лівих» комуністів, «децистів», «робітничої опозиції» та інших елементів. Провідною силою цього блоку став троцькізм як найбільш сформована течія опортунізму в нашій партії.

Всі теоретичні побудови і політичні настанови троцькізму основані на теорії перманентної революції Троцького. Ця так звана теорія була направлена проти ленінського вчення про можливість перемоги соціалістичної революції в одній, окремо взятій країні, проти вчення про диктатуру пролетаріату і революційного союзу робітничого класу з селянством, проти ленінських принципів побудови і діяльності Комуністичної партії — партії нового типу.

Троцькісти твердили про те, що безнадійно думати, ніби революційна Росія може устояти перед лицем консервативної Європи, що без попередньої перемоги пролетарської революції на Заході перемога соціалізму в нашій країні неможлива. Вони сіяли невір'я в сили робітничого класу нашої країни, намагалися позбавити партію і народ перспективи успішного будівництва соціалізму в СРСР, заперечували його значення для світового революційного руху.

«Прикриваючись «лівою» ультрареволюційною фразою, — говорить у Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», — троцькісти намагалися нав'язати авантюристичний курс, що прирікав на поразку будівництво соціалізму в нашій країні, розрахований на штучне «підштовхування» революції в інших країнах. Вони вимагали переходу до антидемократичних, воєнізованих методів керівництва масами всередині країни, заперечували ленінський принцип демократичного централізму, наполягали на «свободі» фракційної боротьби в партії, скочуючись при цьому до антирадянщини»².

Троцькістсько-зінов'євський блок оголосив політику партії щодо індустріалізації країни політикою експлуатації робітників; а політику, спрямовану на розвиток соціалістичних форм господарювання в землеробстві, кваліфікував як уступку куркулям. Блок заявляв, що партія із пролетарської переродилась у дрібнобуржуазну, що вона відмовилась від будівництва соціалізму і проводить політику, націлену на розвиток капіталістичних елементів міста і села. Під виглядом боротьби за розвиток внутріпартійної демократії він домагався свободи фракцій і угруповань.

Виступ троцькістсько-зінов'євського блоку створив надзвичайні труднощі у внутрішньому житті партії і країни. Це обумовлювалося тим, що опозиція відображала інтереси дрібнобуржуазних прошарків міста, які були незадоволені режимом диктатури пролетаріату, прагнули змінити його і встановити буржуазні порядки. Тому опозиція своїми фракційними виступами об'єктивно ставала центром, навколо якого почали групуватися всі антипартійні та антирадянські сили з метою пова-

² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 12—13.

лення революційної диктатури пролетаріату і реставрації контрреволюційних сил.

Забезпечити високі темпи будівництва соціалізму в СРСР можна було лише при єдності партії, всього робітничого класу. Вирішальною умовою цього мав бути повний ідейно-політичний та організаційний розгріз троцькістсько-зінов'євського блоку.

Боротьбу ВКП(б) проти опозиційного блоку, за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні очолив Центральний Комітет. Питання про антипартійні дії троцькістсько-зінов'євської опозиції розглядалось у липні 1926 р. на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), який засудив розкольніцьку діяльність опозиції і закликав усіх членів партії до рішучої боротьби з фракціонерами. Пленум підкреслив важливість ленінських положень про безроздільне керівництво партії в радянському суспільстві і монолітну єдність її рядів. Рішення Пленуму було схвалено всіма комуністами. З усіх кінців Радянського Союзу поступали в Центральний Комітет резолюції партійних комітетів і низових партійних організацій, в яких повністю підтримувалась лінія ВКП(б) і її ЦК, засуджувались фракційні дії опортуністів, схвалювалось рішення липневого Пленуму.

Вірною опорою ЦК ВКП(б) у боротьбі проти троцькістсько-зінов'євської опозиції виступила Комуністична партія України, яка одно-стайно схвалила постанову липневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). У Харківській, Сталінській, Дніпропетровській, Луганській, Артемівській, Миколаївській та інших парторганізаціях комуністи на партійних конференціях, зборах активу і партосередків дали рішучу відсіч опозиціонерам³, засудили всеукраїнський підпільний фракційний центр, до складу якого входили М. Голубенко, Я. Лівшиць, П. Розенгауз та інші опозиціонери, які встановили зв'язки з троцькістами Москви, Києва, Одеси, Миколаєва, Дніпропетровська, Харкова, Херсона⁴.

Серпневий (1926 р.) Пленум ЦК КП(б) України констатував, що комуністи України під час обговорення рішень липневого пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) одностайно підтримали лінію партії, гостро засудили розкольніцьку діяльність троцькістсько-зінов'євського блоку і виявили готовність твердо відстоювати генеральну лінію партії від будь-яких нападків з боку опортуністів.

Проте троцькістсько-зінов'євський блок не збирався припиняти свої розкольніцькі дії. У вересні й на початку жовтня 1926 р. опозиціонери в партійних осередках ряду підприємств відкрито виступали з нападками на діяльність ЦК ВКП(б). Така їх поведінка викликала обурення й осуд з боку партійних організацій всієї країни, в тому числі на Україні. І Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) від імені всіх комуністів республіки підтримала політичну діяльність ЦК ВКП(б). Делегати конференції С. Ф. Буздалін, С. Д. Височиненко, М. Ф. Владимирський, Г. І. Ломов, П. П. Постишев, О. В. Пилацька, А. Ф. Радченко, К. В. Сухомлин, В. Я. Чубар та інші рішуче засудили фракційну діяльність опозиції, дали належну відсіч її представникам на Україні В. Ауссему, М. Голубенку, І. Дашковському, М. Лобанову⁵.

Жовтневий об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК (1926 р.), а потім XV конференція ВКП(б) (жовтень—листопад 1926 р.) підбили підсумки боротьби партії проти троцькістсько-зінов'євського блоку. Пленум затвердив, а конференція схвалила тези доповіді Й. В. Сталіна «Про опозиційний блок у ВКП(б)», в яких цей антиленінський блок характери-

³ П. Бачинський, О. Бородин. Назв. праця, стор. 152.

⁴ Боротьба партії більшовиків против троцькізму в послеоктябрийський період, стор. 241.

⁵ Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, Харків, 1926.

зувався як соціал-демократичний ухил у рядах нашої партії⁶. Конференція викрила опортуністичну суть блоку і суворо попередила опозиціонерів, що фракційна діяльність призведе до виключення їх з партії і зобов'язала партійні організації «вести рішучу ідейну боротьбу з соціал-демократичним ухилом у нашій партії», «всесірно охороняти єдність партії, присікаючи всі й всякі спроби відновлення фракційності й порушення дисципліни»⁷.

Рішення конференції були одностайно схвалені партійними організаціями всієї країни, а також комуністами світу. VII розширений Пленум Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (листопад—грудень 1926 р.) підтримав боротьбу ВКП(б) проти троцькістської опозиції і постановив вважати резолюцію цієї партійної конференції ВКП(б) своїм рішенням.

Озброєні рішеннями XV партконференції і VII Пленуму ВККІ, партійні організації країни посилили боротьбу з опозиціонерами. Зазнавши повсюдно ідейного і політичного краху, троцькісти до травня 1927 р. відкрито не виступали.

Навесні й влітку 1927 р., використовуючи загострення міжнародного становища СРСР і тимчасову поразку китайської революції, троцькістсько-зінов'євський блок знову посилив боротьбу проти ВКП(б), виступивши з горезвісною «платформою 83-х» проти єдності партії, оголосивши згубною всю її міжнародну і внутрішню політику. Опозиціонери розіслали своїх представників у різні міста, організовували підпільні фракційні групи, гуртки, скликали наради, розповсюджували свою літературу не тільки серед комуністів, а й серед безпартійних робітників.

Активізувалась діяльність блоку і на Україні. Тут «платформа 83-х» була підписана Н. Гордоном, одним з авторів другої антипартійної наклепницької заяви — «платформи 15-ти» був І. Дашковський (цей документ також підписали українські фракціонери Т. Харечко і С. Шрейбер)⁸. У Харкові, Києві, Одесі за всіма правилами конспірації розгорнув підривну діяльність ряд троцькістських груп; свої окружні комітети опозиція мала в Миколаєві, Запоріжжі, Києві⁹.

29 липня — 9 серпня 1927 р. відбувся об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який поряд з обговоренням ряду найважливіших питань міжнародної політики, господарського будівництва і внутріпартійного життя, заслухав доповідь голови ЦКК Г. К. Орджонікідзе про антипартійну діяльність троцькістсько-зінов'євського блоку. Конститувавши грубе й систематичне порушення опозиційними лідерами основ партійності й партійної дисципліни, Пленум зобов'язав троцькістсько-зінов'євську опозицію негайно розпустити свою фракцію і закликав всі партійні організації, комуністів вжити заходів до того, щоб повністю ліквідувати фракційність. Враховуючи численні побажання партійних організацій Москви, Ленінграда, України та інших радянських республік, Пленум поставив питання про виключення Троцького і Зінов'єва із складу ЦК ВКП(б). Але, оскільки опозиціонери подали заяву про їх підкорення вимогам Статуту ВКП(б) і про припинення фракційної роботи, Пленум обмежився винесенням цим двом лідерам опозиції суворой догани з попередженням.

⁶ Й. В. Сталін. Твори, т. 8, стор. 218.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 317.

⁸ І. І. Коломійченко. Назв. праця, стор. 32.

⁹ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1928, стор. 542; П. Бачинський, О. Бородин. Назв. праця, стор. 160.

Партійні організації одностайно підтримали рішення Пленуму. Так, об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (11—12 серпня 1927 р.) повністю схвалив внутрішню і зовнішню політику ЦК ВКП(б), з обуренням засудив негідну поведінку троцькістсько-зінов'євського блоку і закликав усі партійні організації України енергійно здійснювати рішення Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б).

Ганебні вилазки опозиціонерів зустріли одностайну відсіч з боку всіх членів партії¹⁰.

Вся партія на протязі багатьох років вела тверду і непримиренну ідеологічну боротьбу з троцькізмом. Ця боротьба відбирала у неї багато часу і зусиль, нерідко відвертала її увагу від основних творчих завдань. Проте вона була необхідною як школа ідейно-політичного виховання комуністів. Вигнати з партії опозиціонерів було справою неважкою, оскільки переважна більшість комуністів завжди і в усіх питаннях підтримувала свій рідний Ленінський Центральний Комітет. Але завдання полягало в тому, щоб покінчити з троцькізмом як з дрібнобуржуазною течією, меншовицьким ухилом. А для цього необхідно було викрити його справжню суть, розбити ідейно. Крім того, на той час в нашій партії були й такі її члени, які через свою загальну і політичну малограмотність не могли відразу розібратись у величезній шкідливості поглядів і діяльності троцькістів, а окремі з них під впливом демагогічних виступів опозиціонерів були введені в оману і навіть підтримували їх. Для того, щоб дати можливість комуністам глибоко розібратися і переконатися в правильності політики партії, уявити антиленінську спрямованість троцькізму, зрозуміти, до чого можуть призвести фракційні дії опозиції, партія не шкодувала ні сил, ні часу для проведення великої організаторської і політичної роботи серед своїх членів. І ця робота дала свої плоди.

Після серпневого Пленуму троцькістсько-зінов'євський блок (як і передбачав Пленум) не припинив своєї антипартійної діяльності, а став робити останні, відчайдушні спроби посилити її. Це викликало глибоке обурення з боку комуністів. Вони виступали з вимогами якнайшвидше покінчити з опозицією. Так, партійні збори Харківського паровозобудівного заводу ухвалили: вважати «нетерпимим даліше перебування в партії не тільки тих, хто проводить фракційну роботу, але й тих, хто бере на себе політичну відповідальність за подібну руйнівну роботу і зажадали негайно виключити з партії зрадників ленінізму». Таке ж рішення винесли збори Константинівської партійної організації (Донбас)¹¹ і майже всі партійні організації України.

13 жовтня 1927 р. об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК КП(б)У обговорив питання про внутріпартійне становище. Члени Пленуму в своїх виступах від імені всіх партійних організацій України вимагали нещадної боротьби з опозицією. Г. І. Петровський сказав: «Партії і Центральному Комітету дороге будівництво соціалізму і, якщо різні групи не йдуть разом з партією, не йдуть однією дорогою з пролетаріатом, то кожна така група одержить достойну винагороду»¹². В. П. Затонський заявив, що «ми зараз вступили в таку стадію боротьби, коли партія повинна покінчити з безплідними розмовами. Ми ведемо ідейне роз'яснення і повинні посилити його, але водночас ми повинні сказати — досить спускати тим, хто веде підкоп під партію»¹³. Пленум одностайно схва-

¹⁰ «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 37—38, стор. 12.

¹¹ «Комуніст», 7, 21 жовтня 1927 р.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 256, арк. 12.

¹³ Там же, арк. 15.

лив ленінську лінію ЦК ВКП(б) в усіх питаннях внутрішньої і зовнішньої політики, закликав партійні організації республіки посилити роботу, спрямовану на втілення в життя рішень серпневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). На пленумі лише один троцькіст — Голубенко виступив на підтримку опозиції¹⁴.

21—23 жовтня 1927 р. відбувся об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б), який підбив підсумки десятирічної діяльності партії і радянського народу, обговорив і затвердив проекти тез XV з'їзду ВКП(б) (про директиви по п'ятирічному плану розвитку народного господарства і про роботу на селі). Пленум заслухав доповідь Президії ЦКК ВКП(б) про фракційну діяльність Троцького і Зінов'єва після серпневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) і констатував, що вони знову обманули партію, довівши фракційну боротьбу проти партії і її єдності до ступеня, що межує з утворенням нової антиленінської партії¹⁵. Зважаючи на це, об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ухвалив виключити Троцького і Зінов'єва із складу ЦК і подати всі дані про антипартійну діяльність лідерів блоку на розгляд XV з'їзду партії. Пленум прийняв також спеціальну постанову про передз'їздовську дискусію на підставі рішення X з'їзду РКП(б) «Про єдність партії».

В світлі вимог жовтневого Пленуму в усіх партійних організаціях розгорнулось широке обговорення його рішень, почалася передз'їздовська дискусія.

27—28 жовтня 1927 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому Г. І. Петровський звітував про підсумки обговорення діяльності троцькісько-зінов'євського блоку на жовтневому об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Пленум ЦК КП(б)У повністю приєднався до його постанови, вітав рішення про виключення Троцького і Зінов'єва із складу ЦК¹⁶.

Дискусія в партійних організаціях України носила гострий характер. Роблячи ставку на найбільші партійні організації Москви і Ленінграда, опортуністичний блок немало надій покладав і на Україну, розраховуючи тут знайти підтримку. Ще на початку 1926 р. в Харкові був створений троцькістський підпільний центр у складі 7 чол., у завдання якого входили керівництво антипартійною діяльністю на Україні, зв'язок з московським центром. В місті діяли чотири районні трійки, було налагоджено зв'язок з Києвом, Одесою, Миколаєвом, Дніпропетровськом, Запоріжжям і Херсоном. Троцькісти мали друкарські машинки, 4 шапірографи, ротор. У Києві й Одесі вони створили свої обласні організації, а в Миколаєві та деяких інших містах — підпільні окружні комітети (п'ятірки, семірки). Для активізації фракційної роботи троцькісько-зінов'євський блок направив на Україну своїх представників: Мрачковського, Раковського, Вуйовича, Смирнова та ін.¹⁷

Партійним організаціям України довелося провести значну роботу по роз'ясненню комуністам рішень об'єднаного жовтневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Це питання обговорювалося на розширених пленумах окружних партійних комітетів, зборах міських і районних активів, конференціях або загальноміських і кушових партійних зборах, в партійних організаціях підприємств, цехових осередках. 27 жовтня збори партійного активу відбулись у Харкові. На них було близько 2600 комуністів. З доповіддю про підсумки жовтневого об'єднаного Пленуму ЦК і

¹⁴ Там же, спр. 256, арк. 5—6.

¹⁵ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 400.

¹⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. I, оп. 13, спр. 260, арк. 22.

¹⁷ Там же, арк. 11; Борьба партии большевиков против троцкизма в послеоктябрьский период, стор. 268.

ЦКК ВКП(б) виступив Г. І. Петровський, в обговоренні її взяло участь 11 чол. Актив схвалив документи жовтневого об'єднаного Пленуму і заявив, що рішення його відповідають одностайній волі всієї партії, що «подібно до того як Х з'їзд партії оголосив несумісними з належністю до партії анархо-синдикалістських поглядів «робітничої опозиції», так і XV з'їзд поступить щодо соціал-демократичного ухилу об'єднаної троцькістської опозиції, тим більше, що вона розгорнула небувалу в історії партії фракційно-розкольніцтво діяльність в таких формах, на які не наважувалась до цього жодна опозиційна група». (Проти цієї резолюції голосувало 7 чол.). Актив звернувся з закликом до всіх партійних організацій України — дружно і рішуче об'єднатися навколо Центрального Комітету партії для боротьби за її єдність¹⁸.

Аналогічні рішення приймали всі окружні, міські й районні партійні організації. Одеська окружна конференція, наприклад, схвалила (лише 1 утримався) політичну лінію ЦК ВКП(б)¹⁹. 9—10 листопада відбулась V партконференція Кайдакського району Дніпропетровського округу. З доповіддю про роботу ЦК КП(б)У виступив секретар ЦК КП(б)У О. В. Медведєв. Група місцевих фракціонерів разом з троцькістом Раковським, вирішила зробити антипартійну вилазку на конференції. Але це їй не вдалось. Комуністи відхилили прохання Раковського дати йому виступити із співповіддю, а його виступ у дебатах увесь час переривався репліками з залу: «Демагог!», «Геть!», «Ганьба!». Конференція одностайно схвалила рішення жовтневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б)²⁰.

На трьох районних партконференціях м. Києва (було присутніх 1185 комуністів) документи жовтневого Пленуму також були схвалені одностайно²¹.

Високою активністю комуністів відзначалась передз'їздівська дискусія під час проведення кушових зборів партійних осередків.

У Харкові кушові партійні збори про підсумки роботи жовтневого об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) відбулись 28 жовтня. На них з доповідями виступили партійні і державні керівники України. На зборах комуністів Харківського паровозобудівного заводу і 69-го полку, наприклад, виступив П. П. Постишев; у Жовтневому районі — В. П. Затонський; на електромеханічному заводі — Г. І. Ломов; у Першотравневому районі — С. І. Гопнер. Всього в місті відбулись 31 кушові збори, на яких були присутні 11 867 комуністів (67,3% складу всієї Харківської міської партійної організації). Із 395 чол., які виступали на цих зборах, 60 чол. (16,3%) було від опозиції. Комуністи Харкова дали опозиціонерам належну відсіч. Підбиваючи підсумки проведення кушових зборів, газета «Харьковский пролетарий» відмічала глибоке розуміння робітниками-партійцями політики ВКП(б), завдань і труднощів, які стояли на шляху соціалістичного будівництва, їх ленінську переконаність і вміння «з фактами в руках відрізнити ленінську лінію від троцькістського меншовизму»²². В Одесі, 22 листопада відбулось 55 таких зборів, на них були присутні 7865 чол., у дебатах взяло участь 387 чол., у тому числі — 32 прихильники опозиції. На всіх зборах були схвалені тези ЦК ВКП(б) (проти голосували 72, утрималось 33)²³.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1064, арк. 290; «Харьковский пролетарий», 28 жовтня 1927 р.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1064, арк. 158.

²⁰ «Звезда», 11 листопада 1927 р.

²¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1064, арк. 157.

²² Там же, арк. 290; «Харьковский пролетарий», 29 жовтня 1927 р.

²³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1064, арк. 163.

З одностайним схваленням генеральної лінії партії і рішучим осудженням опозиції виступили комуністи України при обговоренні нового документу ЦК ВКП(б) — звернення від 10 листопада 1927 р. «До всіх партійних організацій ВКП(б)»²⁴. Необхідність такого звернення була викликана переходом троцькістсько-зінов'євського блоку від ідейної боротьби в середині партії до відкритої боротьби проти пролетарської диктатури (вони намагалися організувати антирадянські виступи на вулицях Москви та Ленінграда 7 листопада). Звернення обговорювалось у партосередках всієї країни, в тому числі на Україні. На партійних зборах приймалися резолюції, в яких схвалювались заходи ЦК ВКП(б), спрямовані на збереження і зміцнення єдності рядів партії.

Комуністи-робітники виступили проти троцькізму, стали на захист марксистсько-ленінського вчення, партії Леніна, її Центрального Комітету. Одним з прикладів зрослої активності і свідомості робітників-партійців у їх боротьбі за ленінську єдність партії можна навести діяльність партійної організації і робітничого колективу Харківського державного електромеханічного заводу. В резолюції загальних зборів робітників і службовців, на яких було близько 4 тис. чол., записано, що вони цілком і повністю підтримують ленінську партію і рішуче засуджують всіх тих, хто намагається розколоти єдність робітничого класу і ленінської партії. Після зборів, на яких виступили відомі більшовики О. Г. Шліхтер і Г. І. Ломов, робітники скандували: «Хай живе єдина ленінська партія!», «Геть опозиціонерів-розкольників»²⁵.

При високій активності комуністів пройшли партійні збори в Києві, Дніпропетровську, Одесі, Запоріжжі та інших промислових центрах республіки. Так, на партійних зборах Київського Червонопрапорного «Арсеналу» всі, хто виступав одностайно засудили опозицію, схвалили тези ЦК ВКП(б) і запевнили Центральный Комітет, що партколектив «Арсеналу» «разом з усією партією буде всіляко допомагати Ленінському ЦК вести рішучу боротьбу із спробами, спрямованими на ослаблення диктатури пролетаріату в СРСР»²⁶.

Бурхливо проходили партійні збори в київських головних майстернях Південно-Західної залізниці за участю 240 комуністів. Київські опозиціонери спробували направити на ці збори двох своїх однодумців з інших партійних осередків міста. Проте комуністи-залізничники не допустили цього і в прийнятій резолюції заявили про свою рішучість втілювати в життя ленінську політику Комуністичної партії і зажадали: «Геть з партії розкольників і дезорганізаторів!»²⁷. У 86 виробничих партійних осередках Дніпропетровська з 6336 членів і кандидатів ВКП(б), які були присутні на зборах, за лінію партії голосувало 6222 чол. (98,4%), проти — 47 чол. (0,7%), утримались 57 чол. (0,9%)²⁸.

Гідну відсіч вилазкам опозиціонерів дали комуністи Запоріжжя, зокрема заводу «Комунар». На партійні збори цього колективу прийшли прихильники троцькістської опозиції міста, прибув також і один із лідерів троцькістсько-зінов'євського блоку Раковський. У своєму виступі він намагався звести наклеп на Комуністичну партію та її ЦК, зобразити нереальними Директиви по п'ятирічному плану, пророкував зростання безробіття в країні, зниження заробітної плати робітників. Комуністи заводського осередку дали належну відсіч демагогу, під репліки всього залу він змушений був залишити трибуну. Із 17 промовців 16

²⁴ Справочник партійного работника, вип. 6, ч. I, 1927, стор. 480.

²⁵ «Харьковский пролетарий», 10 листопада 1927 р.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 1064, арк. 214—217.

²⁷ Там же, арк. 55, 59.

²⁸ Там же, арк. 285.

підкреслювали правильність лінії партії і на конкретних фактах довели безпідставність тверджень Раковського²⁹. Настрій усіх присутніх на зборах був виражений у виступі одного робітника: «Ви, опозиція, як не силкуйтесь, які методи не вживайте, а нашу ленінську сталю партію, згуртовану Леніним, не розіб'єте і не зрушите її з правильного шляху, ми вам зможемо дати добру відсіч і це ви бачите зараз». Збори засудили опозицію і висловили повне довір'я Центральному Комітету. За резолюцію, запропоновану троцькістами, голосувало лише 9 чол.³⁰

Одностайно схвалили Тези ЦК ВКП(б) і зажадали виключення усіх опозиціонерів з партії також комуністи Дніпробуду³¹. Повну поразку одержали троцькісти Одеси. За даними 64 партійних осередків, опозицію підтримувало лише 19 чол., або 0,5% присутніх на цих зборах. У Кривому Розі рішення об'єднаного жовтневого Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) були схвалені одностайно в усіх партійних осередках³².

Повної поразки зазнала опозиція і в сільських партійних організаціях. Обговорення тез ЦК ВКП(б) і рішення ЦК і ЦКК ВКП(б) про виключення Троцького і Зінов'єва з рядів партії в сільських партійних організаціях проходило, як правило, на районних партійних зборах. Сільські парторганізації одностайно схвалювали тези ЦК ВКП(б), приєднувались до рішень ЦК про виключення Троцького і Зінов'єва з партії і вимагали дальшої рішучої боротьби з дезорганізаторською фракційною поведінкою опозиції. За неповними даними, на Україні з 15 298 комуністів, які були присутні на зборах сільських партійних організацій, у дебатах взяли участь 2869 чол. (18,7%). Більшість учасників зборів голосувала за ленінську позицію ЦК ВКП(б), лише 11 чол. (0,07%) голосувало проти, утрималось — 34 чол. (0,22%)³³.

Цілковиту поразку антипартійний блок зазнав в усіх партійних організаціях Радянського Союзу. Із 745 тис. комуністів, які взяли участь у дискусії, за лінію ЦК ВКП(б) голосувало більше 738 тис., проти — більше 4 тис. (0,5%), утрималось менше 3 тис. (0,3%) чол.³⁴

Партійні організації України продемонстрували глибоку відданість ленінській політиці партії, єдність і згуртованість навколо Центрального Комітету. Всі партійні осередки дали рішучу відсіч антипартійним діям опозиціонерів. Із 166 371 чол., які були присутні на партійних зборах під час передз'їздивської дискусії, за лінію партії голосувало 164 820 комуністів, проти — 878 чол. (0,52%), утрималось — 673 чол. (0,44%)³⁴. Єдність і згуртованість рядів КП(б)У були яскраво продемонстровані на X з'їзді Компартії України (20—29 листопада 1927 р.), який одностайно схвалив ленінську лінію ЦК ВКП(б) у питаннях міжнародної політики, будівництва соціалізму і зміцнення єдності партійних рядів.

XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.) підбив підсумки боротьби партії проти троцькістсько-зінов'євського блоку і завершив його ідейний і організаційний розгром. З'їзд вказав, що опозиція ідейно повністю порвала з ленінізмом і кваліфікував її погляди як «меншовизм у його своєрідному троцькістському формулюванні». Опозиція перетворилася «в знаряддя дрібнобуржуазної демократії всередині СРСР і в допоміжний загін міжнародної соціал-демократії за його межами»³⁵. У резолюції на звітну доповідь Центрального Комітету говорилося: «Беручи до уваги, що незгоди між партією і опозицією з тактичних переросли в

²⁹ «Красное Запорожье», 15 листопада 1927 р.

³⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 70, спр. 114, арк. 22.

³¹ Там же, оп. 1, спр. 1064, арк. 409.

³² Там же, арк. 131, 367.

³³ Там же, оп. 70, спр. 114, арк. 4—5.

³⁴ «Известия ЦК ВКП(б)», 1927, № 45—46, стор. 2.

програмні, що троцькістська опозиція об'єктивно стала фактором антирадянської боротьби, XV з'їзд оголошує належність до троцькістської опозиції і пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у рядах більшовицької партії»³⁵.

Очистивши свої ряди від активних троцькістів, партія одночасно подбала про те, щоб обмануті опозицією рядові члени ВКП(б) звільнилися з-під її впливу.

Рішення XV з'їзду, проголошений ним курс на колективізацію сільського господарства і дальше прискорення темпів соціалістичного будівництва, зустріли одностайне схвалення комуністів, усіх трудящих нашої країни. Багаторічна боротьба з троцькізмом всередині нашої партії завершилась повною перемогою марксистсько-ленінської ідеології.

Комуністична партія Радянського Союзу здійснила великий інтернаціональний обов'язок, відстояла чистоту марксистсько-ленінського вчення, викрила перед усім світом антимарксистську, контрреволюційну суть троцькізму.

У наш час троцькізм виступає у вигляді однієї з найбільш потворних різновидностей сучасного антикомунізму і антирадянщини. Нинішні троцькісти являють собою організаційно трухляві групки, чисельність яких у більшості країн Європи не перевищує кількох десятків членів. Це вкрай екстремістські, «ліві» на словах і антикомуністично настроєні по суті дрібнобуржуазні інтелігенти, політичні авантюристи і кар'єристи, виключені з рядів комуністичних партій, які перебувають на службі у реакції.

Нині «лівий» ревізіонізм нерідко виступає, поряд з правим опортунізмом, як пряме знаряддя монополістичної буржуазії, він блокується з анархістами, буржуазними націоналістами, маоїстами, міжнародним сіонізмом. Нинішні троцькісти вдаються до відчайдушних спроб ревізії і перекручення марксистсько-ленінського вчення, прагнуть опорочити теорію і практику соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності, підірвати ідейну та організаційну єдність і керівну роль комуністичних і робітничих партій в боротьбі за революційне перетворення суспільства, перешкодити розвитку революційних сил і міжнародним процесам розрядки напруженості, загальмувати боротьбу народів за мир, демократію і соціалізм. Так, троцькісти заперечують соціалістичний характер соціально-економічних і політичних перетворень у СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності, інтернаціональне значення ленінського вчення про партію. Вони продовжують пропагувати давно висунутий ними антинауковий тезис про експорт революції, повністю зневажають повсякденну роботу в масах і видатну роль робітничого класу в загальнодемократичних рухах, здійснюють злісні нападки на ленінський принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, підтримують апологетику війни («війна — мати революції»). Всі ці та інші троцькістські політичні настанови й концепції спрямовані на те, щоб загальмувати процес формування революційної свідомості мас, повернути їх соціальний протест у напрямку псевдореволюційності. Але реакційним, антикомуністичним силам не зупинити процес революційного перетворення суспільства. Життя все більше переконує, що майбутнє людства — це комунізм.

³⁵ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 409, 453.

³⁶ Там же, стор. 409.

Методологія та методика історичних досліджень

М. Я. ВАРШАВЧИК

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІСТОРІЇ КПРС

Розвиток джерелознавства історії КПРС вимагає підсумування досягнутого, визначенням шляхів і проблем наступної розробки цієї спеціальної галузі історико-партійної науки. Між тим, в літературі немає ще дослідження з історіографії джерелознавства історії КПРС. Звичайно, в одній статті можна накреслити лише контури історіографічного нарису історико-партійного джерелознавства від часу виникнення до сьогодення його стану.

Вивчення історії розвитку джерелознавства історії партії на-штовхується на ряд труднощів, або передбачає врахування деяких об-ставин. По-перше, важко буває виокремити дослідження власне істори-ко-партійного джерелознавства з загальної маси джерелознавчих праць. Пояснюється це тим, що як історико-партійне, зокрема, так і загальноісторичне радянське джерелознавство в цілому, будуються на одній марксистсько-ленінській методологічній основі, і питання за-гальної теорії джерелознавства розробляються спільно вченими усіх історичних наук; тим, що й історія КПРС, і так звана «громадянська» історія, особливо історія СРСР, спирається загалом на одне й те ж коло джерел, і багато праць про окремі джерела та їх види можна з рівним правом віднести і до історико-партійного і до «громадянсько-го» джерелознавства. По-друге, вивчення історії розвитку історико-партійного джерелознавства за одними лише джерелознавчими пра-цями містить у собі чималий елемент умовності. Джерелознавство роз-робляється не тільки й навіть не стільки в спеціальних джерелознав-чих дослідженнях, скільки в загальних історико-партійних працях. При опрацюванні конкретних історико-партійних проблем питання джере-лознавства вирішуються в практичному плані, вводяться в обіг нові джерела, по-іншому аналізуються раніше відомі, виводяться цінні дже-релознавчі спостереження, нагромаджується досвід. З цього витікає не тільки те, що етапи розвитку джерелознавства історії КПРС спів-падають з етапами розвитку всієї історико-партійної науки, а саме воно відбиває рівень її розробки, але й те, що, простежуючи розвиток джерелознавства за спеціальними джерелознавчими працями, не мож-на забувати про ту основу, на якій вони будуються. Таким чином, не-вірно було б відокремлювати історико-партійне джерелознавство від усього радянського джерелознавства, з одного боку, як і відокремлю-вати його від усієї історико-партійної науки в цілому. Проте однаково неправильно було б не бачити й особливих завдань джерелознавства історії КПРС як спеціальної галузі історико-партійних наукових знань і не виділяти лінії його розвитку для самостійного вивчення.

Етапи розвитку історико-партійного джерелознавства співпадають з відповідними етапами розвитку історико-партійної науки. На першо-му, дожовтневому етапі розвитку історико-партійної науки (1894—

жовтень 1917) джерелознавство як її спеціальна галузь ще не виступає. Сама історико-партійна історіографія, не будучи ще самостійною галуззю ідеологічної діяльності партії, все більше стає особливою частиною загальнопартійної теоретичної роботи¹.

Вже в ті роки у творах В. І. Леніна, в працях партійних літераторів, які зверталися до документів політичної боротьби як до джерел, в перших спеціальних творах з історії російської соціал-демократії (М. М. Батуріна, М. М. Лядова — 1906 р.) яскраво виступають ленінські принципи підходу до джерел — партійність оцінки, врахування конкретних умов їх появи, нетерпимість до будь-якої їх фальсифікації.

Величезне значення для становлення і дальшого розвитку історико-партійного джерелознавства мали праці Володимира Ілліча. Він не тільки розробив далі марксистську методологію — основу як історичної науки в цілому, так і марксистсько-ленінського джерелознавства, а й у своїх політичних документах, публіцистичних виступах, теоретичних працях ввів в обіг величезну кількість джерел найрізноманітнішого характеру: документи партійних організацій, матеріали більшовицької преси, листи робітників, селян, що до того ніколи як джерела не залучалися. Ленін не лише дав чудові зразки практичного використання джерел, але й наділив їх принциповими оцінками, що мають методологічне значення для вивчення подібних видів матеріалів, розробив методи, які стали класичними в радянському джерелознавстві*.

Спеціальна розробка питань історико-партійного джерелознавства стала необхідною в зв'язку з розгортанням наукового вивчення історії партії після перемоги Жовтня, на тому етапі розвитку історії КПРС, який можна виділити як етап її самовизначення (з жовтня 1917 р. до початку 30-х років) **.

¹ Див. Н. Н. Маслов. Основные проблемы общей историографии истории КПСС. Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук, Л., 1969, стор. 21.

* В літературі немає ще спеціальної праці, в якій з достатньою повнотою було б узагальнено ленінський досвід роботи з історичними джерелами у дожовтневий період, хоча кількість статей про використання Володимиром Іллічем окремих видів досить значна. (Бібліографію див.: Источниковедение истории советского общества, М., 1964, стор. 352—361; вип. II, М., 1968, стор. 454—465; «Как В. И. Ленин готовил свои труды», М., 1969).

** Питання про хронологічні рамки другого етапу в розвитку історико-партійної науки є спірним. На думку ряду історіографів він співпадає з відповідним етапом розвитку всієї радянської історичної науки, який, як прийнято вважати, продовжувався від Жовтня 1917 р. до середини 30-х років (див. Н. Н. Маслов. Назв. праця, стор. 21—26; Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966, стор. 3). Змістом цього етапу радянської історіографії була боротьба проти буржуазної методології, утвердження марксистсько-ленінського напрямку в радянській історичній науці. Ця перемога, зокрема, знайшла відбиття й у зміні кадрів на історичному фронті.

Проте в галузі історико-партійної науки справа стояла інакше. Історія партії як наука з самого початку розвивалась на фундаменті марксистсько-ленінської методології і створювалась істориками, які стояли на марксистських позиціях, партійними літераторами ленінської школи (М. М. Батурін, М. М. Лядов, М. М. Покровський, П. М. Лепешинський, М. С. Ольмінський, В. І. Невський, В. Г. Кнорін, О. М. Ярославський, А. С. Бубнов, М. М. Попов, В. Г. Сорін, М. М. Авдеев та ін.) Комуністична партія створила для цього ряд спеціальних установ. Звичайно, що час до початку 30-х років для історії КПРС був періодом розробки методологічних принципів, більш чи менш вдалих спроб їх практичного застосування і пошуків конкретних шляхів для цього. В ті роки (як і в деякі наступні) ленінська концепція утверджувалась у боротьбі проти меншовицьких і троцькістських спроб фальсифікації, спроб підміни ленінізму троцькізмом в галузі історії партії. Але в цілому перший пожовтневий період розвитку історико-партійної науки слід було б, на нашу думку, розглядати як роки самовизначення самої науки історії КПРС. Саме в 20-ті роки історико-партійна наука складається як самостійна галузь історичних знань. Про це свідчить і ство-

Хоча виділити історико-партійний напрям у радянському джерелознавстві не завжди легко, бо процес самовизначення науки історії КПРС у 20-ті роки лише розгортався, все ж один момент простежується досить виразно. Саме в рамках науки історії партії вперше в радянській історіографії було принципово поставлено питання розробки марксистського джерелознавства. Нова наука потребувала нових методів дослідження.

У розпорядженні перших істориків партії був величезний ленінський досвід роботи з джерелами як дореволюційного періоду, так і перших років Радянської влади. Дуже важливо, що багато перших істориків партії мали змогу збагачуватися цим досвідом, не лише вивчаючи ленінські твори, а й безпосередньо спілкуючись з вождем партії, працюючи під його керівництвом. Радянське, в тому числі історико-партійне, джерелознавство мало, далі, розвинуту джерелознавчу традицію кращих представників буржуазної науки, таких, як О. С. Лаппо-Данилевський, О. О. Шахматов та ін.

Перед історико-партійною наукою передусім постали такі принципові питання джерелознавства, як місце і значення джерел в розвитку науки, класова природа джерела і його партійна оцінка, переоцінка старих джерел і використання нових, що ігнорувалися буржуазною наукою, ставлення до досягнень буржуазних джерелознавців. Саме на ці питання й було звернуто особливу увагу в перших джерелознавчих працях.

Першим виступом в пресі, який справедливо розцінюється як початок спеціальної розробки джерелознавчих проблем в радянській науці, була стаття «Від Істпарту», якою в 1921 р. відкривався перший номер журналу «Пролетарская революция» і автором якої, як встановлено, був М. М. Покровський². Ряд дослідників відмічає принциповий, програмний характер цієї статті³. В статті у зв'язку з викладом завдань нового журналу характеризувався стан публікації джерел з історії революційного руху та Комуністичної партії і одночасно формулювались вихідні настанови щодо ставлення до історичних джерел — необхідність класового підходу до них, всебічність вивчення тощо. «Історично працювати,— закінчувалася стаття,— можна навчитися

рення Істпарту та Інституту Леніна, і факт виходу спеціальних праць (А. С. Бубнов. Основні моменти в розвитку Комуністичної партії в Росії (1920 р.); К. І. Шелаян. Робітничий клас і його партія (1923); В. І. Невський. Нариси історії Російської Комуністичної партії, ч. I (1923 р.); три підручники, що вийшли у 1926 р.— В. І. Невський. Історія РКП(б). Короткий нарис; М. М. Попова. Нарис історії Російської Комуністичної партії більшовиків; О. М. Ярославський. Короткі нариси з історії ВКП(б), ч. I—III).

Цей процес відокремлення історії КПРС в самостійну галузь історичних знань завершився на рубежі 20-х — 30-х років, коли постало і було в цілому вирішено питання про визначення самостійного предмету історико-партійної науки. Це було зроблено в доповіді В. І. Невського «Історія партії як наука» на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів в грудні 1928 р.— січні 1929 р. (див. Труды Первой всесоюзной конференции историков-марксистов, т. I, М., 1930), а також в доповіді Д. Кіна «Історія партії як наука» на I Всесоюзній нараді викладачів історії партії, ленінізму і історії Комінтерну, скликаній Товариством істориків-марксистів в лютому 1930 р. В тезах наради обґрунтовується положення про історію партії як самостійну науку в ряді інших марксистсько-ленінських наук, визначається її предмет, завдання, методи розробки.— «Пролетарская революция», 1930, № 4, стор. 168—173.

² І. А. Малахова. М. Н. Покровський — автор статті «От Истпарта» — «История СССР», 1964, № 5.

³ М. П. Губенко, Б. Г. Литвак. Конкретное источниковедение истории советского общества.— «Вопросы истории», 1965, № 1, стор. 3; О. М. Медушевская. Теоретические проблемы источниковедения в советской историографии 20-х — начала 30-х годов.— Источниковедение. Теоретические и методические проблемы, М., 1969, стор. 173.

тільки на першоджерелах: людина, яка ніколи нічого не бачила, крім чужих «викладів», ніколи не стане вченим, завжди залишиться дилетантом»⁴.

В умовах розгортання історико-партійних досліджень провідних істориків партії, організаторів наукових робіт не могло не хвилювати питання про ставлення широких кіл дослідників, особливо молодих (а їх була більшість), до джерел, методології і методики дослідницької роботи. Навесні 1924 р. на Всесоюзну нараду Істпартів було винесено доповідь відомого історика партії тих років, старого більшовика М. М. Авдеева «Про наукову обробку джерел з історії РКП і Жовтневої революції». На початку 1925 р. цю доповідь було надруковано окремою статтею⁵. Вона відбиває стан розробки історико-партійного джерелознавства на той час. Принципово важливою видається постановка питання про роботу з джерелами у зв'язку з методологією науки. Доводячи, з одного боку, необхідність застосування до історико-революційних джерел здобутків традиційного джерелознавства, зокрема прийомів зовнішньої та внутрішньої критики, автор характеризує, з другого боку, завдання інтерпретації джерел, підкреслює необхідність підходу до них з позицій історичного матеріалізму.

Серед статей початку 30-х років, що свідчать про високий рівень розвитку історико-партійного джерелознавства, заслуговує на увагу стаття Г. Тихомирнова «До питання про методи роботи над джерелами з наукової біографії Леніна»⁶, окремі місця якої й нині становлять інтерес. Автор підкреслює необхідність найсуворішої критичної оцінки джерел про Леніна, слушно зазначає, що основним джерелом вивчення життя і діяльності вождя виступають його власні твори, зокрема наводить приклади наявності в них автобіографічного матеріалу. Так, з відомих нотаток В. І. Леніна про М. Є. Федосєєва стає ясно, що їм особисто зустрічатись не доводилося, спростовується твердження Ю. Мартова про їх зустріч в Красноярську в 1897 р.⁷ Багато критичних зауважень зроблено в статті на адресу численних мемуарів про В. І. Леніна.

На третьому етапі розвитку історико-партійної науки, протягом 30-х — першої половини 50-х років, спеціальні джерелознавчі історико-партійні праці майже не виходили і питання самостійної розробки джерелознавства історії партії не ставилися. Позначається послаблення інтересу до джерел, відступи від лєнінського принципу врахування всієї сукупності фактів у дослідженнях. Але, очевидно, уповільнення темпів розвитку джерелознавства пояснюється не лише цими несприятливими умовами, а й певними об'єктивними причинами. Після вияснення вихідних, принципових джерелознавчих положень для їх дальшої розробки потрібний був певний період нагромадження досвіду, збирання емпіричного матеріалу. Джерелознавча робота в галузі історії КПРС носить в цей період прикладний характер, вона ведеться передусім у зв'язку з підготовкою до публікації творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна (робота ця ніколи не припинялась), а також у зв'язку зі спорадичною публікацією деяких інших джерел.

Інтерес до проблем джерелознавства історії КПРС пробуджується в 1956 р. Цьому сприяло як загальне становище на історичному фронті, так і розгортання широкої публікації джерел. У статті

⁴ «Пролетарская революция», 1921, № 1, стор. 9.

⁵ «Пролетарская революция», 1924, № 8—9; 1925, № 1, стор. 149—160; № 2, стор. 213—220.

⁶ «Пролетарская революция», 1930, № 4.

⁷ Там же, стор. 48.

І. С. Смирнова порушувалось питання про необхідність розвитку історико-партійного джерелознавства — «однієї з найбільш занедбаних ділянок нашої науки»⁸, висловлювалась точка зору на його предмет і завдання, робилася спроба класифікації джерел.

Для озброєння кадрів істориків партії знанням історичних джерел і методів роботи з ними було введено читання відповідного курсу на історичному факультеті Московського університету. На основі цих лекцій був виданий навчальний посібник — «Огляд джерел історії КПРС»⁹, вихід якого й критика на нього¹⁰ привернули увагу істориків до питань джерелознавства історії КПРС і сприяли подоланню недоліків у їх висвітленні. На початку 60-х років журнал «Коммунист» статтю І. С. Смирнова «Достовірні факти — основа історичного дослідження» знову наголосив увагу істориків на необхідність посиленого вивчення джерел і розробки джерелознавчих питань¹¹.

Широкому обговоренню історико-партійних джерелознавчих проблем і більш систематичній публікації цих матеріалів сприяла дискусія на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» в 1962—1963 рр.¹² У центрі уваги учасників дискусії стояли теоретичні питання джерелознавства історії КПРС — поняття історичного джерела, особливості джерел з історії партії, предмет джерелознавства, принципи відбору, класифікації і наукової критики історико-партійних джерел, завдання і принципи побудови вузівського курсу з даного предмета та ін. Редакція «Вопросов истории КПСС» висловила впевненість у тому, що обмін думками «допоможе в наступному поглибити розробку проблем джерелознавства історії КПРС, підвищить ідейний і науковий рівень історико-партійних досліджень»¹³.

Після дискусії увага істориків зосередилась, головним чином, на розробці проблем часткового джерелознавства історії КПРС — вивченні окремих видів історико-партійних джерел. Щодо узагальнюючих праць, в яких у комплексі розглядаються теоретичні проблеми історико-партійного джерелознавства і подається зведена характеристика основних груп джерел з історії партії, доведеться назвати дві праці автора даної статті, видані в 1967 та 1973 роках¹⁴.

Серед досліджень, присвячених вивченню окремих груп історико-партійних джерел, слід виділити праці про твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, джерелознавчі праці про документи К. Маркса і Ф. Енгельса, написані, головним чином, дослідниками і публікаторами їх

⁸ І. С. Смирнов. Об источниковедении истории КПСС. — «Вопросы истории», 1956, № 4, стор. 195.

⁹ З. В. Ждановская, П. Б. Жибарев, А. Г. Маслова, А. И. Широков, А. Г. Шпынов. Обзор источников истории КПСС (курс лекций), М., 1961.

¹⁰ «Вопросы истории КПСС», 1961, № 6; «Коммунист», 1962, № 3 та ін.

¹¹ «Коммунист», 1962, № 3.

¹² М. А. Варшавчик. О некоторых вопросах источниковедения истории КПСС. — «Вопросы истории КПСС», 1962, № 4; його ж. Некоторые уточнения. — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 2; І. С. Смирнов. Большое и нужное дело. — «Вопросы истории КПСС», 1962, № 5; М. А. Пережогин, И. Ф. Угаров. О курсе источниковедения истории КПСС. — Там же; М. Н. Черноморский. О преподавании источниковедения истории КПСС. — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 6; З. В. Ждановская. Искать пути, проверять опыт. — Там же; В. И. Злобин. О понятии источника истории КПСС. — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 1; В. И. Стрельский. Вопросы источниковедения истории КПСС. — Там же; С. О. Шмидт. К вопросу о преподавании истории КПСС, 1963, № 2; К итогам обсуждения некоторых вопросов источниковедения истории КПСС (редакційна). — «Вопросы истории», 1963, № 5.

¹³ «Вопросы истории КПСС», 1963, № 5, стор. 105.

¹⁴ М. А. Варшавчик. Предмет и задачи источниковедения истории КПСС. Введение в историко-партийное источниковедение, М., 1967; його ж. Источниковедение истории КПСС, М., 1973.

літературної спадщини. Вони узагальнюють унікальний досвід, набутий при збиранні, розшифруванні, реконструкції і публікації текстів Маркса і Енгельса, досвід, який має принципове значення для всього радянського джерелознавства¹⁵. В книзі «Великое наследие» (автори — співробітники ІМЛ при ЦК КПРС) подається характеристика 2-го видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса: стисло розкривається величезне ідейне багатство праць, включених до видання¹⁶.

Дещо в іншому плані написана «Літературна спадщина К. Маркса і Ф. Енгельса»¹⁷. Вперше в радянській і марксистській літературі дається ґрунтовний нарис історії публікації та вивчення в СРСР творів основоположників наукового комунізму. Автори розширили своє завдання, включивши до книги глави про історію вивчення життя і діяльності основоположників наукового комунізму, їх ідейної спадщини. В цілому книга носить історіографічний характер, але поданий у ній аналіз всіх основних публікацій творів Маркса і Енгельса, докладна характеристика історії збирання рукописів і публікацій цих творів, ролі В. І. Леніна в розробці історії марксизму і організації їх видання, а також інші відомості, наведені в ній, — все це становить великий джерелознавчий інтерес, внесок в розробку джерелознавчих питань марксознавства.

Рік у рік зростає інтерес до джерелознавчого вивчення творів В. І. Леніна. За півстоліття, яке минуло відтоді, коли почались здійснювані нашою партією систематичні збирання, наукове опрацювання і публікація в політичних, пропагандистських і наукових цілях ленінської літературної спадщини, фактично склалась спеціальна галузь знань, яку можна назвати ленінознавством, об'єкт вивчення його становлять ленінські твори. Його завдання — виявлення матеріалів В. І. Леніна і поповнення ленінської скарбниці, проведення текстологічної роботи з ленінськими документами і підготовка їх до публікації, джерелознавча класифікація ленінських творів, вивчення умов їх створення і творчої історії у нерозривному зв'язку з історією партії, історією життя і діяльності самого Володимира Ілліча, діалектичне розкриття їх змісту для висвітлення тих чи інших питань теорії і історії КПРС, встановлення зв'язку з іншими джерелами, що у сукупності відбивають історію нашої партії у всій її повноті. Ленінознавство, яке нагромадило величезний за своєю цінністю досвід, являє собою найвище досягнення марксистського джерелознавства.

Досвід джерелознавчого вивчення ленінських творів нагромаджувався, з одного боку, в процесі підготовки їх до видання, з другого, — в процесі їх використання в історичних дослідженнях і в результаті спеціального вивчення окремих ленінських джерел та їх груп. У ряді праць відображено історію розшуків ленінських документів¹⁸, робо-

¹⁵ А. И. Малыш. Великая сокровищница революционной мысли. — «Вопросы истории КПСС», 1966, № 3; Г. А. Багатурян. Из опыта изучения рукописного наследия Маркса и Энгельса. Реконструкция первой главы «Немецкой идеологии». — Источниковедение. Теоретические и методические проблемы.

¹⁶ Великое наследие. О втором издании Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. ИМЛ при ЦК КПСС, М., 1968.

¹⁷ Литературное наследие К. Маркса и Ф. Энгельса. История публикации и изучения в СССР. ИМЛ при ЦК КПСС, М., 1969.

¹⁸ С. Т. Беляков, Л. К. Виноградов. О новых архивных документах В. И. Ленина. — «Вопросы истории КПСС», 1963, № 12; М. С. Веселина, С. Т. Беляков. Из опыта поисков и собирания документов В. И. Ленина. — «Вопросы истории КПСС», 1966, № 3; їх же. Совершенствовать поиски документов В. И. Ленина. — «Советские архивы», 1966, № 5; А. А. Соловьев. Почерком Ленина. — «За рубежом», 1969, № 8; М. С. Веселина. Из истории собирания ленинского документального наследия. — «Вопросы истории КПСС», 1969, № 11; Р. Т. Пересветов. Поиски бесценного наследия, М., 1963 та ін.

ту, спрямовану на встановлення лєнінського авторства в матеріалах, що не мали прямих вказівок на приналежність їх В. І. Леніну¹⁹. Ряд статей присвячено історії та джерелознавчому аналізу окремих документів В. І. Леніна та їх груп²⁰.

Серед праць, в яких характеризуються окремі групи лєнінських матеріалів, виділяється книга Г. Д. Обічкіна та М. Я. Панкратової про листи В. І. Леніна²¹. Автори розкривають значення опублікованих в десяти останніх томах Повного зібрання творів В. І. Леніна листів для вивчення теоретичної, політичної та організаторської діяльності В. І. Леніна, висвітлюють умови, в яких створювались ці лєнінські документи, способи їх доставки і розповсюдження, наводять відомості про ще не розшукані листи.

Є також статті, які відбивають в цілому досвід роботи з лєнінськими джерелами в процесі їх архівного упорядкування й підготовки до публікації²², і колективна монографія, що характеризує зміст і значення Повного зібрання творів В. І. Леніна та досвід його підготовки²³. В ній особлива увага приділяється новим документам В. І. Леніна, вперше включеним до 5-го видання, характеризуються окремі групи лєнінських творів, висвітлюється джерелознавчий досвід обгрунтування лєнінського авторства, текстологічної роботи над творами Володимира Ілліча. В книзі дана розгорнута характеристика науково-довідкового апарату цього видання — результату великої дослідницької, зокрема джерелознавчої, роботи публікаторів лєнінської літературної спадщини.

У зв'язку з підготовкою до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна і величезним зростанням інтересу з боку найширшої громадськості до лєнінської спадщини в періодичній пресі і окремими виданнями опубліковано значну кількість досліджень, в яких розкривається зміст, історія створення і поширення лєнінських творів. Відзначимо з них дві. Перша — вже згадувана колективна монографія про творчу лабораторію В. І. Леніна²⁴, в основу якої покладено матеріали на-

¹⁹ А. М. Володарская. Из опыта работы по установлению авторства статей В. И. Ленина.— Проблемы источниковедения, вып. XII, М., 1959; В. Т. Логинов. О принадлежности В. И. Ленину некоторых статей, опубликованных в «Правде» (1912—1914 гг.) — «Исторический архив», 1961, № 2; В. В. Горбунов. К обоснованию авторства статей В. И. Ленина.— «Научно-информационный бюллетень сектора произведений В. И. Ленина ИМЛ при ЦК КПСС», 1961, № 2; Р. Т. Пересветов. Назв. праця, та ін.

²⁰ С. Н. Валк. Документы 25 октября 1917 года.— Проблемы источниковедения, вып. IV, 1953; М.; Е. А. Луцкий. Обращение Петроградского военно-революционного комитета «К гражданам России» 25 октября 1917 года.— Проблемы источниковедения, вып. X, М., 1959; його ж. Воспроизведение текста декрета «О земле в советских публикациях».— Проблемы источниковедения, вып. XIII, М., 1963; його ж. Ленинский декрет о земле в советской литературе 1917 — начала 20-х годов.— Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 26, 1968; Г. М. Дейч. К вопросу о письмах В. И. Ленина родным как историческом источнике.— «Вопросы истории КПСС», 1966, № 2; З. В. Ждановская. Значение подготовительных материалов В. И. Ленина как источника истории КПСС.— «Вопросы истории КПСС», 1968, № 10; Ю. И. Короблев. В. И. Ленин и создание Советской Армии. Обзор документальных и мемуарных источников.— «Вопросы истории КПСС», № 10, та ін.

²¹ Г. Д. Обичкин, М. Я. Панкратова. Письма Владимира Ильича Ленина, М., 1968.

²² Т. В. Шепелева. Научная обработка и хранение документов В. И. Ленина.— «Научно-информационный бюллетень Центрального партийного архива ИМЛ при ЦК КПСС», 1960, № 2; В. Я. Зевин, М. Я. Панкратова, К. А. Остроухова. О научном издании литературного наследия В. И. Ленина.— Ленинские идеи живут и побеждают, М., 1961; Ю. А. Ахакян. Организация ленинского архива.— «Вопросы истории», 1970, № 3; та ін.

²³ Сокровищница великих идей ленинизма. ИМЛ при ЦК КПСС, М., 1969.

²⁴ Как В. И. Ленин готовил свои труды.

укової конференції, проведеної ІМЛ при ЦК КПРС. Книга наочно демонструє, як знання історії підготовки ленінських творів допомагає глибокому розумінню їх змісту, доповнює уяву читача про ленінську методологію наукового дослідження, про те, як В. І. Ленін володів усіма видами науково-публіцистичної творчості — від масових листівок до найскладніших теоретичних праць. Друга книга — історія створення фонду документів В. І. Леніна в Центральному партійному архіві ІМЛ при ЦК КПРС (фонд налічує більше 30 тис. документів — рукописів книг, статей, брошур, листів, записок, проектів декретів і постанов, підготовчих начерків та ін., 396 фотографій і 874 метри кіноплівки, зняті при житті В. І. Леніна та ін.)²⁵. В ній йдеться про збирання документів, організацію і проведення їх наукової обробки, умови і режим зберігання рукописів, фотографій і кінокадрів, реставрацію зруйнованих документів і методи відновлення згасаючих текстів. Джерелознавче вивчення ленінських документів продовжується.

Щодо інших груп історико-партійних джерел, то спеціальне джерелознавче вивчення їх йде нерівномірно. На жаль, немає спеціальних зведених праць про документи партійних органів і партійних організацій як історичні джерела. Зокрема, немає ґрунтовних досліджень про джерелознавче значення документів партійних з'їздів (одну статтю на цю тему, яка носить переважно постановочний характер, надрукував «Український історичний журнал», № 1 за 1971 р.). Матеріали Центрального Комітету КПРС частково висвітлені в оглядах документів його відділів, тематичних оглядах²⁶, нечисленних статтях, в яких аналізуються окремі документи. Документи місцевих партійних організацій також репрезентовані, головним чином, оглядами архівних матеріалів за окремими проблемами. При всій інформаційній цінності таких оглядів вони не можуть (та і не переслідують такої мети) замінити собою джерелознавчі розвідки. Та й число таких оглядів незначне. Прикро, але ми не маємо джерелознавчих досліджень про документи партійних організацій України. За винятком кількох оглядів фондів²⁷, ми не маємо й джерелознавчих розробок документів видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави.

Більш досконало в джерелознавчому аспекті вивчена партійна преса. Дослідження більшовицької преси як джерела з історії КПРС дожовтневого періоду здійснено З. В. Ждановською²⁸. Преса періоду Жовтневої революції як джерело аналізується в статтях В. В. Фарсобіна, книзі М. Ф. Дмитрієнко²⁹. Є джерелознавчі статті про пресу

²⁵ Фонд документов В. И. Ленина. ИМЛ при ЦК КПСС, М., 1970.

²⁶ В. А. Астапенков. Документы учетно-распределительного отдела ЦК РКП(б) (апрель 1919 — март 1924). — «Вопросы истории КПСС», 1965, № 7; В. П. Николаева. Обзор документов Информационного отдела ЦК РКП(б) — Там же; В. В. Аникеев. Военные организации РСДРП в 1917 г. — «Вопросы истории КПСС», 1964, № 10; його ж. Документы Центрального партийного архива о деятельности партии в период подготовки Октября. — «Вопросы истории КПСС», 1966, № 11, та ін.

²⁷ А. И. Булатов, А. А. Халецкая. Выдающийся революционер и государственный деятель (обзор документов фонда Ф. Э. Дзержинского 1897—1926 гг.). — «Вопросы истории КПСС», 1965, № 3; А. Ф. Посалин. Представитель ленинской гвардии Г. М. Кржижановский (обзор личного фонда в ЦПА ИМЛ). — «Вопросы истории КПСС», М., 1968, № 7.

²⁸ З. В. Ждановская. Большевицкая периодическая печать как источник при изучении истории КПСС, М., 1965.

²⁹ В. В. Фарсобин. К вопросу о периодической печати как источнике по истории Великой Октябрьской социалистической революции. — Проблемы источниковедения, вып. XI, М., 1963; його ж. Вопросы источниковедческого анализа центральных большевистских газет (март 1917 — февраль 1918). — Источниковедение истории советского общества; М. Ф. Дмитрієнко. Більшовицька преса України як історичне джерело, К., 1967.

з окремих питань історії КПРС³⁰. Однак узагальнюючої джерелознавчої праці про пресу радянського періоду, в якій би ставились основні теоретико-методичні питання вивчення цього джерела, ще не створено. Щодо такого виду друкованих джерел, як листівки, ми, крім кількох статей про окремі їх групи, маємо ґрунтовне дослідження Є. С. Петропавловського³¹.

Чи не найбільшу увагу в джерелознавчій літературі з історії КПРС приділено мемуарам. Пояснюється це не лише великою і все зростаючою кількістю мемуарних джерел, широким їх залученням в історичних дослідженнях, а й складністю їх джерелознавчого аналізу, потребою вдосконалення методики їх використання. Поряд з численними рецензіями на мемуарні видання, які певною мірою допомагають джерелознавчому тлумаченню останніх, і працями, що характеризують мемуарні джерела з окремих проблем, ми маємо узагальнююче дослідження М. Н. Чорноморського. Воно трактує методи вивчення мемуарів у світлі завдань історико-партійної науки і містить огляд широкого кола джерел³².

Інші групи матеріалів в історико-партійному аспекті джерелознавчо майже не розроблялись. Звичайно, окремі праці про такі джерела, як документи радянських державних органів, профспілок, кінофотофонодокументи та інші, написані в плані інших історичних наук, передусім історії СРСР, становлять значний інтерес і для джерелознавства історії КПРС. Проте вивчення цих джерел в аспекті історико-партійної науки має свою специфіку.

Як уже зазначалося, історико-партійне джерелознавство найтісніше зв'язане з усім радянським джерелознавством. Не вдаючись до характеристики всіх етапів розвитку останнього, відзначимо найбільш характерні, на наш погляд, явища цього розвитку на сучасному етапі, з середини 50-х років, виділяючи теоретичні й узагальнюючі праці, які найближче стоять до історико-партійного джерелознавства.

Новим і важливим у розробці джерелознавства, починаючи з середини 50-х років, є те, що, по-перше, серйозна увага приділяється загальним теоретичним проблемам, що відбиває об'єктивну тенденцію посилення методологічного навантаження джерелознавства, і, по-друге, починається глибоке вивчення питань використання документів радянської епохи. Відмітною рисою розвитку джерелознавчих досліджень у цей період виступає проведення джерелознавчих дискусій: в 1957 р. в Московському державному історико-архівному інституті — по доповіді А. Ц. Мерзона про основні принципи і завдання критики історичних джерел³³, в 1962 р. у журналі «Исторический архив» по рецензії С. М. Каштанова і О. А. Курносова на одну з книг В. І. Стрельського³⁴. Помітним явищем у розробці питань теорії, і, особливо, джерелознавства радянської епохи стала стаття В. Д. Данилова

³⁰ И. Л. Беленький, М. К. Макаров. Библиография источниковедческих работ (1956—1963).— Источниковедение истории советского общества; И. Л. Беленький, В. М. Моргайло, А. С. Покровский. Библиография источниковедческих работ (1964—1967).— Источниковедение истории советского общества, вып. II.

³¹ Е. С. Петропавловский. Листовки как источник при изучении истории КПСС, М., 1966.

³² М. Н. Чорноморский. Работа с мемуарами при изучении истории КПСС, М., 1964.

³³ А. Ц. Мерзон. О критике исторических источников.— «Исторический архив», 1957, № 5.

³⁴ С. М. Каштанов, А. А. Курносов. Некоторые вопросы теории источниковедения.— «Исторический архив», 1962, № 4; В. И. Стрельский. Основные принципы научной критики источников по истории СССР, К., 1961.

і С. Й. Якубовської³⁵. Ця стаття разом із статтею М. С. Селезньова про деякі питання вивчення і публікації радянських документів стала предметом дискусії, проведеної Московським історико-архівним інститутом і редакціями журналів «Вопросы истории» і «Вопросы архивоведения», підсумки якої були опубліковані³⁶. Ці дискусії разом із згаданою вище на сторінках журналу «Вопросы истории КПСС» значною мірою визначили даліші напрями розробки теоретичних проблем джерелознавства.

Свідченням успіхів радянського джерелознавства можна вважати і вихід у світ навчальних посібників з джерелознавства історії СРСР періоду імперіалізму та радянської епохи³⁷. В посібнику В. І. Стрельського поряд із характеристикою окремих видів джерел багато уваги приділяється теоретичним питанням. Окреме місце займає учбовий посібник В. І. Стрельського з теорії і методики джерелознавства історії СРСР³⁸. Книга відмітна новим підходом до завдань вузівського курсу джерелознавства. Виклад будується не за окремими видами джерел, що стало традицією, і не за окремими епохами. У центрі стоять основні питання теорії і методики джерелознавства, а багатий фактичний матеріал залучається як емпірична основа для розуміння загальних закономірностей і принципів використання джерел, як повчальний приклад їх аналізу.

Однією із найважливіших нових проблем джерелознавчої літератури останніх років виступає критика сучасних буржуазних джерелознавчих теорій і концепцій, висвітлення кризи буржуазного джерелознавства як виразу кризи буржуазної історичної науки в цілому. Викриття порочності підходу до джерел представників буржуазної історичної науки ми знаходимо в загальних працях з проблем методології історії, а також і в деяких спеціальних статтях³⁹.

Значного поширення набуває останнім часом застосування кількісних методів і електронно-обчислювальних машин для обробки джерельної інформації⁴⁰.

До числа питань теоретичного джерелознавства, які мають дискусійний характер і досить жваво обговорюються на сторінках спеціальних видань, слід віднести такі, як зв'язок і співвідношення методології і методики вивчення джерел, співвідношення джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін та їх місце в системі істо-

³⁵ В. П. Данилов, С. И. Якубовская. Источниковедение и изучение истории советского общества.— «Вопросы истории», 1962, № 4.

³⁶ М. С. Селезнев. Вопросы воспроизведения текста и датировки документов советского периода.— «Вопросы архивоведения», 1960, № 8; Обсуждение проблем советского источниковедения.— «Вопросы архивоведения», 1961, № 4.

³⁷ В. И. Стрельский. Источниковедение истории СССР. Период империализма. М., 1962; М. Н. Черноморский. Источниковедение истории СССР (советский период), М., 1966; Источниковедение истории СССР XIX—начала XX вв., М., 1970.

³⁸ В. И. Стрельский. Теория и методика источниковедения истории СССР, К., 1968.

³⁹ В. И. Салов. Об антинаучных приемах использования источников западно-германскими буржуазными историками. — «Вопросы истории КПСС», 1962, № 5; О. М. Медушевская. Теоретико-методологические проблемы источниковедения и современная буржуазная историография.— Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 25, М., 1967, та ін.

⁴⁰ В. А. Устинов. Применение электронных математических машин в исторической науке.— «Вопросы истории», 1962, № 8; И. Д. Ковальченко. О применении математических методов при анализе историко-статистических данных.— «История СССР», 1964, № 1; його ж. О применении математико-статистических методов в исторических исследованиях.— Источниковедение. Теоретические и методические проблемы, та ін.

ричної науки, типологія і принципи класифікації джерел, їх відбору для дослідження та ін. Ці питання посіли значне місце у джерелознавчих збірниках статей, які вийшли за останні роки⁴¹.

Досягнення загально-теоретичного джерелознавства позначаються на рівні джерелознавства історії КПРС, а останнє вносить свій внесок у розвиток науки про історичні джерела, теорії і методики використання їх в історичних дослідженнях.

При певних і безперечних успіхах, досягнутих у розробці історико-партійного джерелознавства, не можна не визнати, що воно все ще відстає від рівня й завдань розвитку історико-партійної науки в цілому. Нині можна накреслити ряд актуальних джерелознавчих історико-партійних проблем, які чекають свого вирішення.

Найважливіше значення має даліше вивчення лєнінських методологічних вказівок і лєнінського досвіду роботи з джерелами. При цьому великий інтерес становило б висвітлення досвіду використання В. І. Лєніним окремих видів джерел. Ми маємо дослідження про роботу В. І. Лєніна з статистичними джерелами і застосування ним статистичних методів⁴², проте немає спеціальних розвідок про методи його роботи з партійними документами, пресою, документами й матеріалами ідейних і політичних противників партії і робітничого класу. Поряд із цим, безперечно, необхідне даліше вивчення в джерелознавчому плані лєнінської літературної спадщини, історії лєнінських праць, розкриття їх змісту і значення для розробки конкретних проблем історико-партійної науки.

Спираючись на лєнінську методологію й лєнінський досвід роботи з джерелами, використовуючи новітні дані науки, в тому числі досягнення і методику суміжних наук, доцільно продовжити вивчення ряду теоретичних питань, надаючи їм також методичного аспекту. Історики партії з задоволенням зустріли б, наприклад, дослідження з джерелознавчої евристики (теорії і методики виявлення джерел), бо в результаті невпинного зростання потоку інформації завдання виявлення, розшуку джерел стає все більш складним. Потрібні також праці про принципи і методи відбору джерел для вивчення історико-партійних проблем різноманітного характеру. Є потреба у спеціальному вивченні окремих завдань і методів наукової критики джерел і завдань критики окремих видів історико-партійних джерел.

Дуже актуальними видаються дослідження, присвячені окремим групам історико-партійних джерел — матеріалів з'їздів і конференцій КПРС, документів керівних і місцевих органів, зокрема документів Компартії України, матеріалів особистого походження (не огляди архівних фондів, а джерелознавчі розвідки). Потрібні узагальнюючі дослідження про партійну і радянську пресу, в яких би не просто більш чи менш докладно переказувався зміст газетної, наприклад, інформації, а розроблялись ефективні методи її наукового використання. Чекають свого вивчення джерелознавчі методи використання матеріалів радянських державних органів і масових організацій трудящих в історико-партійних дослідженнях. В аспекті завдань історико-партійної науки потрібно вивчити джерелознавчі можливості

⁴¹ Источниковедение истории советского общества, М., 1962; М., 1968; Исследования по отечественному источниковедению, М.—Л., 1964; Источниковедение. Теоретические и методические проблемы (в ней выделяется широта проблематики и постановкою корінних питань дальшого розвитку джерелознавства стаття С. О. Шмідта «Современные проблемы источниковедения», стор. 7—58); Источниковедение отечественной истории, М., 1973.

⁴² Остання праця про це: Б. Г. Литвак. О ленинских приемах статистического анализа политических явлений.— Источниковедение отечественной истории.

використання такого найціннішого джерела, як матеріали міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Окремим напрямом джерелознавчої роботи є вивчення джерельної бази для розробки певних проблем історико-партійної науки і тих чи інших періодів історії партії. Зараз жодне серйозне дослідження не може обійтися без джерелознавчого вступу, або й спеціального розділу. На жаль, правда, деякі автори зводять свої завдання до простого переліку використаних джерел, залишаючи читача у невіданні щодо можливих цінних джерелознавчих спостережень. Але справа не тільки в піднесенні рівня джерелознавчих вступів чи розділів історико-партійних монографій, а в тому, що питання джерелознавства окремих проблем історико-партійної науки повинні стати предметом самостійних ґрунтовних досліджень.

Ми майже не маємо досліджень аналітико-описового плану, в яких би спеціальному вивченню піддавались окремі важливі джерела або їх групи, розкривались історія виникнення першоджерела їх місце в суспільному житті на час створення і значення як історичного джерела. В таких дослідженнях автори менше ставлять перед собою методичні завдання, тобто метою таких досліджень є не вироблення методів використання певного виду джерел, а вивчення того чи іншого конкретного джерела як історичного факту, висвітлення його цінності для дослідження певної конкретної проблеми історико-партійної науки.

Великий інтерес становив би спеціальний аналіз джерельної бази і прийомів використання джерел у великих наукових працях з історії КПРС. З джерелознавчих позицій історико-партійні дослідження, що виходять у світ, не вивчаються, в загальних же рецензіях ми здебільшого зустрічаємо лише кілька речень про той чи інший ступінь повноти залучення джерел. Вивчення ж процесу розширення джерельної бази історичної науки, процесу вдосконалення і збагачення методів наукового використання джерел — важлива проблема, яка стоїть на стику джерелознавства й історіографії. Безперечно користь принесли б статті про джерелознавчий досвід видатних учених, написані як ними самими, так й іншими дослідниками.

Необхідні праці, спрямовані проти фальсифікації джерел з історії КПРС нашими ідейними й політичними ворогами. Фальсифікація джерел виступає одним із основних шахрайських прийомів фальсифікації історії. І ґрунтовне й аргументоване викриття цього прийому було б серйозним внеском у боротьбу проти буржуазної та ревізійоністської історіографії.

Наведена проблематика (вона, звичайно, не вичерпує всіх завдань розвитку історико-партійного джерелознавства) могла б лягти в основу монографічних досліджень, навчальних посібників і збірок статей, докторських і кандидатських дисертацій, наукових конференцій і симпозіумів. Інтереси розвитку всієї історико-партійної науки вимагають розгортання джерелознавчої роботи, підвищення наукового рівня досліджень з історії Комуністичної партії Радянського Союзу.

Повідомлення

З історії соціалістичних перетворень на селі

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ В БОРотьБІ ЗА Зміцнення КОЛГОСПНОГО ЛАДУ В РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ

І. Г. ЧЕРНЕНКО

Перебудова сільського господарства на соціалістичних засадах — одне з найважливіших завдань пролетаріату після завоювання ним політичної влади. Велику роль у його розв'язанні відіграли залучення міських робітників до безпосередньої участі в колгоспному будівництві, шефська допомога міста селу. «Говорячи про соціалістичну перебудову села, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — не можна не згадати тих, хто вклав свою працю, свою волю і енергію в розв'язання цього велетенського завдання. На заклик партії робітники Москви і Ленінграда, Уралу і Донбасу йшли в село, допомагали налагоджувати нове, колективне господарство... Вони несли селянам ідеї Комуністичної партії, віру в ідеали соціалізму, бойовий досвід класової боротьби»¹.

Комуністична партія приділяла велику увагу зміцненню союзу робітничого класу й селянства, зокрема розвиткові творчої ініціативи робітничих мас у поданні допомоги селу. Нагромаджений нею досвід має теоретичне і практичне значення.

Питання про боротьбу робітничого класу України за зміцнення колгоспного ладу в роки другої п'ятирічки вже деякою мірою висвітлене в історичній літературі. Відповідні розділи є в загальних працях українських істориків². Різні аспекти цієї проблеми порушили в своїх монографіях Ю. В. Бабко, М. А. Коновалов, Н. І. Ткач³. Однак ще слабо вивчено вклад посланців робітничого класу у розвиток сільськогосподарського виробництва.

Створення матеріально-технічної бази сільського господарства вимагало постійного збільшення засобів виробництва, що їх держава направляла на село. Розвиток промисловості, зокрема збільшення випуску сільськогосподарських машин, — вирішальний фактор піднесення продуктивних сил села. «Єдиною матеріальною основою соціалізму, — підкреслював В. І. Ленін, — може бути велика машинна

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 84.

² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971; Історія Української РСР, т. II, К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. II, К., 1967; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. I, К., 1967.

³ Ю. В. Бабко. Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр., Львів, 1971; М. А. Коновалов. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення союзу робітників і селян (1930—1936 рр.), К., 1959; Н. І. Ткач. За ленінським кооперативним планом, К., 1970.

промисловість, здатна реорганізувати і землеробство»⁴. В роки другої п'ятирічки на основі індустріалізації країни, внаслідок реконструкції старих і будівництва нових заводів інтенсивно розвивалося сільськогосподарське машинобудування. Ця галузь мала безпосереднє значення для посилення технічної допомоги колгоспному селу. Комуністична партія вважала технічне переозброєння сільськогосподарського виробництва фундаментом нових виробничих відносин. У зв'язку з цим XVII з'їзд партії поставив перед працівниками підприємств сільськогосподарського машинобудування важливе завдання: «...Освоїти всі види машин і причіпного тракторного реманенту, необхідні для здійснення дальшої механізації сільського господарства і особливо механізації трудомістких процесів технічних і просапних культур»⁵.

Виконуючи вказівки партії, робітники та інженерно-технічні працівники заводів і підприємств сільськогосподарського машинобудування збільшували випуск тракторів, комбайнів та інших сільськогосподарських машин. Так, якщо в 1933 р. трудівники ланів одержали 31,7 тис. тракторів ХТЗ, то в 1936 р.— 33,9 тис., зернових комбайнів, відповідно,— 4,4 тис. і 17 тис., а продукція всього сільськогосподарського машинобудування України за цей час зросла більше, ніж у 1,5 раза⁶.

Такий високий рівень технічного озброєння сільського господарства республіки став можливим завдяки побудові та реконструкції гігантів сільськогосподарського машинобудування і тракторобудування — Сталінградського, Харківського, Челябінського тракторних заводів, комбайнових заводів у Запоріжжі та Саратові, Ростовського і Люберецького заводів сільськогосподарських машин. У 1935 р. на Україні діяло 13 заводів, спеціалізованих на випуску різних видів сільськогосподарських машин⁷.

Поряд з випуском тракторів і сільськогосподарських машин на замовлення МТС, МТМ і радгоспів промислові підприємства виготовляли запасні частини та окремі деталі. Якомога повнішому забезпеченню ними народногосподарських потреб ЦК партії і Радянський уряд надавали особливого значення. Лише протягом 1933 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли дві постанови з цих питань. Зокрема, у постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 січня 1933 р. «Про ремонт тракторів до весняної посівної кампанії» підкреслювалося: «Вважати, що виробництво запчастин для тракторів є важливим державним завданням»⁸. На основі директив Радянського уряду ЦК КП(б)У зобов'язав профорганізації підприємств, що виробляли запасні частини для тракторів, забезпечити своєчасне і доброякісне виконання замовлень МТС та радгоспів. Він наголошував на необхідності розгортання соціалістичного змагання за швидке освоєння виробничих потужностей і здешевлення виробництва запасних частин для тракторів шляхом розвитку раціоналізаторства й винахідництва⁹.

Партійні та профспілкові організації республіки провели велику роз'яснювальну та організаційну роботу в цьому напрямку. Наприклад, в Одесі було скликано міський партійний актив, на якому обговорено

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 422.

⁵ КППС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3, К., 1954, стор. 195.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 488, арк. 12—13; Соціалістична Україна. Статистичний збірник, К., 1937, стор. 23.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 1783, арк. 1.

⁸ Справочник партийного работника, вып. 8, М., 1934, стор. 577.

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КППС, ф. 17, оп. 26, спр. 73, арк. 118.

питання про виготовлення запасних частин для тракторів на заводах міста й області, а на загальному зльоті членів заводських комітетів вирішено залучити до цієї справи працівників 22 підприємств¹⁰.

Піклування партійних організацій про своєчасне виготовлення запчастин для тракторів надихало робітників заводів на трудові подвиги. Вони брали активну участь у соціалістичному змаганні. На Одеському машинобудівному заводі ім. Леніна укладено 52 договори на дострокове виконання замовлень МТС, МТМ і радгоспів. Серед робітників та інженерно-технічних працівників розгорнулося міжбригадне змагання. Бригади Бельфора, Геткіса, Калицького, Корнеця виконували виробничі завдання на 140—150%. Це дало змогу колективу в цілому вчасно надіслати необхідні деталі селу. А вже до початку посівної кампанії 1933 р. хліборобам відправили свою продукцію ще 16 заводів області¹¹.

Машинобудівні підприємства Києва, Харкова, Дніпропетровська та інших міст республіки також виготовляли запасні частини для тракторів. Своєчасному виконанню замовлень трудівників ланів велику увагу приділяв Київський міський комітет партії; це питання кілька разів обговорювалося на засіданнях бюро. Щодня на спеціальних нарадах, які проводив партійний комітет заводу «Більшовик», виробників інформували про хід виготовлення запасних частин для тракторів в окремих цехах, бригадах, на дільницях і т. д.¹² Аналогічну роботу проводили заводські партійні комітети червонопрапорного заводу «Ленінська кузня», «Арсеналу» та інших підприємств Києва. Завдяки цьому в 1933 р. завод «Більшовик» (Київ) виконав план на 106,8%, «Ленінська кузня» (Київ) — на 104,7, завод ім. Косіора (Луганськ) — на 135,5%¹³.

Отже, робітничий клас України з честю виконав свій обов'язок перед колгоспним селянством у справі технічного переозброєння соціалістичного сільського господарства.

Велике значення мало питання про шляхи, форми і методи подання допомоги колгоспному селянству з боку робітничого класу. Якщо важка промисловість була джерелом технічного переозброєння сільського господарства, то машинно-тракторні станції — основною економічною та організаційною формою впровадження техніки у колгоспне виробництво. Без них партія не змогла б створити й зміцнити колгоспний лад, удосконалити економічну змішку міста й села. Завдяки постійному піклуванню партії та уряду в республіці швидко збільшувалася кількість МТС. Якщо в 1933 р. їх було 657, то в 1937 р. — 958, а число колгоспів, що їх обслуговували МТС, зросло за цей період більш як у 2 рази¹⁴. Машинно-тракторні станції перетворилися на головний важіль соціалістичної реконструкції сільського господарства і дальшого організаційно-господарського зміцнення колгоспів.

Зміцнювалася матеріально-технічна база МТС. Так, кількість тракторів у них на кінець другої п'ятирічки порівняно з 1933 р. зросла майже удвоє, вантажних автомашин — у 3 рази, а комбайнів — більш як у 9 разів¹⁵.

¹⁰ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 9, оп. 1, спр. 154, арк. 58.

¹¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5151, оп. 17, спр. 546, арк. 17, 41.

¹² Київський обласний державний архів, ф. 765, оп. 1, спр. 56, арк. 90.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 2928, арк. 17—25.

¹⁴ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник, К., 1939, стор. 253.

¹⁵ МТС во второй пятилетке. Статистический сборник, М.—Л., 1939, стор. 38, 46, 56.

Але для всебічного розкриття процесу технічної реконструкції сільського господарства, піднесення культури соціалістичного землеробства необхідно проаналізувати ефективність використання нових машин, яка, насамперед, залежала від підготовки великої армії механізаторів, постійного підвищення їх кваліфікації.

XII з'їзд КП(б)У зобов'язав партійні організації міст та індустріальних підприємств подати колгоспникам допомогу в освоєнні техніки¹⁶. Відповідно до вказівок з'їзду на Харківському тракторному заводі Наркомзем УРСР відкрив курси для підготовки спеціалістів для МТС за такими профілями: 500 механіків, 500 бригадирів тракторних бригад, 1000 трактористів, ремонтних робітників і т. д.¹⁷

У червні 1933 р. ЦК КП(б)У провів на ХТЗ Всеукраїнську нараду керівників промислових підприємств, учасники якої схвалили ініціативу харківських тракторобудівників, які вирішили підготувати на заводському учбовому комбінаті 500 механізаторів високої кваліфікації¹⁸. ЦК КП(б)У рекомендував підприємствам України запозичити досвід харківських тракторобудівників.

Активну участь у підготовці та перепідготовці кадрів масових професій для села брали робітники та інженерно-технічні працівники майже всіх машинобудівних заводів. У 1933 р. на запорізькому комбайновому заводі «Комунар» здобули професію комбайнера 312 колгоспників, зокрема з Дніпропетровської області — 164 чол., Одеської — 59 і ЦЧО — 89¹⁹. На одеських машинобудівних підприємствах було підготовлено 1380 комбайнерів²⁰.

Проте допомога міста селу механізаторськими кадрами не обмежувалась їх підготовкою на промислових підприємствах. Адже постійно діючі школи та курси механізації працювали безпосередньо на селі. Виконуючи рішення XII з'їзду КП(б)У, партійні організації республіки дбали про добір контингенту викладачів для стаціонарних шкіл механізації сільського господарства з числа досвідчених спеціалістів і практиків, які раніше працювали на заводах, в інститутах, технікумах та інших організаціях. Так, у 1934 р. Харківський обком партії направив у школи механізації 45 спеціалістів. Київський обком партії ще в грудні 1933 р. відрядив викладачами спецдисциплін на курси трактористів 34 чол. на 4—5 місяців і 35 чол. — на постійну роботу. Всього по Україні в 1934 р. викладачами подібних шкіл і курсів було призначено 430 чол., з них 100 — з центральних установ, 200 — з вищих навчальних закладів і технікумів, 130 — з обласних організацій²¹.

Крім того, в цих школах і на курсах викладачі вищих та середніх спеціальних навчальних закладів читали лекції, проводили консультації тощо. Відповідно до рішень секретаріату ЦК КП(б)У для подання допомоги МТС, колгоспам і радгоспам у справі підготовки кадрів масових професій всі інститути і технікуми Київської області було закріплено за певними школами та курсами. Наприклад, шефом шкіл механізаторів був Київський інститут механізації сільського господарства²².

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 567.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 14, спр. 581, арк. 194.

¹⁸ Там же, спр. 574, арк. 34.

¹⁹ «Труд», 8 вересня 1933 р.

²⁰ Одеський обласний державний архів, ф. Р-1763, оп. 1, спр. 835, арк. 8.

²¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, спр. 48, арк. 105; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6, спр. 19, арк. 50; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 464.

²² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, спр. 48, арк. 107.

Певну роль відігравало також тимчасове відрядження в села інженерно-технічного персоналу. У 1933—1934 рр. більше 300 тис. кваліфікованих робітників, інженерно-технічних працівників промислових підприємств Придніпров'я, Донбасу, Харкова та Києва періодично виїжджало в сільську місцевість, щоб навчати механізаторів правильно використовувати трактори, машини та механізми. Крім того, 2,3 тис. спеціалістів із 179 машинобудівних заводів керували виробничою практикою механізаторів²³.

Внаслідок великих зусиль партії і робітничого класу в 1933—1936 рр. на Україні було підготовлено 622 тис. спеціалістів сільського господарства, з них для колгоспів — 350 тис., МТС — 247 тис. і радгоспів — 25 тис.²⁴

Усі ці заходи сприяли дальшому зміцненню економічних зв'язків міста й села, союзу робітничого класу й селянства, піднесенню культурно-технічного рівня сільського населення, зростанню його політичної активності, впливали на весь уклад його життя. Разом з робітничим класом і під його керівництвом колгоспне селянство змогло значно успішніше розв'язувати завдання соціалістичного будівництва, технічної реконструкції сільського господарства.

Важливе значення для поліпшення діяльності машинно-тракторних станцій мало рішення січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) про створення політвідділів МТС і радгоспів. Для роботи в політвідділах України було направлено 4500 кращих комуністів²⁵. Створення політвідділів МТС і радгоспів стало новим кроком на шляху розвитку союзу робітничого класу і селянства.

Боротьба за політичне та організаційно-господарське зміцнення колгоспів вимагала посилення партійного керівництва сільгоспартіями, перебудови парторганізацій села за виробничим принципом. Райкоми партії разом з політвідділами МТС провели велику роботу в цьому напрямі. На кінець 1933 р. в селах України працювало 5880 партійних і 1495 територіальних осередків, 3500 кандидатських і 3412 партійно-комсомольських груп. Якщо у травні 1933 р. лише в 34% колгоспів діяли партійні осередки, то в листопаді — у 78%²⁶.

Спираючись на нові партійні сили, політвідділи МТС і райкоми партії насамперед почали займатися доббором, розстановкою і вихованням керівних кадрів з числа комуністів і безпартійних. За даними 92 політвідділів МТС України, в 1933 р. на посаду голів колгоспів було висунуто 1206 осіб, завідуючих господарствами — 869, завідуючих молочно-товарними фермами — 402, бригадирів — 2121, до правління колгоспів — 1381²⁷.

Таким чином, через політвідділи партія посилсила вплив робітничого класу на колгоспне селянство. Це мало величезне значення для дальшого зміцнення колгоспного ладу в роки другої п'ятирічки.

Керуючись лєнінським ученням про керівну роль робітничого класу в будівництві соціалізму й комунізму, партійні та профспілкові організації вживали заходів для розвитку шефства міста над селом.

Шефський рух особливо широко розгорнувся після січневого (1933 р.) об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) та лютого (1933 р.) Пленуму ЦК КП(б)У. Головним його напрямком була виробничо-технічна допомога трудівникам села. Наприклад, згідно з

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 427, арк. 403.

²⁴ «Більшовик України», 1937, № 11—12, стор. 134.

²⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 428.

²⁶ ХІІ з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1934, стор. 217.

²⁷ Матеріали о работе политотделов за 1933 год, М., 1934, стор. 45.

постановою Харківського обкому партії шефами МТС і колгоспів області, а також деяких виробничих бригад стали робітники та інженерно-технічні працівники цехів і бригад ряду підприємств міста²⁸. Характерним у цьому відношенні був завод «Серп і молот», кожний цех якого мав свою підшефну бригаду²⁹. 60 провідних підприємств Києва були шефами 43 районів області, а 200 цехів — 200 колгоспів. 100 бригад дніпробудівців подавали виробничу допомогу колгоспним бригадам. Цехи заводу ім. Січневого повстання (Одеса) взяли шефство над 14 сільгоспартілями Фрунзенського району. Колектив цеху відповідав за стан справ у підшефному колгоспі³⁰.

Характер завдань, що стояли перед працівниками сільського господарства, визначив форму взаємних контактів колективів промислових підприємств і підшефних колгоспів. Часто укладалися договори на соціалістичне змагання фабрик і заводів з сільськогосподарськими артілями. Такі договори з підшефними колгоспами підписали представники ряду підприємств Харкова, Миколаєва, Одеси та інших міст України³¹. Перевірка результатів змагання проводилася при масовій участі робітників і колгоспників. Це підвищувало значення договорів на соціалістичне змагання і сприяло виконанню взаємних зобов'язань.

Однією з основних форм практичної допомоги робітничого класу колгоспному селянству було відрядження робітничих бригад у села. 17 150 робітників та інженерно-технічних працівників (близько 3 тис. ремонтних бригад) усіх промислових підприємств республіки працювали в колгоспах і відремонтували близько 116 тис. одиниць сільськогосподарського реманенту³².

Таким чином, у досліджуваній період завдяки величезній політичній та організаторській діяльності Комуністичної партії робітничий клас вніс значний вклад у технічну реконструкцію сільськогосподарського виробництва, створюючи нові, досконаліші машини, що полегшували працю трудівників села, а також подаючи їм значну шефську допомогу. Все це сприяло розвитку й зміцненню союзу робітничого класу і колгоспного селянства.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 26, спр. 474, арк. 86—87.

²⁹ «Партийное строительство», 1933, № 7—8, стор. 8.

³⁰ «Труд», 18 квітня, 21 травня, 9 вересня 1933 р.

³¹ «Труд», 18 квітня 1933 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 597, арк. 233; «Партробота в колгоспі», 1934, № 7, стор. 25.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 39, арк. 16, 22.

Ф. П. ТЕРЕХОВ

РОЛЬ ЦКК—РСІ УРСР У ЗДІЙСНЕННІ ГЕНЕРАЛЬНОЇ ЛІНІЇ ПАРТІЇ НА СЕЛІ

На всіх етапах соціалістичного й комуністичного будівництва наша партія виявляла і виявляє постійне піклування про розвиток сільського господарства. Програмою дальшого комплексного розвитку сільського господарства можна з повною підставою назвати й рішення XXIV з'їзду КПРС.

В доповіді про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначав: «Піднести наше сільське господарство до рівня, який по-справжньому

відповідатиме можливостям сучасної техніки і потребам комуністичного будівництва,— така мета, поставлена партією»¹.

Соціалістичне перетворення села в нашої країні почалося відразу ж після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і відбувалося шляхом поступового переходу індивідуальних селянських господарств до колективних форм сільськогосподарського виробництва через постачально-збутові та виробничі кооперативи.

Особливо гостро постало питання про шляхи дальшого розвитку сільського господарства у другій половині двадцятих років, коли необхідно було розвинути нові продуктивні сили, створити матеріально-технічну базу для утвердження соціалістичного способу виробництва в селі.

У своїй діяльності по соціалістичному перетворенню сільського господарства наша партія керувалася геніальними вказівками класиків наукового комунізму, ленінським кооперативним планом, його принципами та методами. Ф. Енгельс вказував: «Наше завдання щодо дрібних селян полягає насамперед у тому, щоб їх приватне виробництво, їх власність перевести в товариську, але не насильно, а з допомогою прикладу, пропонуючи для цього громадську допомогу»².

За думкою В. І. Леніна, завдання соціалістичної перебудови сільського господарства має вирішуватися не шляхом насильницької експропріації дрібної селянської власності, а шляхом переконання селян на практиці у перевазі нових форм господарювання при умові систематичної матеріальної підтримки кооперації з боку пролетарської держави, створення для кооперації ряду економічних, фінансових і банківських привілеїв. У статті «Про кооперацію» В. І. Ленін писав: «Кожний суспільний лад виникає лише при фінансовій підтримці певного класу... в нинішній час той суспільний лад, який ми повинні підтримувати більш ніж звичайно, є лад кооперативний»³.

У ході боротьби за соціально-економічні перетворення села партія розвивала й конкретизувала марксистсько-ленінські положення про шляхи та методи залучення селян до соціалістичного будівництва. Вже в рішеннях XIII з'їзду РКП(б) (травень 1924 р.) були помічені заходи щодо практичного здійснення ленінського кооперативного плану. В резолюції з'їзду «Про кооперацію» вказувалося: «Завдання кооперації на селі аж ніяк не зводиться тільки до того, щоб дати селянському господарству дешевий товар, тобто організувати його як споживача. Кооперація повинна організувати селянина і як виробника, і з цієї точки зору розвиток сільськогосподарської виробничої кооперації має колосальне значення»⁴.

Підтримуючи й розвиваючи ленінську лінію щодо кооперації, XIV з'їзд ВКП(б) підкреслив, що «...основний шлях будівництва соціалізму на селі полягає в тому, щоб при зростаючому економічному керівництві з боку соціалістичної держпромисловості, державних кредитних установ та інших командних висот, що перебувають в руках пролетаріату, залучити до кооперативної організації основну масу селянства і забезпечити цій організації соціалістичний розвиток...»⁵

Ленінський кооперативний план і рішення з'їздів стали програмою діяльності партії та народу в соціалістичному перетворенні сільського господарства.

¹ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1972, стор. 49.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 491.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 414.

⁴ Див. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 40—41.

⁵ Там же, стор. 186.

Важливу роль у здійсненні цієї великої й найскладнішої програми відіграли органи партійно-державного контролю як у центрі так і на місцях.

Відповідно до рішень XIV з'їзду ВКП(б) та IX з'їзду КП(б)У діяльність ЦКК—РСІ в ці роки була зосереджена на перевірці виконання директив партії та заходів уряду, спрямованих на загальне піднесення і реконструкцію сільського господарства.

Органи ЦКК—РСІ України здійснювали контроль за роботою земельних та кооперативних органів, що керували господарським обслуговуванням соціалістичного сектору села (землевпорядкування, кредитування, машинопостачання, виробництво мінеральних добрив тощо), стежили за виконанням заходів, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення колгоспів і реорганізацію кооперативно-колгоспної системи.

Перевіряючи на місцях правильність здійснення політики партії на селі і вивчаючи економічні процеси, що відбувалися в сільському господарстві, ЦКК—РСІ України одночасно вносила у вищі партійні та радянські органи конкретні пропозиції, спрямовані на вирішення найважливіших проблем сільського господарства.

Свою контрольно-раціоналізаторську діяльність органи ЦКК—РСІ республіки зосереджували насамперед на таких найважливіших об'єктах і ділянках сільського господарства, як встановлення стійкого селянського землекористування, піднесення врожайності, розвиток всіх форм кооперації — сільськогосподарської, споживчої та кредитної, захист політичних і економічних інтересів бідноти тощо.

Особливу увагу ЦКК—РСІ України звернула на землевпорядкування як на обов'язкову передумову культури землеробства, економії витрат праці та засобів виробництва.

В умовах Радянської держави землевпорядкування як захід, що регулює земельні відносини селянства і як одна з найважливіших частин загального процесу реорганізації сільського господарства на нових началах, мало велике політичне й економічне значення. Неземлевпорядкованість була однією з основних перешкод, що заважали правильному використанню земельних площ і освоєнню нових земель. Основне завдання землевпорядкування полягало в тому, щоб обмежити куркульство, забезпечити радгоспи, колгоспи, бідняцькі та середняцькі господарства пайкращими ділянками землі, а також ліквідувати далекопілля і черезсмужжя.

Тимчасом обстеженням Наркомату РСІ УРСР в організації землевпорядкувальних робіт були виявлені серйозні недоліки. Наркомземом республіки не була точно визначена площа, що підлягала землевпорядкуванню. За його даними, на 1 жовтня 1925 р. було землевпорядковано 21% площі селянського землекористування, тоді як перевірка показала, що завершені роботи по землевпорядкуванню охоплювали лише 6,5% селянських земель.

Крім того, справи землевпорядкування до затвердження проходили безліч інстанцій, що неминуче породжувало бюрократизм і тяганину. Так, наприклад, справа про відведення землі колективу «Нове життя» в с. Ленінському Конотопського округу вирішувалася шість років⁷.

На підставі матеріалів перевірки та пропозицій РСІ УРСР Рада Народних Комісарів України прийняла рішення про перегляд всього плану землевпорядкування.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 227, арк. 89.

⁷ Там же, арк. 52.

Розроблене НК РСІ УРСР і прийняте в жовтні 1927 р. положення про розширення прав місцевих Рад дозволяло сільрадам самим вирішувати земельні суперечки щодо землевпорядкування на місцях і оприяло скороченню надходження скарг на неземлевпорядкованість до вищих земельних органів у середньому на 61,2%⁸.

Спеціальні обстеження були присвячені перевірці виконання заходів уряду щодо забезпечення селянських господарств робочою худобою, постачання сільгоспмашинами та використання цілевих кредитів. Вони виявили ряд серйозних недоліків у роботі Наркомзему, Наркомторгу, кредитних та інших організацій республіки.

Незважаючи на те, що близько половини селянських господарств України не мали робочої худоби, питання про пошуки джерел поповнення тяглової сили Наркомземом було вивчене слабо. Машиноторговельні організації не забезпечили своєчасного завезення машин, що набагато утруднювало повне використання кредитів з цією метою.

Кредити, виділені державою для відтворення основних засобів виробництва селянських господарств, при проходженні через систему сільгоспкредиту затримувалися і витрачалися за прямим призначенням менш ніж наполовину⁹. Несвоечасність, короткостроковість, подрібненість і дороговизна кредитів ускладнювали їх використання за прямим призначенням. Факти грубого перекинування політики партії на селі були виявлені у кредитуванні новостворених колгоспів на Україні. До них кредитні асигнування доходили у ще менших розмірах (15—20%)¹⁰.

Ці обстеження, що мали за мету з'ясувати й усунути обставини, які послаблювали регулюючий плановий вплив держави на процес відбудови сільського господарства, стали вихідною основою для ряду важливих директив НК РСІ УРСР по лінії Наркомзему, Наркомторгу, кредитних та машиноторговельних організацій.

Окреме місце в роботі органів контролю займала перевірка виконання директив партії про подання господарської допомоги бідності з боку держави. Це питання було поставлене особливо широко й повно в 1926—1927 рр. Тяжкі роки громадянської війни та розрухи, необхідність відбудови сільського господарства країни не дозволили раніше приступити до подання планової та всебічної допомоги сільській бідності. Тільки зміцнення господарського становища СРСР дало урядові змогу вжити негайних заходів у цьому напрямі. В цей час як у масштабі республіки так і в округах було організовано спеціальний фонд бідності. У 1926—1927 рр. з усієї земельної площі, запланованої до землевпорядкування, на Україні передбачалося землевпорядкувати за рахунок держави землі бідності в Степу — 15%, а в Лісостепу — 25%. Звільнення від сільгосподатку 20% бідності дорівнювало сумі 3—4 млн. крб. Передбачалося передати бідності землі місцевого значення площею 242 тис. дес. Із загальної суми 173 млн. крб., призначеної для вкладення в сільське господарство республіки на 1926/27 господарський рік, 30 млн. передбачалося використати для подання допомоги бідності, тобто на 11 830 тис. крб. більше порівняно з 1925/26 роком¹¹.

Таким чином, кредит у руках пролетарської держави ставав могутнім засобом регулювання класових відносин на селі, економічного піднесення господарств бідності.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 5, спр. 842, арк. 49.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, спр. 227, арк. 90.

¹⁰ XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М.—Л., 1930, стор. 327.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, спр. 241, арк. 116.

Тимчасом обстеження НК РСІ УРСР у 1926/27 р. встановило, що окремі бідняцькі господарства задовольнялися головним чином короткотерміновим кредитом. Роздрібненість і розпорошеність позичок (12—25 крб. на господарство), а також висока пеня на короткотермінові позички (30—60% річних) не зміцнювали, а навпаки, ослаблювали бідняцькі господарства¹². Безвідплатні позички значною мірою потрапляли до заможних верств села. Розподіл лісів місцевого значення відбувався нерідко без урахування соціального стану. Окремі бідняцькі господарства не користувалися пільгами при закупці машин, до них майже не потрапляв машинний кредит.

В цілому ж, внаслідок перекинування на місцях класової лінії, великі кошти, відпущені державою для подання господарської допомоги бідноті, були розпорошені, спрямовувалися на допомогу індивідуальним господарствам і не давали очікуваного соціально-політичного та господарського ефекту.

НК РСІ УРСР прийняв ряд директив щодо поліпшення кредитування бідноти, підвищення розміру кредитів на одне господарство, посилення контролю за постачанням лісоматеріалами бідняцько-середняцьких господарств, надання цим господарствам насінневої позички¹³.

Перевірка стану подання допомоги селянській бідноті продовжувалася й в наступні роки, що передували масовій колективізації сільськогосподарства.

3 липня 1928 р. на засіданні Раднаркому України було заслухано доповідь НК РСІ УРСР про наслідки проведеного обстеження всіх галузей допомоги бідноті та обслуговування її органами Наркомзему та кредитної системи¹⁴. Відзначивши цілий ряд недоліків у цій роботі, РНК УРСР видала директиви, що сприяли господарському піднесенню бідноти та залученню її до виробничої кооперації.

Пропозиції НК РСІ УРСР про різке скорочення кредитування заможних господарств і перенесення значної частини кредитів на обслуговування бідноти та сільськогосподарської кооперації були в 1927/28 р. частиною економічних заходів наступу на куркуля, проголошених XV з'їздом партії. Ці заходи сприяли економічному зміцненню бідняцьких господарств, піднесенню суспільно-політичної самодіяльності бідноти як надійної опори партії та Радянської влади на селі.

Найважливішим завданням РСІ УРСР на селі було сприяння піднесенню врожайності. Без швидкого піднесення зернового господарства, говорив Г. К. Орджонікідзе, «ми не зможемо не тільки посилити темпів індустріалізації країни, але неспроможні будемо зберегти й нинішній...»¹⁵ За планом робіт НК РСІ СРСР на 1927/28 р. разом з НК РСІ УРСР проводилося обстеження з теми «Піднесення врожайності і продуктивності стада»¹⁶.

Протягом 1927/28 р. наркомати РСІ СРСР і союзних республік обстежили 118 поселень, 3312 передових індивідуальних селянських господарств (у тому числі 300 на Україні) і 77 колгоспів з метою вивчення найпростіших агрозасобів, за допомогою яких вони досягли значного піднесення врожайності¹⁷.

¹² Там же, спр. 227, арк. 92.

¹³ Там же, арк. 93.

¹⁴ Там же, спр. 1242, арк. 15.

¹⁵ Г. К. Орджонікідзе. Статті и речи, т. I, М., 1956, стор. 138.

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 374, оп. 4, спр. 206, арк. 9.

¹⁷ СССР. Год работы правительства (1927—1928). Отдел печати и информации СНК СССР и СТО, М., 1929, стор. 449.

Обстеження на Україні показали, що дослідні станції, які застосовували на своїх полях найпростіші засоби землеробства, добивалися подвоєння врожаю порівняно з селянськими господарствами.

Досить переконливі приклади піднесення врожайності показували колгоспи та радгоспи, які вже в 1927 р. одержали врожаї в середньому на 50 % вищі, ніж індивідуальні господарства.

Саме на основі обстеження Української РСР вдалося довести, що навіть найпростішими сільськогосподарськими знаряддями без використання тракторів, у місцях, де почали організовуватися найпростіші тсози, врожайність була на 15—20 % вища порівняно з індивідуальними господарствами¹⁸.

Передові методи ведення сільського господарства були вивчені на прикладі 300 індивідуальних селянських господарств. На цей час рух селян за передову агротехніку набув широкого розвитку. Якщо в 1926/27 рр. на Україні налічувалося 800 селян, які використовували прогресивні методи землеробства, то в 1927/28 р. їх було вже 11 000¹⁹.

Вивчаючи ефективність окремих найпростіших засобів підвищення врожайності, НК РСІ УРСР встановив, що саме тільки застосування чистосортних посівів може давати 12,4 % приросту врожаю, рядковий посів — 3 %, використання добрив — 4 % тощо.

Ставилося завдання зробити досвід передових бідняцько-середняцьких господарств здобутком основної маси селянства і домогтися на цій основі загального піднесення зернового господарства республіки.

Всупереч твердженням окремих наркомземівських спеціалістів про можливість піднесення врожайності лише на 13,5 %, органи контролю республіки довели, що виконання найпростіших і доступних прийомів агротехніки з урахуванням землевпорядкування, кредитів і державної агропомогі може сприяти піднесенню врожайності до кінця першої п'ятирічки щонайменше на 35 %²⁰.

Щоб забезпечити досягнення передбаченої врожайності, НК РСІ УРСР запропонував провести ряд конкретних заходів з метою спрощення та прискорення землевпорядкування, розширення виробництва чистосортного насіння, мінеральних добрив, сільськогосподарських машин, проведення інших агротехнічних заходів.

У пропозиціях НК РСІ УРСР велике місце відводилося посиленню масово-політичної роботи, піднесенню загальних і агротехнічних знань селянства.

Вироблені заходи широко обговорювалися вченими, практиками, всією радянською громадськістю. Матеріали перевірки по Україні були потім включені до проекту НК РСІ СРСР, покладеного в основу декрету IV сесії ЦВК СРСР (грудень 1928 р.) про піднесення врожайності в наступному п'ятиріччі на 35 %²¹.

Цей декрет вищого законодавчого органу став могутнім стимулом до повсюдного піднесення і реконструкції сільського господарства, до розв'язання в країні зернової проблеми.

До найбільших заходів, проведених органами контролю в сільському господарстві, слід віднести перевірку ефективності роботи земельних і кооперативних органів у боротьбі з посухою в степовій частині України. Ця перевірка проводилася НК РСІ УРСР в 1928 р. за дорученням РНК СРСР²².

¹⁸ XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 503.

¹⁹ XI Всеукраїнський з'їзд Рад робітничо-селянських та червоноармійських депутатів. Стенографічний звіт, Харків, 1929, стор. 41.

²⁰ Звіт ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР XI з'їздові КП(б)У, стор. 87.

²¹ XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, стор. 503.

²² «Більшовик України», 1929, № 10, стор. 32.

Планова реконструкція сільського господарства степової частини України була розпочата в 1925/26 р. За три наступних роки на відбудову і реконструкцію посушливої смуги Степу було витрачено 120 млн. крб. державного кредиту. Але ця робота майже не дала відчутного господарського ефекту, оскільки розпорошені кредити, що спрямовувалися по лінії індивідуального сектору, не були стимулом до об'єднання індивідуальних селянських господарств. Тимчасом матеріали обстеження НК РСІ УРСР підтвердили, що навіть у неврожайний 1928 р. колгоспи та радгоспи виявилися значно стійкішими, ніж індивідуальні господарства. Врожайність озимої пшениці в комунах і артілях Одещини становила 50 пудів з десятини, а в сусідніх індивідуальних господарствах — тільки 7 пудів, ярої пшениці, відповідно, 70 і 7 пудів, ячменю — 40 і 12 пудів, вівса — 45 і 13 пудів²³.

Крім перевірки окружних і районних установ, вибірково було обстежено близько 400 індивідуальних селянських господарств, що дало змогу значно поповнити фактичний матеріал і висновки комісій про роботу земельних і кооперативних органів.

З'ясувалося, що Наркомзем рекомендував бідняцько-середняцьким господарствам «чистосортне» насіння, яке давало дуже низькі врожаї. Тимчасом заможні господарства, які користувалися nereкомендованим насінням, одержували вищі врожаї, ніж бідняцько-середняцькі господарства²⁴. Ці факти були наслідком систематичної ворожої діяльності шкідницької організації, що існувала тоді в системі Наркомзему, Держплану УРСР та деяких кооперативних організацій.

Повнота й достовірність даних обстеження були досягнуті завдяки широкому залученню до цієї роботи спеціалістів, практиків, активу РСІ та бідноти. Загальне керівництво перевіркою очолювала сільськогосподарська група НК РСІ УРСР, а на місцях — Одеська, Запорізька, Мелітопольська та інші окружні інспекції. Наприклад, Мелітопольська РСІ створила 8 комісій, які об'єднували 19 груп, що проводили перевірку виконання урядових директив щодо боротьби з посухою. У складі цих комісій працювали 62 бідняки. Ці групи самостійно вивчили 28 питань робочої програми і заслухали 6 доповідей. Масова перевірка виконання директив і відкрите обговорення її наслідків викликали великий інтерес у селян, особливо у бідноти. На кожній з доповідей були присутні в середньому 66 чол. Загалом виступило 83 чол.²⁵

Масові перевірки практикувалися багатьма окружними інспекціями. Херсонська РСІ залучила до обстеження 500 селян, сільський та районний актив, Сумська — 276 чол. Такий метод обстеження активізував бідняцько-середняцьку масу, дав їй змогу глибоко й безпосередньо ознайомитися з досягненнями й недоліками у виконанні завдань партії та уряду на селі. Все це дало змогу органам контролю в дуже стислі строки (протягом півтора місяців) вивчити широке коло проблем розвитку степового господарства України і виробити цінні рекомендації щодо невідкладних заходів спрямованих на боротьбу з посухою.

На основі матеріалів перевірки та пропозицій НК РСІ УРСР Раднаком України прийняв ряд постанов, що змінили загальний напрямок плану боротьби проти посухи і визначили шляхи розвитку господарства Степу²⁶.

Директиви XV з'їзду ВКП(б) та X з'їзду КП(б)У про перебудову сільського господарства на вищій технічній базі та зміцнення соціалі-

²³ Там же, стор. 34.

²⁴ XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, стор. 504.

²⁵ Бюллетень ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР, 1928, № 11—12, стор. 15; 1929, № 3, стор. 22.

²⁶ Звіт ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР XI з'їздові КП(б)У, стор. 89.

стичного сектору в ньому поставили перед органами контролю України нові, складніші завдання. Тепер перед ЦКК—РСІ УРСР та їх органами на місцях висувалися завдання перевірки роботи держапарату у виконанні найважливіших директив партії та уряду про розвиток соціалістичного сектору на селі—радгоспів і колгоспів, а також машинно-тракторних станцій. У завдання органів контролю входила боротьба з викривленнями класової лінії в роботі земельних та кооперативних органів. Вивчення соціально-економічних процесів у районах, де тільки-но почалася суцільна колективізація, ходу впровадження інтенсивних і технічних культур, розвитку громадського тваринництва, перевірка організації та практики контрактації—всі ці та багато інших питань знайшли своє відображення в діяльності органів ЦКК—РСІ УРСР.

Перевірка колгоспно-радгоспного будівництва на Україні в 1928—1929 рр. показала, що Наркомзем та його органи не вживали рішучих заходів до виконання директив партії про розвиток і зміцнення соціалістичного сектору в сільському господарстві. Виявилось, що серйозним гальмом в організаційно-господарському зміцненні новостворюваних колгоспів і радгоспів була їх неземлевпорядкованість. За весь 1927 р. було землевпорядковано лише 47% площі новостворених колгоспів²⁷. Виникала ситуація, коли колгоспи створювалися, а основні засоби виробництва (насамперед земля) не усуспільнювалися. На Україні 27% членів артілей і 32% членів товариств і після об'єднання в колективні господарства мали землю в одноосібному користуванні²⁸.

Дрібні розміри колгоспів при їх неземлевпорядкованості та незадовільному агрономічному обслуговуванні призводили до економічного послаблення й розпаду. Тому РНК УРСР запропонувала Наркомзему завершити землевпорядкування у новостворених колгоспах в 1928 р.²⁹

НК РСІ УРСР організував масове обстеження радгоспного будівництва на Україні. Воно охопило основні господарські організації, що відали будівництвом радгоспів: «Зернотрест», «Уккрадгоспоб'єднання», «Цукротрест», «Укрсільцукор»³⁰. Ця велика робота, проведена органами контролю з допомогою активістів РСІ та спеціалістів, дала змогу підбити підсумки й дати оцінку першому досвіду будівництва нових зернорадгоспів на базі повної механізації всіх сільськогосподарських робіт. Обстеження показало, що досвід радгоспного будівництва повністю виправдав себе і підтвердив найважливішу роль зернорадгоспів у розв'язанні зернової проблеми.

Разом з тим у роботі радгоспів системи «Зернотресту» були виявлені й серйозні недоліки: занедбаність звітності та невміле адміністрування, низький коефіцієнт використання тракторного парку, безгосподарське використання місцевих будівельних матеріалів і повільний темп будівельних робіт (Одесько-Миколаївський зернорадгосп). Наркомзем республіки та місцеві земельні органи не подавали «Зернотресту» необхідної допомоги у відведенні земельних угідь. Обстеження НК РСІ УРСР прискорило позитивне вирішення питання про збільшення земельних площ зернорадгоспів з 65 тис. до 100 тис. га³¹.

Обстеження радгоспів «Уккрадгоспоб'єднання», «Цукротресту» та «Укрсільцукру», що існували раніше, проводилися з метою виявлення зразкової постановки справи і демонстрації бідняцько-середняцьким селам всіх переваг великого та механізованого ведення господарства.

²⁷ Звіт ЦКК КП(б)У—НК РСІ УСРР XI з'їздові КП(б)У, стор. 83.

²⁸ «Исторический архив», 1960, № 1, стор. 49.

²⁹ ПА ІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1242, арк. 15.

³⁰ Звіт ЦКК КП(б)У—НК РСІ УСРР XI з'їздові КП(б)У, стор. 84.

³¹ Там же.

Перевірка показала, що радгоспи України вже мали деякі досягнення: збільшення основних фондів на 80 %, розширення посівних площ, зростання врожайності порівняно з індивідуальними господарствами на 30—40 %, механізація польових робіт тощо.

У діяльності цієї групи радгоспів були виявлені й недоліки. Деякі з них не домоглися ще довоєнної врожайності цукрового буряка; вузьким місцем радгоспного будівництва була гостра нестача оборотних коштів. В багатьох господарствах не вистачало кваліфікованих агрономічних кадрів. У перевірених радгоспах була відзначена занедбаність в організації культурного та медичного обслуговування. Вироблені на основі перевірки пропозиції НК РСІ УСРР передбачали застосування Наркомземом республіки рішучих заходів щодо зміцнення існуючих радгоспів, посилення їх фінансування, ліквідації втратності. Конкретні пропозиції щодо спеціалізації радгоспів, раціональної організації праці зміцнення агрономічними кадрами сприяли організаційно-господарському зміцненню радгоспів і піднесенню їх ролі в соціалістичній реконструкції сільського господарства.

Влітку 1929 р. Наркомат РСІ УСРР організував обстеження роботи машинно-тракторних станцій, в ході якого було підтверджено величезну роль, що її відіграють МТС у соціалістичній реконструкції сільського господарства, в різкому розширенні посівних площ і піднесенні врожайності, в створенні сприятливих перспектив розвитку не тільки землеробства, а й інших галузей сільськогосподарського виробництва. МТС України обслуговували в основному бідняцько-середняцькі господарства (бідняків — 61,9 %, середняків — 37,3 %, заможних — 0,8 %) і сприяли зростанню соціалістичного сектора ³².

З перших днів роботи МТС наочно виявилася їх особлива роль у соціалістичному перетворенні села, як опорних пунктів колгоспного будівництва. Трактори переорювали не тільки межі, що роз'єднували селянські господарства, але й змінювали психологію дрібного землероба, переконуючи його в перевагах ведення колективного господарства за допомогою машин, як єдиного шляху до звільнення від злиднів і куркульської кабали. Переваги усупільненої праці, дедалі зростаюча матеріально-технічна допомога колективним господарствам з боку держави — все це зумовило бурхливий розвиток кооперування селянства і насамперед там, де були створені перші МТС. Темпи колективізації по Березівському району, де 80 % всіх колгоспів у 1929 р. обслуговувалися Шевченківською МТС (організованою вперше в СРСР у вересні 1928 р.), були в 10—11 разів вищими порівняно з темпами колгоспного будівництва в цілому по Одеському округу ³³.

Поряд з позитивними сторонами в роботі і особливо в будівництві нових МТС були виявлені серйозні недоліки (невдалий вибір розташування центральних садіб, відсутність типових проектів на забудову сільськогосподарських будівель, невивченість можливостей використання трудових резервів, що звільнялися внаслідок механізації землеробства, тощо).

В цілому ж ця перевірка сприяла посиленню уваги місцевих партійних і радянських органів до роботи МТС, зміцненню їх ролі в соціалістичній перебудові села. НК РСІ СРСР широко використовував матеріали перевірки по Україні для підготовки проекту постанови про організацію Всесоюзного «Тракторцентру» ³⁴.

Органи контролю республіки провели велику підготовчу роботу до листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), на якому заслуховува-

³² Звіт ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР XI з'їздові КП(б)У, стор. 85.

³³ «Більшовик України», 1929, № 21—22, стор. 115—118.

³⁴ Звіт ЦКК КП(б)У — НК РСІ УСРР XI з'їздові КП(б)У, стор. 86.

лася доповідь ЦК КП(б)У «Про сільське господарство України та про роботу на селі». У зв'язку з цим ЦК КП(б)У і НК РСІ УРСР організували на початку 1929 р. перевірку роботи партійних, радянських і кооперативних організацій у галузі сільського господарства. Перевірка показала, що масова робота по здійсненню рішень IV сесії ЦВК СРСР про всебічне піднесення врожайності була розгорнута на місцях досить широко. Для обговорення цього найважливішого питання з хліборобами скликалися спеціальні з'їзди, конференції, наради тощо. Партійні та радянські організації звертали серйозну увагу на організаційну підготовку проведення весняної та осінньої сівби, від якості та своєчасності якої залежала доля майбутнього врожаю.

В роботі земельних і кооперативних органів у піднесенні сільськогосподарства України були виявлені й недоліки, особливо в проведенні землевпорядкування, виробництві чистосортного насіння, організації контрактації (Шепетівський та Кам'янець-Подільський округи) тощо³⁵. Земельні та кооперативні органи не використали своїх можливостей у справі піднесення врожайності. В доповіді Держплану СРСР на засіданні Ради Праці і Оборони 21 грудня 1928 р. про підготовку до весняної сівби відзначалося, що восени 1928 р. Україна недосіяла 1200 тис. га озимої пшениці³⁶.

Навесні 1929 р. не було використано більш як 16 000 ц посівного матеріалу, а восени 1929 р.— 20 000 ц. Такі серйозні прорахунки в сільському господарстві України були допущені внаслідок недоліків планування, невмілого використання сортового насіння, мінеральних добрив. Між планами Наркомзему та планами округів і районів не було достатнього пов'язання та узгодженості.

Оцінка НК РСІ УРСР посівних кампаній (весни й осені 1929 р.) повністю знайшла відображення в постанові ВЦВК і РНК УРСР від 28 грудня 1929 р. «Про підсумки весняно-літньої кампанії 1929 р. і план весняної сільськогосподарської кампанії 1930 р.»³⁷.

Велика робота, проведена органами контролю, сприяла усуненню зазначених недоліків у роботі земельних та кооперативних органів, піднесенню сільського господарства УРСР.

В 1926—1929 рр. органи контролю України перевіряли також діяльність переселенських установ, стан контрактації тваринництва і технічних культур, роботу майстерень по ремонту сільськогосподарського реманенту, дотримання податкової політики на селі, виконання директив партії щодо забезпечення сімей громадян, призваних в армію, та інші найважливіші заходи на селі³⁸.

Навіть неповна характеристика основних напрямків роботи ЦКК—РСІ УРСР показує велике народногосподарське значення діяльності органів партійно-державного контролю на новому етапі соціалістичної перебудови сільського господарства.

ЦКК—РСІ УРСР та їх органи на місцях допомагали партійним організаціям республіки практично вирішувати одну з найскладніших проблем соціалістичного будівництва — переведення дрібних селянських господарств на шлях колективного господарства. За пропозиціями ЦКК—РСІ та окружних КК—РСІ, в основу яких були покладені наслідки обстеження, перебудовувалася й поліпшувалася робота місцевих партійних і кооперативних органів у піднесенні сільського господарства

³⁵ Бюллетень ЦКК КП(б)У—НК РСІ УСРР, 1929, № 6—7, стор. 14.

³⁶ ПА ІІП ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—70, спр. 24, арк. 2.

³⁷ Там же.

³⁸ Бюллетень ЦКК КП(б)У—НК РСІ УСРР, 1929, № 3, стор. 21—23; ЦДАЖР УРСР, ф. 539, оп. 6, спр. 1091, арк. 44, 48.

республіки. Органи контролю наполегливо боролися проти різноманітних перекручень лінії партії в українському селі, вивчали позитивний досвід перших МТС і радгоспного будівництва.

Робітничо-селянська інспекція УРСР розробила ряд проектів, що лягли в основу резолюцій Всеукраїнських партійних з'їздів і конференцій, постанов ЦК КП(б)У та уряду Радянської України.

Об'єднуючи навколо себе найкращих активістів з робітників і селян і залучаючи їх до виконання конкретних завдань, контрольні комісії РСІ України охоплювали своїм впливом основні галузі народного господарства і вчили маси на практиці мистецтва управління.

Беручи участь у роботі ЦКК — РСІ, робітники та селяни проходили чудову школу політичного виховання, безпосередньо вивчали діяльність органів державної влади у вирішенні корінних проблем перебудови сільського господарства на соціалістичних началах.

ПРО БОРОТЬБУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗА ХЛІБ В 1918 р.

В. І. ПОНЕДІЛКО

З перших днів існування Радянської влади продовольче питання було в центрі уваги Комуністичної партії і Раднаркому. Наприкінці 1917 р. хлібні ресурси країни становили 3793 млн. пудів (зазначимо, що для задоволення загальних потреб необхідно було 3237 млн. пудів)¹. Значна частина лишків хліба припадала на Україну, де в цей же час вони становили близько 500 млн. пудів². Хлібні запаси були тут головним чином у поміщиків та куркулів, які ховали їх, відмовлялися дати державі. Це ставило під загрозу постачання хлібом Червоної Армії і населення міст. В. І. Ленін писав з цього приводу, що «буржуазія і всі багаті дають останній, рішучий бій пануванню трудящих, державі робітників, Радянській владі на найбільш важливому і гострому питанні, на питанні про хліб»³.

Комуністична партія і Радянський уряд вживали всіх заходів для боротьби з голодом. Вже у відозві II Всеросійського з'їзду Рад до робітників, солдатів і селян з приводу повалення Тимчасового уряду, написаній В. І. Леніним, зазначалося, що Радянська влада «подбає про доставку хліба в міста і предметів першої потреби на село...»⁴.

Центральний Комітет партії і РНК надавали великого значення створенню нового продовольчого апарату, підпорядкованого місцевим Радам, і організації продовольчої допомоги населенню. В циркулярному листі ЦК РСДРП (б) від 20 листопада 1917 р. до місцевих партійних організацій це завдання ставилось як одне з першочергових⁵. На продовольчий фронт партія направляла своїх кращих представників. Зокрема, до цієї роботи залучалися М. І. Калінін, Г. К. Орджонікідзе, С. П. Середя, Й. В. Сталін, О. Г. Шліхтер, А. С. Якубов та ін.

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1, К., 1967, стор. 250.

² Ленинский сборник XVIII, стор. 83.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 347.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 211.

⁵ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, т. 2, М., 1957, стор. 48.

Значну допомогу в налагодженні продовольчої справи подавав урядові Радянської України Г. К. Орджонікідзе, який 19 грудня 1917 р. був призначений тимчасовим Надзвичайним комісаром районів України. Крім того, він займав пост повноважного ревізора Наркомпроду з правом вживати всіх заходів до налагодження безпосереднього постачання хлібом та іншими продуктами всіх місцевостей, що цього потребували⁶. Місцеві установи повинні були допомагати Г. К. Орджонікідзе у виконанні покладеного на нього завдання.

Питання про діяльність Г. К. Орджонікідзе на посаді Надзвичайного комісара України, зокрема щодо створення нового продовольчого апарату в республіці й організації продовольчої допомоги пролетарським центрам країни, висвітлено в історико-партійній літературі⁷. Але його участь у боротьбі за хліб показана мало. В окремих працях трапляються неточності. Наприклад, у спогадах З. Г. Орджонікідзе «Путь большевика» в розділі, присвяченому діяльності Георгія Костянтиновича на Україні, автор стверджує, що продовольча нарада, на якій він був присутній, відбулася в березні 1918 р., тим часом у документах фігурує інша дата — 2 січня 1918 р.⁸

В даній замітці зроблена спроба розкрити ті аспекти діяльності Георгія Костянтиновича на посту Надзвичайного комісара України, які з різних причин висвітлено недостатньо.

Прибувши на Україну, Серго Орджонікідзе негайно встановив зв'язки з місцевими продовольчими організаціями. Для подання допомоги місцевим Радам у створенні нового продовольчого апарату він неодноразово виїздив до Катеринослава, Харкова, Полтави, Херсона, Одеси та Миколаєва. Особливо велике значення мало налагодження продовольчої справи на Катеринославщині, де на складах губернской продуправи було 18 млн. пудів хліба, вивезення якого не тільки до північних губерній, але й у сусідній пролетарський Донбас саботувалося. Щоб поліпшити роботу продапарату, 2 січня 1918 р. в Катеринославі було проведено нараду, на якій місцева Рада робітничих і солдатських депутатів звернулася до Г. К. Орджонікідзе з проханням подати допомогу в організації продовольчої справи⁹. За порадою Г. К. Орджонікідзе саботажникам — працівникам управи було припинено видачу грошей. Однак це не допомогло, і 9 січня 1918 р. Президія Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів за саботаж розпустила губернську продовольчу управу. Організацію продовольчих заготівель Серго запропонував доручити гірничо-заводському комітетові, куди було направлено робітників-комуністів на чолі з старим більшовиком А. І. Новиковим. Для пожвавлення хлібозаготівель на Катеринославщині Г. К. Орджонікідзе запросив у Харківському відділенні державного банку 10 млн. крб.¹⁰

Новий продовольчий комітет розгорнув енергійну діяльність. Його працівники перевірили усі склади і стежили за своєчасною відправкою

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

⁷ И. М. Дубинский-Мухадзе. Орджоникидзе, М., 1967; В. С. Кириллов и А. Я. Свердлов. Г. К. Орджоникидзе (Серго). Биография, М., 1962; З. Г. Орджоникидзе. Путь большевика. Страницы жизни Г. К. Орджоникидзе, М., 1967; А. Мельчин. Григорий Константинович Орджоникидзе, М., 1939; В. А. Антонов-Овсеенко. Записки о гражданской войне, т. I, М. Л., 1924; Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г., К., 1960; М. А. Давыдов. Борьба за хлеб, М., 1971; та ін.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 6, спр. 122, арк. 1—2.

⁹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. I, К., 1967, стор. 358.

¹⁰ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 267, арк. 362—363.

продовольчих вантажів до Петрограда, Москви та інших промислових центрів Росії, а також для робітників Донбасу.

В. І. Ленін уважно стежив за діяльністю Г. К. Орджонікідзе, підтримував його дії. В телеграмі від 22 січня 1918 р. Володимир Ілліч висловив подяку Серго за енергійні заходи щодо організації продовольчої справи і просив його продовжувати «добувати продовольство, організувати спільно збір і зсижку хліба, щоб встигнути налагодити постачання до бездоріжжя». «Вся надія на Вас,— писав він,— інакше голод на весну неминучий»¹¹.

Виконуючи ці настанови, Г. К. Орджонікідзе доклав чимало зусиль для налагодження продовольчої справи на місцях. Одержавши від В. О. Антонова-Овсієнка повідомлення про те, що в Полтаві, де на складах зосередилося 1,5 млн. пудів хліба, заготівля йде дуже повільно, Серго разом з членом колегії Наркомпроду Закутинським виїхав 16 лютого до Полтави і допоміг місцевій Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів подолати нерішучість у проведенні продовольчої політики, налагодити заготівлю і відправлення хліба для голодуючих губерній¹². 23 лютого продовольча секція Полтавського губернского з'їзду Рад у своїй резолюції «Про подання продовольчої допомоги північним губерніям країни» відзначила, що оскільки «голод дуже страшна небезпека для революції, секція визнає за необхідне застосувати, в разі потреби, військову реквізицію,.. причому при добровільній здачі хліба сплачувати за реквізований хліб повністю вартість його по твердій ціні»¹³. В цьому рішенні знайшла відображення та робота, яку провів у Полтаві Серго.

Великого значення Г. К. Орджонікідзе надавав перевірці результатів проведеної ним роботи. Так, на початку березня 1918 р., повертаючись з поїздки до Херсона та Одеси, він знову відвідав Полтаву де перевіряв стан організації продовольчої справи¹⁴.

Інформуючи В. І. Леніна про становище на Україні, Георгій Костянтинович сповіщав, що Херсонська продовольча губерньська управа має у своєму розпорядженні 3,5 млн. пудів хліба, якого за останній місяць нікуди не направляла, і що він — Орджонікідзе — надіслав у Херсон комісара з завданням негайно відвантажити 1,5 млн. пудів хліба для Петрограда, Москви, Північного фронту та голодуючих губерній¹⁵.

З метою створення надійного продовольчого апарату на Півдні України 18 лютого 1918 р. Г. К. Орджонікідзе разом з А. С. Якубовим виїжджали до Катеринослава, Херсона, Таврійської губернії¹⁶. 24 лютого в Херсоні розпочав роботу губерньський з'їзд Рад селянських депутатів і земельних комітетів,* в роботі якого активну участь брав і Серго. У своєму виступі на з'їзді він звернув увагу делегатів на організацію продовольчої допомоги голодуючим губерніям Півночі. «Якщо Радянська влада для вас не пусте слово,— говорив Орджонікідзе,— то ви дасте хліб вашим голодним братам»¹⁷.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 267.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 711, арк. 143; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 6, спр. 18, арк. 1.

¹³ Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920). Сборник документов и материалов, Полтава, 1957, стор. 61—62.

¹⁴ «Вестник УНР», 5 березня 1918 р.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 711, арк. 4.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 85, оп. 6, арк. 2, спр. 10.

¹⁷ Слід відзначити, що з'їзд проходив з 24 лютого по 1 березня 1918 р., а не по 29 лютого як це стверджується в дослідженнях багатьох авторів.

¹⁸ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 595.

Делегати з'їзду ухвалили відправити в робітничі центри Росії 1 518 500 пудів хліба. У зв'язку з початком польових робіт та бездоріжжям, селяни, які мали лишки хліба, повинні були в десятиденний строк з дня оголошення резолюції вивезти їх на зсипні пункти. Крім того, було вирішено конфісковувати хліб, що використовувався для самогонваріння, виробництва пива та інших напоїв. З'їзд закликав селян Херсонщини подати продовольчу допомогу трудящим Росії. «Вся північ Росії і її серце Москва, червоний Петроград, який виніс на своїх плечах весь тягар революційної боротьби,— говорилося у відозві,— знаходяться в скрутному, безвихідному становищі — вони голодують... Жах голоду в північних губерніях дійшов до крайніх меж... Товариші селяни, нагодуйте голодних! Пам'ятайте, що врятування голодних від смерті є й ваше спасіння»¹⁸. Делегати запропонували негайно відправити зі станції Апостолово 100 вагонів хліба¹⁹ для голодуючих робітників.

Високо оцінюючи братерську солідарність трудящих Херсонщини з пролетаріатом промислових центрів Росії, Г. К. Орджонікідзе в заключній промові на з'їзді сказав: «Товариші, не мені треба аплодувати, не мені потрібні ці оплески, а вам треба аплодувати за ваше великодушне рішення. Незважаючи на тяжке становище, ви не відмовились, ви не обманули наших сподівань. Мое братерське спасибі. Спасибі від мільйонів голодуючих. Ще раз спасибі, товариші, брати, кланяюсь вам низько від імені голодуючих людей»²⁰.

Трудове селянство Херсонщини з честю виконало свої зобов'язання. З 18 лютого по 9 березня з губернії до Петрограда було відправлено 298 вагонів хліба і 2 вагони крупи, до Москви — 251 вагон хліба і 2 вагони крупи, до Калуги — 55 вагонів хліба, до Володимира — 64, до Кінешми — 61, в Олонецьку губернію — 32, в Новгородську — 32 вагони хліба. На 15 березня селяни Херсонщини здали країні 1197 вагонів хліба. За той же час Таврійська губернія дала 800 вагонів хліба, а Полтавщина — близько 1 млн. пудів²¹.

Петроград, Москва та інші міста Радянської Росії в обмін на хліб надсилали на Україну сотні вагонів промислових товарів. Так, 28 січня 1918 р. з Петрограда в розпорядження Надзвичайного комісара України надійшло 19 вагонів з мануфактурою, кілька вагонів з калашами й нитками. Робітники з Москви направили на Полтавщину 36 вагонів промислових товарів, які розподілялися серед селян за твердими цінами. Разом з Г. К. Орджонікідзе до Херсона прибуло 20 вагонів мануфактури, а слідом йшли ще 16 вагонів²².

Пожвавлення хлібозаготівлі на Україні значно полегшило становище голодуючої столиці, але в результаті саботажу верхівки залізничного керівництва наприкінці січня 1918 р. криза знову загострилася. Курсько-Московська залізниця (нею йшов основний потік продовольчих вантажів з України) пропускала 114 вагонів замість 1400 на добу. Десятки поїздів з продовольством та іншими вантажами простоювали в тупиках.

¹⁸ ЦДАНГ СРСР, ф. 2046, оп. 1, спр. 306, арк. 12; Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов, Херсон, 1957, стор. 114—116.

¹⁹ Протоколы Херсонского губернского съезда Советов и земельных комитетов, Херсон, 1918, стор. 48.

²⁰ Победа Советской власти на Херсонщине, стор. 116.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 712, арк. 10а, 54; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 10, оп. 1, спр. 240 б, арк. 148.

²² Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918). Сборник документов, т. 1, К., 1957, стор. 345; Протоколы Херсонского губернского съезда Советов и земельных комитетов, стор. 42, 86.

Одержавши відомості про порушення залізничного сполучення між Курськом і Орлом, В. І. Ленін у телеграмі Народному Секретаріату України і Надзвичайному комісару Г. К. Орджонікідзе просив вжити термінових заходів для відновлення руху: «Усяка затримка загрожує голодом і зупиненням промисловості. Маємо підозру, що залізничники саботують у цьому місці, бо там не раз бували випадки саботажу. Дуже й дуже просимо вжити якнайнещадніших революційних заходів»²³.

Уряд України і Г. К. Орджонікідзе виконали вимогу В. І. Леніна. З ініціативи Серго була випущена спеціальна відозва, яка закликала залізничників боротися з саботажем і докласти всіх зусиль для безперервної роботи транспорту²⁴.

Щоб прискорити просування продовольчих вантажів на Північ, формувалися загони з червоногвардійців, які супроводжували поїзди з хлібом та іншим продовольством. Саботаж було зірвано.

Боротьба з саботажниками і зростання масштабів хлібозаготівель вимагали нових організаційних форм. 21 лютого 1918 р. Г. К. Орджонікідзе запропонував Раді Народних Комісарів всю справу продовольства й транспорту зосередити в руках обласного органу з надзвичайними повноваженнями у складі представника Секретаріату України, комісаріату по продовольству Якубова, Московського продкому, надзвичайного комісара Г. К. Орджонікідзе і комісара Харківського залізничного вузла — Сазонова. «Щоб дістати хліб,— писав Серго,— необхідні тверді й рішучі дії, необхідний повноважний орган, який би міг внести який-небудь порядок в суперечливі дії і накази численних властей і комісарів на місцях». Г. К. Орджонікідзе просив Раду Народних Комісарів, в разі прийняття пропозиції, вказати, що «створення обласного органу в Харкові носить тимчасовий характер, доки організація комісаріату в Києві не стане на ноги»²⁵.

Пропозицію Г. К. Орджонікідзе Рада Народних Комісарів схвалила і 1 березня 1918 р. в Харкові було засновано Надзвичайний продовольчий комітет Півдня Росії (Надпрод), який очолив член колегії Наркомпроду досвідчений більшовик А. С. Якубов.

Успішне будівництво нового державного ладу на Україні було перерване віроломним нападом німецьких і австро-угорських військ. В цих умовах заготівля хліба стала практично неможливою. Г. К. Орджонікідзе склав повноваження Надзвичайного комісара України. Протягом короткого перебування на цьому посту за його активною участю та під безпосереднім керівництвом в республіці було реорганізовано продовольчий апарат, трудящі України подали велику допомогу робітникам і селянам Росії. Тільки з кінця лютого до квітня 1918 р. було відправлено хліба та інших продуктів більш як 6 млн. пудів, у тому числі 750 тис. пудів цукру, 600 тис. пудів м'ясних консерв²⁶. У цьому значна заслуга працівників продовольчого фронту, одним з яких і був посланець партії Г. К. Орджонікідзе.

²³ В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 29.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 8415, оп. 1, спр. 22, арк. 104.

²⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 2, спр. 711, арк. 7—8.

²⁶ Известия Северо-Осетинского НИИ, т. XXIII, вып. II, Орджоникидзе, 1962 стор. 71.

**УТВОРЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ,
ОСЕРЕДКІВ І ГРУП В СЕЛАХ УКРАЇНИ
(березень 1917 — березень 1918 рр.)**

І. В. ХМІЛЬ

В українській радянській історичній літературі більш-менш повно досліджена діяльність організацій РСДРП(б) в основних політичних і промислових центрах України, губернських і більшості повітових міст¹, але майже не публікувалися спеціальні праці про утворення та діяльність сільських більшовицьких організацій на Україні в перший період Радянської влади. А проте саме вони відіграли значну роль у встановленні й зміцненні влади Рад, здійсненні перших соціалістичних перетворень на селі.

Виникненню та діяльності окремих сільських більшовицьких організацій присвячена стаття М. А. Рубача «Встановлення Радянської влади в українському селі», вміщена у збірнику «Історичне значення возз'єднання України з Росією» (К., 1954, стор. 181—210). На основі архівних та опублікованих матеріалів, а також повідомлень періодичної преси 1917 — початку 1918 рр. і спогадів безпосередніх учасників революційних подій, автор повідомлення зробив спробу підрахувати загальну кількість сільських більшовицьких організацій, осередків і груп на Україні, встановити чисельність деяких з них, показати активну участь солдатів-більшовиків у створенні сільських більшовицьких організацій, які очолили боротьбу трудящих за владу Рад.

Авангардну роль у боротьбі за перемогу і становлення Радянської влади, здійсненні перших соціалістичних перетворень в українському селі відіграли обласні, губернські й повітові більшовицькі організації. Окремі більшовицькі комітети з перших днів перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції надавали великого значення агітаційній роботі серед селян. Наприклад, уже до середини березня 1917 р. при Харківському комітеті РСДРП(б) було створено курси агітаторів і пропагандистів для міста й провінції. Зокрема, Н. К. Бушев після закінчення агітаційних курсів разом з матросом Чорноморського флоту Волковим був направлений на роботу в Старобільський повіт Харківської губернії². Питання про відправку агітаторів у провінцію 14 березня 1917 р. обговорювалось на засіданні Київського комітету РСДРП(б), проте, зваживши на нечисленність агітаторів, було вирішено обмежитися посилкою літератури в містечка і села Київщини³. Третя обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю, яка відбулася в липні 1917 р. у Києві, закликала більшовиків посилити агітаційну та роз'яснювальну роботу серед наймитів і малоземельного селянства, сприяти

¹ Більшовики України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918 рр.). Збірник статей, К., 1957; Г. М. Мултих, У. І. Рядніна. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги соціалістичної революції на Україні, К., 1957; У. І. Рядніна. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції, К., 1958; А. В. Лихолат. Комуністична партія — організатор перемоги соціалістичної революції на Україні. — «УІЖ», 1957, № 2; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2, К., 1967.

² Підготовка Великої Октябрьської соціалістическої революції на Україні. Сборник документов и материалов, К., 1955, стор. 211; Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции, Харьков, 1957, стор. 176.

³ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 14.

їх згуртуванню й організації⁴. У Конотопському повіті протягом травня — серпня 1917 р. було створено 18 більшовицьких осередків, які об'єднували 350 членів партії⁵.

Особливо швидко зростає більшовицький вплив на трудящих України після перемоги соціалістичної революції. Цьому значною мірою сприяла гігантська пропагандистська діяльність на селі посланців Петроградської та Московської більшовицьких організацій, Південно-Західного й Донецько-Криворізького обласних, губернських і деяких повітових комітетів РСДРП(б) на Україні. Важливу роль відіграли також настроєні по-більшовицькому робітники великих промислових центрів і солдати-фронтовики, які поверталися в свої села. Зокрема, солдат-більшовик Калита, який наприкінці грудня 1917 р. демобілізувався з фронту і прибув у с. Плоске Ніжинського повіту Чернігівської губернії, згадував: «Після того, коли на село повернулось чоловік з 10 демобілізованих солдатів, що були настроєні по-більшовицькому..., село почало жити новим політичним життям; біднота вимагала відібрати землю у поміщиків і куркулів»⁶. Чигиринський повіткомісар у тижневому зведенні за 17—23 грудня 1917 р. повідомляв, що в повіті під впливом солдатів-фронтовиків зростає більшовицький рух. А Гайсинський повіткомісар 5 грудня телеграфував подільському губкомісарові: «...в повіт з кожним днем з'являється все більше агітаторів-більшовиків — всі місцеві селяни» (тобто демобілізовані солдати і відпускники. — І. Х.)⁷.

Робітники й солдати виступали активними пропагандистами більшовицьких ідей на селі. Вони зверталися в ЦК, видавництво і книжковий магазин «Прибой» з проханням забезпечити їх брошурами, листівками, газетами, щоб по них ознайомити селян з більшовицькою програмою. Значну роль відіграли вони й при проведенні виборів до Установчих зборів. Так, демобілізований солдат В. І. Муляр, що прибув у с. Терешпіль Вінницького повіту Подільської губернії, повів агітацію за кандидатів-більшовиків. Прагнучи посилити агітацію з інших важливих політичних питань, він у листі (листопад 1917 р.) до А. В. Луначарського просив надіслати брошури й листівки більшовицького спрямування⁸.

Великий політичний вплив робітників і солдатів, посилення класового розшарування серед селянства сприяли тому, що подекуди на виборах у Всеросійські та Українські Установчі збори більшовицькі списки йшли першими, як це було, зокрема, у Конотопському, Кролевецькому, Новгород-Сіверському та Сосницькому повітах Чернігівської губернії, Верхньодніпровському повіті Катеринославської, незважаючи на анти-більшовицьку кампанію буржуазних і дрібнобуржуазних партій⁹. У деяких селах Полтавщини переважна більшість населення голосувала за більшовиків. Так, у с. Опанасівському за них подано 90% голосів, у

⁴ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов в трех томах, т. 1, К., 1957, стор. 441—444.

⁵ Борьба за победу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 508—509.

⁶ «Літопис революції», 1933, № 56—57, стор. 213—214.

⁷ «Красный архив», 1941, № 2 (105), стор. 98; Борьба за власть Рад на Подоллі (березень 1917 р. — лютий 1918 р.). Документи й матеріали, Хмельницький, 1957, стор. 210.

⁸ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г.). Сборник документов, т. 2, М., 1957, стор. 322, 352—353, 444—445, 472.

⁹ Борьба за победу Радянської влади на Україні, стор. 517; Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 69; Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 271, 465.

с. Хацівці — 75% (Гадяцький повіт); у селах Наталівці та Ольхово-Річинському — 83%, Мало-Павлівському — 79% (Зіньківський повіт); у с. Лісняки — 80% (Переяславський повіт)¹⁰. Якщо на виборах до Всеросійських Установчих зборів у листопаді 1917 р. більшовики зайняли в Чернігівській губернії друге місце, то на виборах до Українських Установчих зборів у грудні 1917 р. — перше. В Полтавській губернії за більшовиків голосувало в листопаді 5,6% виборців, а в грудні — 31,5%¹¹. Загалом на Україні під час виборів до Всеросійських Установчих зборів із 7,6 млн. виборців за більшовиків подали свої голоси 754 тис., або 10%¹², а на виборах в Українські Установчі збори — майже 45—50%. Ці дані свідчать про крутий поворот у політичних настроях селянства наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Переконавшись остаточно в антинародній політиці Центральної ради та дрібнобуржуазних партій і особливо есерівської, селяни України почали масовий перехід на бік більшовиків. Швидке зростання більшовицького впливу на селі змушена була визнати навіть буржуазна преса. «У Борзнянському повіті (Чернігівщина), — писала 18 листопада 1917 р. «Нова рада» (орган Центральної ради), — є цілі села, які вже змовились подати списки за більшовиків».

Посилення політичного впливу більшовицької партії на селянство прискорило процес розкладу дрібнобуржуазних партій (особливо в низовій їх ланці) і насамперед — есерівської. Наприклад, один з колишніх есерів писав: «...не лякайте народні маси більшовиками. Більшовики — це самі змучені ...робітники, наші брати солдати і селяни. У нас (тобто у есерів. — І. Х.) слова розходяться з ділом. Проживши на селі 4 місяці, я впевнився, що кожен бідний селянин — більшовик, кожен трудівник іде за більшовиками, кожен солдат, який посидів у окопах, — більшовик»¹³.

Більшовицькі губернські та повітові комітети вживали енергійних заходів для організаційного закріплення й поширення політичного впливу більшовицької партії на селі. З цією метою вони посиляли на місця членів партії — робітників і солдатів — із завданням створювати партійні осередки в сільській місцевості, очолити боротьбу трудящих за владу Рад. Зокрема, Конотопський комітет РСДРП(б) 15 листопада 1917 р. видав мандат більшовикові І. М. Маруті «для організації більшовицьких осередків у Конотопському повіті»¹⁴. За участю солдатів-фронтовиків, які повернулися в свої села, у січні 1918 р. більшовицькі осередки були створені в багатьох селах Ізюмського повіту Харківської губернії. А боротьба об'єднаного червоногвардійського загону Глухівського повіту на чолі з посланцем Кронштадтської Ради селянських депутатів, матросом-більшовиком В. Є. Циганком увінчалася встановленням Радянської влади в повіті на початку січня 1918 р.¹⁵

Іноді оформлення більшовицької організації відбувалося за постановою самих селян. Так, загальні збори містечка Петриківки Новомос-

¹⁰ П. М. Койнаш. Більшовицькі організації Полтавщини в боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. — Праці Полтавського педінституту, вип. 1, 1934, стор. 58.

¹¹ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 201, 231.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 229, 240, 243.

¹³ «Голос солдата» (Катеринослав), 13 грудня 1917 р.

¹⁴ Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов, Сумы, 1957, стор. 59.

¹⁵ Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917—1927), Изюм, 1927, стор. 24; Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, Чернігів, 1958, стор. 210.

ковського повіту Катеринославської губернії (10 січня 1918 р.) постановили створити тут «організацію РСДРП (більшовиків-інтернаціоналістів)»¹⁷.

Свідченням зростання авторитету більшовиків серед широких трудящих мас села, ізоляції дрібнобуржуазних угодовських партій був усе масовіший вступ селян до РСДРП(б). Часто в партійну організацію записувалися цілі села. Так, с. Білоусівка Гайсинського повіту (січень 1918 р.) під впливом солдатської агітації «оголосило себе більшовицьким»¹⁸. Організація РСДРП(б) Водянської волості Мелітопольського повіту налічувала близько 500 членів партії, с. Покровського Бахмутського повіту — 200¹⁹.

У січні 1918 р. на бік більшовицької партії стала переважна більшість селянства Волині та Поділля. Характеризуючи становище на Волині, «Правда» 9 січня 1918 р. писала, що вся західна фронтова частина губернії настроєна по-більшовицькому, найбідніші селяни й робітники східної частини також їдуть за більшовиками²⁰.

Неписьменність і забитість селянина, агітація прибічників інших політичних партій, особливо есерів, вимагали від більшовиків повсякденної копіткої роз'яснювальної роботи. Тисячі й тисячі селян потяглися до політики. Треба було розтлумачити їм назрілі питання дня, політичну ситуацію в країні, чітко розмежувати ворогів і друзів селянства. Назріла необхідність повніше використовувати агітаційно-партійні сили. Тому деяким організаціям доводилось вести роботу не тільки у своєму селі чи волості, але й у всьому повіті чи навіть за його межами. Зокрема, більшовицька організація с. Семенівки Новозибківського повіту поширювала свою діяльність на кілька повітів. У с. Піщанці Новомосковського повіту було більше 200 членів партії. Вони вели роботу в цілому повіті. Кожного дня селяни з багатьох сусідніх сіл зверталися до Піщанської організації по допомогу та за порадою²¹.

Інколи більшовики кількох сіл, щоб не розпорошувати сил, створювали одну спільну міцну організацію. Наприклад, у Петрівську парторганізацію Ананіївського повіту Херсонської губернії входили комуністи 10 навколишніх сіл (більше 90 членів партії)²².

Сільські більшовицькі організації України закликали й вели селян до нового життя. Так, партійна організація с. Ордо-Василівки Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, згуртувавши навколо себе бідняків, батраків і середняків, створила загін Червоної гвардії для придушення опору поміщиків і куркулів, налагодила безперебійну роботу сільської лікарні та школи²³.

Загалом на Україні автором виявлено 148 сільських і волосних більшовицьких організацій-осередків і груп, 54 з яких об'єднували 2856 членів партії. Кількість членів решти організацій через відсутність даних на жаль, не встановлена.

¹⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Сборник документов и материалов, т. 3, К., 1957, стор. 437.

¹⁸ М. А. Рубач. Встановлення Радянської влади в українському селі.— Історичне значення возз'єднання України з Росією, К., 1954, стор. 204.

¹⁹ «Красный архив», 1938, т. 4—5, стор. 41; ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, спр. 26, арк. 2, 4.

²⁰ Большевицские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 511, 520—521.

²¹ Там же, стор. 294—296, 471.

²² Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 265; Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 316—317.

²³ Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Збірник статей, К., 1949, стор. 167.

Час виникнення або початку легальної діяльності	Повіт	Волость, село	Більшовицькі комітети, організації, осередки і групи; кількість членів	Джерело
---	-------	---------------	--	---------

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА

Київська губернія

1917 р., березень	Сквирський	Ходорківська волость	волосна організація; 100 чол.	Великий Жовтень на Київщині, стор. 306.
	Черкаський	містечко Сміла, ст. Бобринська	комітет	Там же, стор. 321—323
не пізніше 15 квітня	Бердичівський	Козятинська волость	волосна організація; 500 чол.	«Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 97.
	Васильківський	Білоцерківська волость	волосна та військова організації; на липень — 45 чол.	Там же.
квітень	Радомишльський	Брусилівська волость	волосна організація; на грудень — 50 чол.	«Голос соціал-демократа», 1 квітня 1917 р.; С. Х. Каган. Селянський рух на Київщині у вересні—грудні 1917 р.—«Наукові записки Інституту історії АН УРСР», 1957, т. 11, стор. 202.
не пізніше 15 травня		Малинська волость	волосна організація; на 15 травня—60 чол.	«Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 98.
не пізніше жовтня	Канівський	Таганчанська волость сс. Голяки, Мельники, Поташня	волосна організація групи	Великий Жовтень на Київщині, стор. 316—317. Там же.
листопад	Васильківський	Фастівська волость	волосна організація на листопад — 35 чол.	«Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 98.
	Черкаський	містечко Городище	організація	Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 395.
грудень	Васильківський	Острівська волость	волосна організація групи	Великий Жовтень на Київщині, стор. 343, 344, 348. Там же.
		сс. Борова, Насташка, Пугачівка, Синява та ін.		
	Звенигородський	містечко Ольшана, сс. Катеринопіль, Колодисте	осередки	Там же, стор. 337.
	Сквирський	Корнинська волость	волосна організація	Н. И. Берглезов. Борьба периферийных большевистских организаций за крестьянские массы в 1917 г.—Труды Киевского госинститута физической культуры, вып. 4, К., 1958, стор. 121.
	Черкаський	Хлистунівська волость	волосний комітет	Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад, стор. 84.
1918 р., січень	Київський	містечко Ржищів	організація	Борьба за власть Советов на Киевщине, стор. 555.

Продовження табл.

Час виникнення або початку легальної діяльності	Повіт	Волость, село	Більшовицькі комітети, організації, осередки і групи; кількість членів	Джерело
лютий		с. Стайки	волосна група	«Красный архив», 1941, т. 2 (105), стор. 98.
Волинська губернія				
1917 р., березень	Житомирський	с. Гришки	організація	Борьба трудящихся Волыни за власть Советов. Сборник документов и материалов, Житомир, 1957, стор. 11.
грудень	Овруцький	містечко Олевськ	організація	Там же, стор. 93
Подільська губернія				
1918 р., січень	Гайсинський	с. Білоусівка	організація	М. А. Рубач. Назв. праця, стор. 204 ЦДАЖР УРСР, ф. 1792, оп. I, спр. 43, арк. 380
березень	Кам'янецький	с. Вапнярка, Оленівка	волосна організація групи	«Вісник УНР» (Катеринослав), 21 (8) березня 1918 р.
	Летичівський	с. Гнатівці, Карпівці, Михайлівка	групи	Там же
	Проскурівський	с. Бронівка	група	Там же
ЛІВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА				
Харківська губернія				
1917 р., липень — серпень	Лебединський	містечко Тернопі	організація	«Наша жизнь» (Лебедин), 30 серпня 1917 р.; Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов (Февраль 1917 г. — апрель 1918 г.), Харьков, 1957, стор. 280—281
листопад	Старобільський	с. Борівське	осередок	Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. I, спр. 866, арк. 766
грудень	Ізюмський	с. Левківка	група	Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917—1927), стор. 24
1917, грудень — 1918 р., січень	Старобільський	с. Варварівка	група	«Земля и воля», 12 і 25 січня 1918 р.
		Закотянська волость	волосна організація	Большевистские организации Украины (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 179—180
1918 р., січень	Ізюмський	Лиманська волость	волосна організація; 200 чол.	«Вісті Ради» (орган Полтавської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів), 26 січня 1918 р.

Продовження таб.

Час виникнення або початку легальної діяльності	Повіт	Волость, село	Більшовицькі комітети, організації, осередки і групи; кількість членів	Джерело
		с. Ямпіль	організація; 82 чол.	Харківський обласний державний архів, ф. Р-1630, оп. 2, спр. 1, арк 114—117; Большевистские организации Украины, стор. 195—196

Чернігівська губернія

1917 р., травень	Конотопський	сс. Соснівка, Шаповалівка	осередки	В. Бабко. В годы подполья, К., 1950, стор. 98
	Новозибківський	с. Семенівка	організація; на грудень — 56 чол.	Большевистские организации Украины, стор. 471
червень	Конотопський	сс. Великий Самбір, Голінка, Депоівка, Малий Самбір	партійні осередки	В. Бабко. Назв. праця, стор. 98
серпень		сс. Батурин, Гирявка, Григорівка, Дмитрівка, Красний Колядин, Попівка, Рубанка, Семенівка, Червоне	осередки, всього — 18; 350 чол.	Його ж. З життя Конотопської організації РСДРП(б).— Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 509.
грудень	Ніжинський	сс. Зруб, Плоске	групи, 10 чол.	«Літопис революції», 1933, № 56—57, стор. 213—214.
	Новозибківський	містечко Новий Ропськ	організація;	Большевистские организации Украины, стор. 471
	Сосницький	Корюківка	організація	Там же
	Чернігівський	с. Роїще	партгрупа	Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 51—53
1918 р., січень	Новозибківський	с. Денисовичі	організація	Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов, стор. 72

Полтавська губернія

1917 р., грудень	Костянтинградський	с. Селещина	організація	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 233
	Полтавський	с. Петрово-Олександрівка	організація	Большевистские организации Украины, стор. 486—487

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ

Катеринославська губернія

1917 р., червень	Бахмутський	сс. Авдіївка, Закітне, Селидівка, Семенівка, Стара Михайлівка	комітети	Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 329
---------------------	-------------	---	----------	---

Продовження табл.

Час виникнення або початку легальної діяльності	Повіт	Волость, село	Більшовицькі комітети, організації, осередки і групи; кількість членів	Джерело
вересень	Бахмутський	с. Покровське	організація; 200 чол.	ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 59, оп. І, спр. 26, арк. 2
листопад	Катеринославський	с. Григорівка	група	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 2, стор. 340
	Слов'яносербський	с. Іванівка	організація	Большевистские организации Украины, стор. 321
		с. Нижній Нагольчик	осередок	Історія міст і сіл УРСР. Луганська область, К., 1968, стор. 157
грудень	Верхньодніпровський	с. Попельнасте, Ордо-Василівка	осередок	Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей, К., 1957, стор. 136
	Новомосковський	с. Голубівка	осередок	Там же
	Павлоградський	сс. Богуславка, Вербки, Петриківка	осередки	Там же
1918 р., січень	Новомосковський	містечко Петриківка	організація	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 437
		с. Піщанка	організація; 200 чол.	Большевистские организации Украины, стор. 294
лютий	Бахмутський	с. Корсунське, хут. Щербинівка	організації	Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов, Сталино, 1957, стор. 311—312
березень		Сантуринівська волость	волосна організація	Там же, стор. 346
		с. Петрівка № 2	організація	Там же
	Бахмутський	с. Чорногорівка	організація	Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, т. 3, стор. 250

Херсонська губернія

1917 р., жовтень	Херсонський	м. Кривий Ріг	волосна організація	А. Пахомов. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов, Днепропетровск, 1958, стор. 85
		сс. Апостолове, Веселі Терни, Грушівка, Лозуватка, Ордо-Василівка	осередки; 18 чол., 15 чол., 30 чол., 15 чол., 30 чол.	Там же
листопад	Одеський	с. Анатолівка Антоно - Кодинцева волость	осередок організації	Партархів Одеського обкому КП України, ф. 2, оп. І, спр. 1342, арк. 3
		с. Визирка	осередок; 21 чол.	Там же

Продовження табл.

Час виникнення або початку легальної діяльності	Повіт	Волость, село	Більшовицькі комітети, організації, осередки і групи; кількість членів	Джерело
грудень 1918 р., січень	Єлисаветградський	Курисово-Покровська волость	організація	Там же
	с. Кетрисанівка	осередок		М. А. Рубач. Назв. праця, стор. 195
	Ананьївський	с. Петрівка і 10 навколишніх сіл	організація та партійні осередки; 90 чол.	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 265
	Єлисаветградський	Бобринецька волость	волосна організація; 95 чол.	М. А. Рубач. Назв. праця, стор. 202—203
		с. Глодоси	група	Там же
		с. Рівне	осередок; 15 чол.	Там же
		с. Нова Прага	осередок	Годы борьбы. Сборник материалов по истории революционного движения окружной Октябрьской комиссии, Елисаветград, 1927, стор. 26
	Одеський	сс. Усатове, Нерубайське, Куяльник	організація та партійні осередки; 30 чол.	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 265

Північна Таврія

1917 р., березень	Мелітопольський	містечко Великий Токмак	організація; 109 чол.	«Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 103
не пізніше вересня		м. Генічеськ	організація	Там же
	Дніпровський	містечко Олешки	організація	Там же, стор. 102
листопад	Бердянський	містечко Молочанськ	організація	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 347
		Оріхівська волость	волосна організація	Там же
	Мелітопольський	містечко Пришиб	організація	«Вопросы истории КПСС», 1958, № 3, стор. 3
1918 р., січень	Бердянський	с. Новотроїцьке	група	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 348
	Мелітопольський	Водяняська волость	волосна організація; 500 чол.	«Красный архив», 1938, т. 4—5, стор. 41
лютий		с. Дніпровка	група	Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, стор. 347

КУЛЬТУРНЕ ШЕФСТВО ТВОРЧОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ НАД ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ (1961—1970 рр.)

А. С. ЗОЛОТУХІН

Збройні Сили нашої країни міцними, нерозривними узами зв'язані з радянським народом. Єдність народу й армії — одне з найбільших завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції. «Вперше в історії,— говорив В. І. Ленін,— Радянська Армія будується... на нерозривній близькості..., злитності, Рад з Армією»¹.

Одним з яскравих виявів єдності армії і народу є масова культурно-шефська робота творчої інтелігенції у військових частинах, яка розпочалася невдовзі після перемоги Великої Жовтневої революції.

Яскраве уявлення про розмах цього патріотичного руху в сучасних умовах дають такі цифри. Тільки за 1967—1968 рр. шефи провели у військах 1267 тис. заходів — стільки ж, скільки за 12 років — з 1950 по 1962 рр.²

Під час Всесоюзного громадського огляду культурно-шефської роботи у Збройних Силах, присвяченого 100-річчю від дня народження В. І. Леніна і 25-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні (1970 р.), було здійснено 770 тис. агітаційно-пропагандистських, видовищних і культурно-масових заходів. Такого розмаху культурне шефство над Збройними Силами не досягало за всі роки існування³.

Головна мета шефської діяльності працівників культури, науки, мистецтва, літератури в сучасних умовах полягає в тому, щоб подати допомогу командирам і політпрацівникам Збройних Сил у вихованні військовослужбовців у дусі комуністичної свідомості та беззавітної відданості соціалістичній Батьківщині, згуртуванні особового складу навколо Комуністичної партії і Радянського уряду, озброєнні воїнів політичними, військово-технічними знаннями, організації їх культурного дозвілля. Усе це в кінцевому підсумку сприяє зміцненню боєздатності Збройних Сил.

Шефську допомогу високо оцінив у промові на XXIV з'їзді КПРС Міністр оборони Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко. Він підкреслив, що тісні зв'язки особового складу військових частин з місцевими радянськими, партійними організаціями та колективами трудящих сприяють успішному розв'язанню багатьох завдань, які стоять перед армією і флотом. А. А. Гречко висловив велику сердечну подяку шефам за постійну турботу про воїнів, їх виховання, побут і культурне обслуговування⁴.

Постійну увагу до зміцнення зв'язків трудящих Української РСР з воїнами армії та флоту, в тому числі до їх культурного обслуговування, виявляє Центральний Комітет Комуністичної партії України. В практиці партійного керівництва військово-шефською роботою значне місце належить нарадам, семінарам, на яких всебічно аналізується стан цієї роботи, колективно виробляються заходи до її дальшого поліпшення. Плідною була нарада відповідальних працівників партійних, радянських, військових і громадських організацій з питань військово-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 47.

² «Культурно-просветительная работа в войсках», 1970, № 1, стор. 46.

³ «Красная звезда», 16 березня 1971 р.

⁴ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт. т. 1, М., 1966, стор. 334—335.

патріотичного виховання трудящих, військово-шефської роботи, скликання Центральним Комітетом Компартії України у вересні 1968 р.⁵ Вона, зокрема, рекомендувала органам культури, творчим спілкам, комітетам профспілки працівників культури та їх військово-шефським комісіям разом з політорганами, військовими комісаріатами й організаціями ДТСААФ активізувати культурно-шефську роботу, наблизити її до завдань військ і підготовки молоді до служби у Збройних Силах.

Обговорення питань дальшого поліпшення військово-шефської роботи у військах і серед молоді, яка готується до військової служби, увійшло в практику діяльності обласних, міських і районних комітетів партії. Характерно, що йому передують глибоке вивчення стану справ на місцях. Цим відзначається, наприклад, стиль роботи Київського, Львівського, Одеського та інших партійних комітетів⁶.

В останні роки поліпшила керівництво культурним шефством профспілка працівників культури республіки. Організаційно зміцнено республіканську та обласні військово-шефські комісії. До їх складу увійшли представники всіх творчих спілок, товариства «Знання», наукових установ, армійських політичних органів. 95% членів цих комісій — комуністи, які мають чималий досвід військово-шефської роботи.

На пропозицію партійних органів профспілкові організації почали систематично підводити підсумки військово-шефської роботи. Так, Республіканський комітет профспілки працівників культури розглядає їх щорічно, починаючи з 1964 р. Одеський, Кримський обкоми профспілки працівників культури в період Всесоюзного огляду культурно-шефської роботи у Збройних Силах разом з представниками армійських політорганів двічі підсумовували хід культурного шефства у військах і серед призовної молоді.

Військові Ради округів, командири й політоргани військових частин, посилюючи зв'язки з місцевими партійними організаціями, проводять зустрічі й наради з представниками творчої інтелігенції, обговорюють питання розширення й посилення ефективності культурно-шефської роботи.

Ось як пройшла, наприклад, одноденна нарада, скликана наприкінці 1964 р. Військовою Радою і політичним управлінням Одеського військового округу разом з обласними комітетами партії Півдня України. До участі в ній були запрошені творчі працівники Одеської, Кримської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. Нарада мала на меті привернути ще більшу увагу літераторів, композиторів, художників, працівників театрального мистецтва, радіо й телебачення до культурно-шефської роботи у військах. Її учасники звернулися до всіх творчих працівників Півдня України з закликом подати всебічну допомогу армійським літературним об'єднанням, школам воєнкорів, студіям образотворчого мистецтва, колективам художньої самодіяльності. Такі наради відбулися також у Київському та Прикарпатському військових округах.

У Ленінському ювілейному році творча інтелігенція республіки провела у військах близько 63 тис. різноманітних агітаційно-пропагандистських, видовищних і культурно-масових заходів. Президія ЦК профспілки працівників культури СРСР, підводячи підсумки Всесоюзного огляду, відзначила велику роботу у військах і серед призовної молоді Українського республіканського комітету профспілки та його військово-

⁵ «Красная звезда», 28 вересня 1968 р.

⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 3, оп. 19, спр. 35, арк. 60; Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 4, спр. 603, арк. 38; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11 468, оп. 1, спр. 95, арк. 16—17; ф. 11, оп. 72, спр. 50, арк. 17—19; оп. 77, спр. 21, арк. 34—35.

во-шефської комісії. Організаціям профспілки працівників культури країни рекомендувалося запозичити їх досвід⁷. За значний внесок у справу ідейного та культурно-естетичного виховання радянських воїнів у ювілейному Ленінському 1970 р. Українському республіканському комітетові профспілки працівників культури було присуджено перехідний Червоний Прапор Міністерства оборони СРСР. Міністр оборони оголосив подяку й нагородив значками велику групу творчої інтелігенції республіки за активну особисту участь в огляді⁸. Українському республіканському комітетові профспілки працівників культури за 1961—1970 рр. п'ять разів присуджувався перехідний Червоний Прапор ЦК профспілки працівників культури СРСР й шість разів — Міністерства оборони СРСР⁹. За міцну дружбу з армією Спілці письменників та Академії наук УРСР кілька років підряд вручався перехідний Червоний Прапор Міністерства оборони СРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників культури¹⁰.

Аналіз культурно-шефської роботи в армії і на флоті в сучасних умовах дає змогу визначити ряд характерних особливостей цієї діяльності. Насамперед, значно зросла її ідейна спрямованість, підвищилася питома вага агітаційно-пропагандистських заходів. Формування у воїнів наукового, марксистсько-ленінського світогляду викликало потребу в посиленні пропаганди серед військовослужбовців політичних знань, досягнень вітчизняної науки й техніки, літератури й мистецтва. Це стало основним напрямком культурного шефства.

Шефи виступають з лекціями, доповідями, проводять теоретичні конференції та семінари, ленінські читання, тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, молодіжні диспути.

В культурно-шефській роботі значно підвищилася роль республіканського товариства «Знання». За останні роки зросла питома вага лекцій на політичні теми. Якщо в 1961 р. члени республіканського товариства «Знання» прочитали у військах 4 тис. лекцій і доповідей на ці теми, то в 1968 р. — більше 9 тис., а в 1970 р. — майже 12 тис.

Більшість лекцій і доповідей присвячувалася ідейно-теоретичній спадщині В. І. Леніна, ленінському вченню про захист соціалістичної Вітчизни, пропаганді рішень XXIII і XXIV з'їздів КПРС, ювілейних документів партії, роз'ясненню зростаючої ролі КПРС у житті радянського суспільства, актуальним питанням зовнішньополітичної діяльності партії, викриттю буржуазної ідеології й моралі. Великою популярності у військах набули Жовтневі та Ленінські читання. Вони присвячувалися життю та діяльності В. І. Леніна, його творам, боротьбі партії і радянського народу за виконання заповітів вождя. Ось деякі теми цих читань: «Заповіти Леніна радянській молоді», «В. І. Ленін про захист соціалістичної Вітчизни», «Військові заповіти В. І. Леніна радянським воїнам» та ін.

Особлива увага приділяється інтернаціональному вихованню воїнів. Перед ними виступають діячі культури різних союзних республік. Тіль-

⁷ «Красная звезда», 8 грудня 1970 р.; «Культурно-просветительная работа в войсках», 1970, № 4, стор. 46.

⁸ «Красная звезда», 16 березня 1971 р.

⁹ «Культурно-просветительная работа в войсках», 1963, № 2, стор. 74; 1964, № 3, стор. 59; 1966, № 3, стор. 72; 1970, № 2, стор. 61; 1971, № 1, стор. 56; Постановление ЦК профсоюзов работников культуры СССР об итогах культурного шефства над Вооруженными Силами за 1964 г., М., 1965, стор. 13; «Красная звезда», 24 травня 1968 р., 16 березня 1971 р., «Крепнет наша дружба», стор. 12; Мастера культуры советским воинам, М., 1967, стор. 5—6; Наше родное дело, М., 1969, стор. 4—5.

¹⁰ «Красная звезда», 17 вересня 1965 р.; Мастера культуры — советским воинам, стор. 8; «Культура і життя», 2 червня 1966 р., «Правда», 8 травня 1962 р.; «Культурно-просветительная работа в войсках», 1967, № 1, стор. 56.

ки в 1968 р. у військових округах, що дислокуються на території УРСР, побували бригади артистів з Білорусії, Грузії, Естонії, письменники й художники з Російської Федерації та Молдавії, представники інших союзних і автономних республік СРСР. Вони провели більше 200 пропагандистських, видовищних заходів. Так, у дні 50-річного ювілею нашої армії з великим успіхом пройшли виступи концертних бригад, у яких взяли участь майстри культури братніх республік. Концерти вилилися в мітинги дружби народів СРСР.

В культурному шефстві беруть дедалі активнішу участь видатні вчені, технічна інтелігенція республіки. В. І. Ленін вказував, що без науки сучасну армію побудувати неможливо¹¹. Він говорив про необхідність впровадження у військову справу досягнень науки. Ці ленінські настанови набирають особливої актуальності тепер, коли Радянські Збройні Сили оснащені могутньою зброєю, створеною на основі найновіших досягнень науки й техніки. Воїнам потрібна постійна кваліфікована допомога в оволодінні військово-технічними знаннями. Активними пропагандистами досягнень вітчизняної науки й техніки серед воїнів виступають члени товариства «Знання» — вчені Академії наук УРСР та її наукових закладів, професори та викладачі вузів. Так, лише в 1967 р. у військово-шефській роботі брало участь 230 провідних науковців АН УРСР, у тому числі 36 академіків і членів-кореспондентів, 42 доктори наук, майже 100 кандидатів наук. Вони прочитали у військах 1850 лекцій з різних галузей знань, організували 200 екскурсій у наукові заклади та лабораторії, провели більше 200 консультацій¹².

У ювілейному 1967 р. товариство «Знання» спільно з Академією наук УРСР розпочали в найбільших містах України академічні читання для воїнів. У Жовтневому Палаці культури (Київ) двічі за три місяці перед воїнами гарнізону виступали провідні вчені республіки з найважливіших проблем сучасної науки й техніки¹³.

В останні роки з'явилося чимало нових форм науково-технічної пропаганди: декади науки й техніки, дні вчених, дні відкритих дверей у наукових закладах, навчально-технічні лекторії в солдатських клубах і Будинках офіцерів, академічні читання для воїнів, виставки зразків виробів різних галузей промисловості¹⁴.

Пропаганда науково-технічних знань, що її ведуть науковці, позитивно позначається на військово-технічній підготовці особового складу. Про це переконливо говорить командуючий Прикарпатським військовим округом на зустрічі з творчою інтелігенцією ряду областей України в грудні 1967 р. і командуючий Червонопрапорним Одеським військовим округом на нараді-семінарі з представниками науки, літератури, мистецтва й культури в грудні 1970 р.¹⁵

Важливою складовою частиною культурно-шефської роботи є естетичне виховання воїнів. Його форми дуже різноманітні. Дальшого розвитку набули народні університети культури, в роботі яких беруть активну участь письменники, художники, композитори та ін. З ініціативи Спілки письменників України, починаючи з 1962 р., проводяться місячники й декади культурного шефства у військах. Письменники читають лекції в частинах і підрозділах, проводять з воїнами читачькі конференції, організовують книжкові виставки, демонстрацію кінофільм-

¹¹ Див.: В. І. Л е н і н. ПСС, т. 40, стор. 183.

¹² Наше родное дело, стор. 22.

¹³ Научные труды по истории КПСС, К., 1968, стор. 138.

¹⁴ А. А. Е п и ш е в. Дело огромной важности, М., 1965, стор. 7; «Коммунист Вооруженных Сил», 1971, № 7, стор. 55.

¹⁵ «Защитник Родины», 9 грудня 1970 р.

мів, створених за їх сценаріями. Під час проведення першого такого місячника (лютий 1962 р.) письменники республіки організували для воїнів Київського, Прикарпатського округів та Чорноморського флоту 127 тематичних вечорів¹⁶. У 1964 р. більше 100 українських прозаїків і поетів побували в гостях у захисників Батьківщини. Причому переважна більшість письменників відвідувала військові частини по 10—30 разів¹⁷. Вони ознайомили своїх підшефних з найкращими творами радянської літератури.

В ювілейному 1967 р. літератори України провели для воїнів армії та флоту 3023 шефських заходи¹⁸. Особливо активну участь у них брали письменники Києва, Одеси, Харкова.

Українські радянські письменники багато своїх творів присвячують військово-патріотичним темам. Тільки в 1967 р. вийшло більше 50 нових книг про подвиги радянських бійців у роки Великої Вітчизняної війни та про воїнів сучасної армії¹⁹. Зустрічі літераторів з воїнами, особливо у віддалених гарнізонах, на прикордонних заставах і кораблях, проходять з незмінним успіхом і викликають гарячі відгуки.

Продовжуючи традиційні зв'язки з прикордонниками, київські літератори доручили Анатолію Хорунжому зустрітися з героями, що брали участь у боях з провокаторами-маоїстами на острові Даманському, і передати книги українських письменників. Серед цих книжок були й твори про прикордонників. Підполковник А. Д. Константинов, приймаючи подарунки, сказав: «Твори письменників з їх автографами солдати й офіцери наших застав приймають з особливою радістю. Книга завжди залишається з людиною. Напис на ній зі словом «Даманський» нагадуватиме нам про пережите». Прикордонники передали українським письменникам у гільзі вистреленого в бою патрона землю з острова Даманського. «Хай ця земля, полита кров'ю воїнів-прикордонників,— писали вони,— кличе вас до нових творчих перемог, до завоювання нових висот на фронті ідеологічної боротьби»²⁰.

На знак глибокої вдячності за стійкість і відвагу, виявлену в боях з маоїстськими провокаторами, письменники Львівщини відправили в подарунок прикордонникам Нижне-Михайлівської застави бібліотечку творів українських письменників. До неї увійшли твори Т. Г. Шевченка, І. Франка, книги львівських літераторів з автографами²¹.

Заслуговує на увагу організація у військових підрозділах днів письменника. Ініціатором такої форми культурного зв'язку виступило Одеське відділення Спілки письменників. Поети й прозаїки знайомлять воїнів зі своїми творами, допомагають солдатським бібліотекам пропагувати книги. В 1965 р. в частинах Одеського військового округу побувало більше 60 письменників²².

Зустрічі письменників з воїнами на читацьких конференціях, молодіжних диспутах, вечорах запитань і відповідей стали традиційними. Якщо в 1962 р. їх проведено в республіці 855, то в ювілейному 1967 р.— близько 3 тис., а в Ленінському ювілейному 1970 р.— майже 4 тис.

Активну участь беруть українські письменники в роботі літературних об'єднань при окружних, гарнізонних будинках офіцерів та солдатських клубах.

¹⁶ «Культурно-просветительная работа в войсках», 1962, № 2, стор. 60.

¹⁷ Об итогах культурного шефства над Вооруженными Силами за 1964 г. Постановление ЦК профсоюза работников культуры СССР, М., 1965, стор. 7.

¹⁸ Наше родное дело, стор. 26.

¹⁹ Там же.

²⁰ «Правда», 8 травня 1969 р.

²¹ «Красная звезда», 4 червня 1969 р.

²² «Защитник Родины», 2 березня 1966 р.

Істотний вклад у політико-виховну роботу серед воїнів вносять журналісти. В практиці їх діяльності утвердилися такі форми зв'язків, як написання нарисів бойової історії частин, з'єднань, військових округів, консультації редакторам стінних газет і бойових листків, проведення на громадських засадах занять у школах воєнкорів, організація фотовиставок і т. д. Про розмах шефської роботи журналістів свідчать такі дані: тільки Київське відділення Спілки журналістів у 1968 р. провело для військовослужбовців майже 300 шефських заходів — 135 виїздів журналістів у військові частини та підрозділи, 103 консультації воїнам-редакторам стіннівок, бойових листків, членам редколегій радіогазет та воєнкорам, 22 зустрічі-звіти.

У формуванні естетичних смаків воїнів чимала роль належить художникам, композиторам, архітекторам України.

У військах створюється дедалі більше лекторіїв з образотворчого мистецтва, музичної культури, часто відбуваються зустрічі з творчими працівниками кіно. Майстри образотворчого мистецтва подають велику допомогу в організації студій і гуртків, виставок праць самодіяльних армійських художників, пересувних виставок, в оформленні музеїв і кімнат бойової слави частин і підрозділів.

У багатьох військових частинах, що дислокуються на території України, діють любительські образотворчі студії. Керують ними, як правило, на громадських засадах художники республіки. Вони знайомлять воїнів з найкращими творами живопису, скульптури і графіки, зосередженими в музеях, картинних галереях, на виставках, у тому числі й у військових частинах та армійських культосвітніх закладах.

Тісні зв'язки з захисниками Вітчизни підтримують українські зодчі. На Всесоюзній координаційній нараді архітекторів СРСР у Ленінграді в 1971 р. було відзначено роботу архітектурного відділення університету культури при Київському окружному Будинку офіцерів. У ньому до читання лекцій залучалися провідні майстри архітектури, мистецтвознавці, відомі інженери й автори проектів великих споруд²³. Темі лекцій різноманітні й цікаві: про архітектурні ансамблі Ленінграда, Москви, Києва та інших міст нашої Батьківщини, пам'ятники російської воєнної слави, плани розвитку й забудови міст-героїв.

Великою популярністю серед воїнів користуються й творчі звіти композиторів. У військах стали традиційними фестивалі пісні та музики, присвячені Радянській Армії. Провідні композитори республіки ведуть заняття в університетах і лекторіях культури при солдатських та офіцерських клубах.

Останнім часом утвердилися такі форми зв'язку працівників кіномистецтва з воїнами, як дні кіно, екскурсії на кіностудії, творчі звіти, допомога армійським любительським кіностудіям, проведення занять у солдатських кінолекторіях. Наприклад, у день кіно 1969 р. кінематографісти зустрілися з воїнами, організували перегляд нових кінокартин, брали участь у їх обговоренні, провели десятки виступів про шляхи розвитку радянського кіномистецтва, про історико-революційні фільми та кінострічки, присвячені Радянській Армії.

Завдяки активній допомозі творчих працівників кіно значно зросла кількість армійських любительських кіностудій і поліпшилася їх робота.

Кіностудії Одеського окружного, Сімферопольського гарнізонного Будинків офіцерів та Одеського Червонопрапорного загальновійськового командного училища, завдяки допомозі шефів, одержали можли-

²³ «Красная звезда», 14 травня 1971 р.

вість створити кілька документальних любительських кінофільмів: «Командири», «По залах і музеях історії Одеського військового округу», «Одеське Червонопрапорне», «Як тобі служитися» та інші, які здобули широке визнання воїнів і призовної молоді.

Поліпшилося шефство місцевих бібліотек над бібліотеками військових частин. Тільки в Криму таке шефство здійснюють 13 бібліотек. Вони проводять тематичні огляди нових творів і читачські конференції, допомагають розробляти картотеки та рекомендаційні списки літератури.

Дальшого розвитку набув такий традиційний напрямок шефства, як культурно-художнє обслуговування воїнів. Постійне шефство здійснюють колективи театрів, концертних організацій, різних ансамблів і цирків УРСР. Тільки в 1965 р. на честь 20-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні для воїнів Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів і Чорноморського флоту артисти республіки дали 2200 спектаклів і більше 1000 концертів. У дні святкування 50-річчя Великої Жовтня для воїнів на сценах театрів, у концертних залах, на аренах цирків України показано 444 спектаклі, концерти, вистави. Воїни слухали опери «Комуністи», «Повість про справжню людину», «Арсенал», «Загибель ескадри», дивилися спектаклі «Оптимістична трагедія», «Кремлівські куранти», «Ім'ям революції» та ін.

Працівники мистецтва беруть участь у підготовці репертуару, організації роботи кабінетів армійської художньої самодіяльності, сприяють підвищенню виконавської майстерності її учасників, подають допомогу в проведенні оглядів армійських народних театрів, семінарів і консультацій з армійськими культосвітпрацівниками. В 1966—1967 рр. 1374 працівники мистецтв України провели майже вдвоє більше, ніж у 1963—1964 рр., занять і консультацій з воїнами тих частин і підрозділів, що дислокуються на території республіки.

Шефи посилили увагу до організації культурного обслуговування віддалених гарнізонів. Так, у 1970 р. Львівська обласна військово-шефська комісія сформувала дві концертні бригади для обслуговування віддалених гарнізонів Прикарпатського військового округу в період літніх навчань. Вони дали 40 концертів. У складі агітбригади Київського окружного Будинку офіцерів були самодіяльні митці Жовтневого Палацу культури Києва та артисти Українського радіо. Вони більше 20 разів виступили з концертами перед воїнами віддалених гарнізонів²⁴.

Культурно-шефська діяльність на Україні серед радянських воїнів і молоді, яка готується до служби в армії, досягла максимального розмаху в період підготовки і святкування 50-річчя Радянської влади та Збройних Сил Радянського Союзу, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Вона піднялася на вищий ідейний рівень, збагатилася новим цінним досвідом.

Важлива особливість культурно-шефської роботи полягає в тому, що вона все більше набирає взаємного характеру. Нині поняття «шефи» й «підшефні» в умовах армії і флоту вживаються більше за традицією. Раніше під шефством малася на увазі громадська, культурна, матеріальна чи інша допомога сильної організації слабкішій. Нині ж разом з країною зробили крок уперед, зазнали докорінних якісних перетворень і її Збройні Сили. Значно підвищився ідейно-політичний рівень, загальна культура і військова майстерність особового складу

²⁴ «Коммунист Вооруженных Сил», 1971, № 7, стор. 55.

частин і кораблів. Тільки за період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС кількість офіцерів з вищою і спеціальною освітою подвоїлася²⁵. Більше половини особового складу Радянської Армії — це люди з середньою і вищою освітою. Більшість солдатів і матросів володіють тією чи іншою технічною спеціальністю, здобутою до призову на військову службу. Наша армія — найосвіченіша і найкультурніша в світі. Тому поряд з дедалі активнішою участю працівників культурного фронту в ідейному та естетичному вихованні воїнів розширюється й участь військовослужбовців у проведенні військово-патріотичної та оборонно-масової роботи серед населення.

Під час перебування у військових частинах письменники, художники, композитори знайомляться з життям і побутом воїнів. Відомий радянський поет Расул Гамзатов, повернувшись із поїздки у війська, сказав, що «ми не тільки віддаємо, але й багато одержуємо як художники»²⁶.

Життя Радянської Армії і Військово-Морського Флоту є живлющим середовищем для тих митців, які працюють над розкриттям військово-патріотичної теми. Найкращі художні твори про радянських воїнів народжувались за безпосередньої участі авторів у зображуваних подіях і є результатом тісних зв'язків митців з військовими частинами.

Заслужовують на увагу й інші форми співдружності політорганів і творчих організацій. Наприклад, заклади культури й профспілкові організації Києва разом з політуправлінням Київського військового округу і місцевим відділенням Театрального товариства провели огляд спектаклів на військово-патріотичні теми. Такі ж огляди пройшли в Харкові й Одесі. З участю військовослужбовців практикують конкурси на кращі військово-патріотичні твори²⁷.

Цілком виправдала себе і набуває все більшого поширення така нова форма взаємного шефства, як укладення договорів та зобов'язань між творчими колективами і військовими частинами. Ініціаторами цього руху виступили в 1966 р. колектив Ленінградського ордена Леніна академічного театру опери і балету ім. С. М. Кірова та одне із з'єднань Червонопрапорного Тихоокеанського флоту. Починання ленінградців широко підтримали творчі колективи України і військові частини Київського, Одеського й Прикарпатського військових округів. Активно співробітничать на основі договору про взаємне шефство Київське вище інженерне радіотехнічне училище й театр опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, Харківський драматичний театр ім. О. М. Горького й одна з військових частин Червонопрапорного Київського військового округу, Одеський драматичний театр ім. Іванова й Одеське артилерійське училище ім. М. В. Фрунзе та ін.

Розширення зв'язків воїнів і трудящих, у тому числі творчої інтелігенції, з захисниками нашої Батьківщини, чому сприяє нове положення про культурне шефство над Збройними Силами, прийняте в 1972 р., забезпечить дальше зміцнення єдності армії і народу, посилення оборонної могутності нашої соціалістичної Батьківщини. «Радянський народ високо цінить і любить свою армію, розуміючи, що, поки існують на землі сили агресії, без добре оснащеної армії не обійтись,— говорив на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю утворення

²⁵ XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1, стор. 333.

²⁶ «Коммунист Вооруженных Сил», 1971, № 7, стор. 54.

²⁷ «Советская культура», 23 лютого 1969 р.

СРСР, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв.— Наша армія — особлива армія і в тому розумінні, що вона є школа інтернаціоналізму, школа виховання почуттів братерства, солідарності і взаємної поваги всіх націй і народностей Радянського Союзу»²⁸

²⁸ Л. І. Брежнєв. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1973, стор. 23.

РОЗВИТОК НАУКИ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ПЕРІОД КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

В. М. ХОЛЄВЧУК

*«НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІЇ НАУК СРСР
ЯСКРАВО ВИДНО ПЕРЕВАГИ СОЦІАЛІЗМУ, ЯКІЙ ВІД-
КРИВ ПЕРЕД УЧЕНИМИ БЕЗМЕЖНІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ
НАУКОВОГО ПОШУКУ І ТВОРЧОСТІ, ДЛЯ СЛУЖІННЯ
НАЙБЛАГОРОДНІШИМ, НАЙГУМАНІШИМ ІДЕАЛАМ —
ІДЕАЛАМ КОМУНІЗМУ І МИРУ» (З ПОСТАНОВИ ЦК КПРС
«ПРО 250-РІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ АКАДЕМІЇ НАУК СРСР»).*

За роки Радянської влади неспізнано змінився науковий потенціал західних областей Української РСР. До 1939 р. тут було тільки 5 вищих навчальних закладів² (з них 4 — у Львові й 1 — у Чернівцях). Тепер на Львівщині діє 12 вузів, на Радянській Буковині — 3, а всього в західних областях УРСР — 20 академічних установ і підрозділів Академії наук УРСР, 34 галузевих науково-дослідних інститутів, 25 вищих навчальних закладів, у яких працює більше 10 тис. науковців та викладачів. Серед них — 15 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, майже 450 докторів і близько 3700 кандидатів наук³.

Для дальшого розвитку досліджень у галузі природничих і суспільних наук, ефективнішого вивчення й використання природних ресурсів і продуктивних сил, поліпшення підготовки висококваліфікованих кадрів у західних областях Української РСР потрібно було активізувати наукові дослідження й розширити тут мережу наукових установ⁴.

Щоб спрямувати зусилля на розв'язання першочергових науково-технічних завдань, координувати науково-дослідні роботи, підвищити їх ефективність, у 1971 р. створено Західний науковий центр АН УРСР у Львові (його очолює академік АН УРСР Я. С. Підстригач).

У 1951 р. на базі існуючих з 1940 р. львівських відділів Інститутів економіки, історії, археології, літератури та мовознавства АН УРСР створено Інститут суспільних наук АН УРСР⁵. Нині це — велика, багатопрофільна наукова установа суспільно-гуманітарного типу з відділами філософії, конкретно-соціологічних досліджень, історії, археології, української літератури, мовознавства. Вчені Інституту працюють над актуальними проблемами в галузі суспільних наук, критики ворожої ідеології українського буржуазного націоналізму та клерикалізму, історії класової боротьби й національно-визвольного руху доби феодалізму та капіталізму, історії соціалістичного й комуністичного будівни-

¹ «Радянська Україна», 17 жовтня 1973 р.

² «Радянська освіта», 30 серпня 1972 р.

³ «Радянська освіта», 7 липня 1973 р.

⁴ В. М. Терлецький. Академія наук Української РСР 1919—1969, К., 1969, стор. 180.

⁵ Широкі горизонти науки, Львів, 1969, стор. 48.

цтва в західних областях Української РСР. Працівники відділу археології досліджують проблеми історії народів регіону від кам'яного віку до часів феодальної роздрібненості. Відділ координує роботу археологів Львівського, Чернівецького та Ужгородського університетів, а також музеїв, розташованих у межах Західного наукового центру⁶. Протягом восьмої п'ятирічки співробітники Інституту суспільних наук опублікували 20 монографій і більше 200 статей⁷.

Відділ історії європейських соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР (Ужгород) вивчає історичні зв'язки та співробітництво Української РСР із сусідніми соціалістичними країнами. Відділ історії Північної Буковини (Чернівці) досліджує історичне минуле цього краю, а також зміцнення тут соціалістичних виробничих відносин, зміни в соціально-економічному становищі трудящих. Науковці відділу готують до друку двотомну «Історію Радянської Буковини»⁸.

Відділ наукового атеїзму Інституту філософії АН УРСР (Івано-Франківськ) шляхом конкретно-соціологічних досліджень на місцевих матеріалах вивчає соціально-психологічні фактори формування матеріалістичного світогляду.

В 1951 р. у Львові на базі колишнього Етнографічного музею, заснованого в 1895 р., та Музею художньої промисловості, що існував з 1873 р., створено Державний музей етнографії та художнього промислу. В цій науковій установі проводяться широкі дослідження в галузі матеріальної та духовної культури, побуту й мистецтва. Експозиція музею відображає творчі надбання нашого народу в минулому, його всебічний розвиток і розквіт у радянський час⁹.

1940 р. у Львові організовано Наукову бібліотеку Академії наук Української Радянської Соціалістичної Республіки (тепер — ім. В. Стефаника). Завдяки допомозі ряду наукових установ і бібліотек Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст, а також коштам, відпущеним на комплектування книжкових фондів, бібліотека перетворилася на важливий культурний центр західних областей України. Вона виконує тут функції центральної бібліотеки універсального профілю, спрямовуючи свою діяльність головним чином на науково-дослідну тематику установ Західного наукового центру АН УРСР. На 1 січня 1972 р. тут працювало 145 чол. За роки восьмої п'ятирічки до бібліотеки записалося майже 100 тис. чол., читачам видано 3 923 804 книг, дано 48 094 усних і 1321 письмову відповідь, організовано 1712 виставок нових надходжень літератури, зроблено 405 тематичних виставок книг. Книжкові багатства, зібрані в бібліотеці, мають універсальний характер і практично охоплюють літературу з усіх галузей знань. Бібліотека щороку одержує близько 120 000 книжок та іншої друкованої продукції¹⁰.

Одним з найбільших є Фізико-механічний інститут АН УРСР, створений у 1951 р. на базі Львівських академічних установ — відділу теорії пружності Інституту математики АН УРСР та групи Інституту автоматики і телемеханіки АН СРСР. Створення нового інституту було зумовлене важливими завданнями розвитку й перебудови народного господарства, підготовки кваліфікованих наукових кадрів у західних областях УРСР¹¹. Науковий профіль інституту — фізико-хімічна механіка матеріалів, фізикометрія, математика і механіка.

⁶ «Вісник Академії наук Української РСР», 1973, № 6, стор. 79.

⁷ «Радянська освіта», 17 червня 1972 р.

⁸ «Радянська Буковина», 26 січня 1973 р.

⁹ Широкі горизонти науки, стор. 64.

¹⁰ «Львовская правда», 5 жовтня 1972 р.

¹¹ Широкі горизонти науки, стор. 29.

Сектор фізико-хімічної механіки матеріалів (керівник — академік АН УРСР Г. В. Карпенко) досліджує процеси, що відбуваються в деформованих реальних твердих тілах, та їх вплив на властивості матеріалів і на основі цих досліджень веде пошуки способів керування механічними властивостями й структурою матеріалів у процесі їх виробництва та експлуатації.

Наукова й організаційна діяльність сектора фізикометрії (керівник — член-кореспондент АН УРСР В. М. Михайловський) спрямована на розробку теорії та створення систем і приладів для автоматичного добору і перетворення світлооптичної, електромагнітної та радіоактивної інформації стосовно потреб геофізичної розвідки корисних копалин і спецтехніки.

Сектор математики й механіки (керівник — доктор фізико-математичних наук В. Я. Скоробогатько) розробляє теоретичні та прикладні проблеми алгебри, функціонального аналізу, теорії ймовірностей і методів якісної теорії диференціальних рівнянь¹².

Фізико-механічний інститут здійснює наукову координацію в галузі фізико-хімічної механіки матеріалів у межах України. З 1965 р. видається журнал «Физико-механическая механика материалов», єдиний за своїм профілем не тільки в СРСР, а й за кордоном¹³. За роки восьмої п'ятирічки впроваджено у виробництво 21 працю, одержано 73 авторських свідоцтва, захищено 10 докторських і 59 кандидатських дисертацій; 12 розробок Інституту удостоєні премії Президії АН УРСР. За цикл наукових праць про явище адсорбційної втомлюваності металів академік АН УРСР Г. В. Карпенко відзначений у 1971 р. премією імені Є. О. Патона. Економічний ефект від впроваджених наукових праць за минулу п'ятирічку становить 3,5 крб. на кожний витрачений карбованець. За успіхи в розвитку фізико-хімічної механіки матеріалів і приладобудування, підготовку висококваліфікованих кадрів Фізико-механічний інститут нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР. В Інституті працює більше 800 співробітників, у тому числі 18 докторів і 97 кандидатів наук, 2 академіки і 2 члени-кореспонденти АН УРСР¹⁴.

Успішно працюють науковці Інституту геології та геохімії горючих копалин АН УРСР (директор — член-кореспондент АН УРСР Г. Н. Доленко), створеного 1951 р. у Львові як науково-дослідна академічна установа для вивчення геології корисних копалин західних областей України. В 1963 р. він був реорганізований в Інститут геології та геохімії горючих копалин¹⁵. Науковці працюють як у теоретичному плані — будова та розвиток землі, так і в народно-господарському — розширення мінерально-сировинної бази країни.

Виконуючи рішення XXIV з'їзду КПРС, вчені геологи значно розширили вивчення земних надр і розвідку мінерально-сировинних ресурсів УРСР поблизу діючих гірничих підприємств і в районах, найбільш вигідних для промислового освоєння. Їх дослідження допомогли відкрити й здати в експлуатацію нові нафтові та газові родовища Прикарпаття, збільшити видобуток нафти з 185 тис. т у 1944 р. до 2,7 млн. т у 1970 р., а газу, відповідно, з 500 млн. м³ до 12,5 млрд. м³. Значно збільшився виробничий потенціал Львівсько-Волинського кам'яно-вугільного басейну. Якщо в 1965 р. тут діяло 18 шахт і було видобуто 9,8 млн. т вугілля¹⁶, то в 1970 р. з 20 шахт видобуто 12,8 млн. т.

¹² «Радянська освіта», 28 лютого 1973 р.

¹³ «Вісник Академії наук Української РСР», 1971, № 12, стор. 91.

¹⁴ «Радянська освіта», 28 лютого 1973 р.

¹⁵ Широкі горизонти науки, стор. 6.

¹⁶ Там же, стор. 14.

У Прикарпатті (в районі Коломиї) і в Закарпатті (в районі Ільниці) розвідані буровугільні родовища з чималими запасами рідкісних елементів, отже, їх розробка — корисна й рентабельна. Розвідано і введено в експлуатацію Придністровський сірчано-рудний басейн (Роздольське, Подорожнянське, Немирівське та інші родовища), якому за запасами й видобутком сірки належить одне з провідних місць в країні. На території Прикарпаття розвідані запаси калійних солей (близько 10 млрд. т), загальний видобуток яких у 1970 р. досяг 4,4 млн. т. У Закарпатті відкриті Вишківське ртутне, Береганське та Берегівське поліметалеві родовища.

Значний доробок у вдосконалення управління народним господарством, застосування нових методів планування та економічного стимулювання вносять учені-економісти Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР, створеного в 1964 р. Науково-теоретичні дослідження Інституту спрямовані на розробку методів і конкретних рекомендацій, застосування яких може підвищити ефективність виробництва. Органічним етапом дослідних робіт є практична участь науковців у впровадженні цих рекомендацій на промислових підприємствах. Протягом восьмої п'ятирічки вони втілили у виробничу практику 47 науково-дослідних праць. Економічна ефективність виконання робіт за госпдоговірною тематикою становить 9288 тис. крб. (фактичні витрати на їх впровадження становлять 2236 тис. крб.). За цей же період підготовлено й переведено на нову систему господарювання більше 400 підприємств західних областей України. Співробітники відділення опублікували більше 20 монографій і збірників, одержали 7 авторських свідоцтв.

Колектив науковців Львівського філіалу Інституту геофізики АН УРСР, створеного в 1961 р., досліджує глибинну будову земної кори і верхньої мантії Карпатського регіону сейсмічними, геоелектричними та гравіметричними методами. В минулій п'ятирічці виконано 14 робіт, впровадження яких у виробництво дало економічний ефект 1,5 млн. крб.

Відділ фотоядерних процесів Інституту ядерних досліджень (Ужгород) вивчає ізомірні атомні ядра, які утворюються під час фотоядерних реакцій, з'ясовує можливість застосування фотоядерних реакцій для розв'язання найважливіших прикладних завдань.

Колектив науковців Відділу теорії адронів Інституту теоретичної фізики (Ужгород) розробляє теорію елементарних частинок у рамках асимптотики.

Співробітники Відділу фізики і технології вузькозонних напівпровідників Інституту напівпровідників (Чернівці) досліджують технологію утворення нових складних сполук, чутливих до інфрачервоного випромінювання, що дає можливість розробляти технологію нових приладів для сучасної електроніки. За останні два роки у відділі виконано роботи по госпдоговірній тематиці на суму більше 400 тис. крб.

Плідно працюють над вирішенням важливих проблем науковці Гірсько-Карпатської дослідної та Карпатської лісодослідної станцій, філіалу Одеського науково-дослідного інституту курортології та інших наукових закладів.

На Закарпатській державній сільськогосподарській станції добре працює лабораторія, яка щороку виконує більше 50 тис. аналізів з 54 показників для агрохімічного обґрунтування практичних проблем садівництва, виноградарства, рослинництва й тваринництва. Станція вирощує насіння 29 сільськогосподарських культур, 32 сортів і 70 репродукцій. За минулу п'ятирічку колгоспам і радгоспам Закарпаття пе-

редано на сортооновлення 40 763 ц елітного насіння зернових і зернобобових культур. Вчені-тваринники вдосконалюють продуктивні та племінні якості районованих порід шляхом добору і схрещування в різних варіантах бурої карпатської худоби з іншими спорідненими та неспорідненими породами. В галузі садівництва виділено найперспективніші й економічно доцільні сорти плодових і ягідних культур, створено помологічний сад з 292 сортів. Науково-дослідна робота ведеться в напрямі раціонального розміщення плодових залежно від ґрунтово-кліматичних умов і вертикальної зональності, інтенсифікації всієї галузі¹⁷.

Науковці Ровенської обласної сільськогосподарської дослідної станції вивели новий сорт ярої пшениці «ровенська», особливо перспективної для поліської зони з надмірними опадами. Врожайність її досягає 40 ц з га. Виведено також новий сорт морозостійкої озимої пшениці «ровенська 970», на яку не впливає перезволоження¹⁸.

В останні роки значно активізувалася науково-дослідна робота у вузах західних областей Української РСР. Провідним тут є Львівський ордена Леніна політехнічний інститут. Його науковці створили ряд унікальних електронно-вимірювальних приладів і кібернетичних пристроїв, дослідили шляхи підвищення якості спеціальних сталей і сплавів, автоматизації і диспетчеризації видобутку нафти, виробничих процесів у машинобудуванні й приладобудуванні. Значний вклад у розвиток теорії електроніки та електричних мереж вніс колишній ректор інституту, член-кореспондент АН УРСР Г. І. Денисенко. Його наукові праці видано у США, Англії, Японії. З лекціями про свої дослідні вчені виступав перед науковцями Італії, Японії та інших країн¹⁹.

Основне спрямування наукових досліджень у Львівському ордена Леніна державному університеті ім. І. Франка (ректор Заслужений діяч науки й техніки УРСР, професор М. Г. Максимович) — розробка методів одержання тугоплавких сполук і покриттів машин для роботи в умовах високих температур і агресивних середовищ; проблеми наукових основ з'єднання алюмінію та його сплавів з чорними й кольоровими металами; розвиток електронно-обчислювальної техніки, дослідження фізичних властивостей окисних напівпровідникових сполук. Кафедри суспільних наук досліджують історію соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР і світовий революційний процес²⁰.

У Чернівецькому державному університеті наукова робота ведеться на 48 кафедрах, у проблемних і дослідних лабораторіях, ботанічному саду, станції спостереження за супутниками Землі. Найважливішою комплексною роботою, що виконується в університеті, є дослідження в галузі фізики й хімії напівпровідників, технології виготовлення напівпровідникових матеріалів і зв'язані з цим дослідження з метою створення нових приладів у галузі фізики твердого тіла, оптики, а також розробка проблем вітчизняної та загальної історії²¹.

Успішно працювали науковці університету в ювілейному, 1972 р. Вони захистили 5 докторських і 29 кандидатських дисертацій, видали 12 навчальних посібників, монографій та збірників наукових праць,

¹⁷ «Закарпатська правда», 27 листопада 1971 р., 3 березня 1972 р.

¹⁸ «Червоний прапор» (Ровно), 27 березня 1971 р.

¹⁹ «Вільна Україна» (Львів), 9 січня 1970 р., 3 квітня 1970 р.

²⁰ В. Ю. Маланчук В. М. Попов, А. Н. Новомінський. Вища школа УРСР. Здобутки і перспективи (1966—1970), К., 1971, стор. 56.

²¹ «Радянська Буковина», 17 березня 1972 р.; «Радянський студент» (Чернівцький державний університет), 1 червня 1972 р.

виконали більш як на 1 млн. крб. госпдоговірних робіт. Молодим науковцям — доцентам Л. І. Анатичуку і О. Я. Лусте присуджено республіканську комсомольську премію ім. М. Островського в галузі науки й техніки за 1972 р.²²

Величезний крок уперед по шляху розвитку освіти й науки за роки Радянської влади зробило Закарпаття. До возз'єднання з Радянською Україною тут не було жодного вищого навчального закладу, а тепер є державний університет, у якому працює більше 30 професорів і докторів наук, більше 200 доцентів і кандидатів наук²³. Вони успішно розробляють проблеми біохімії, біології, ядерної фізики, квантової електроніки, математики, фізики, хімії напівпровідників, а також суспільних наук.

Значно зміцнився зв'язок науковців університету з виробництвом. Лише за роки останньої п'ятирічки на замовлення науково-дослідних установ та підприємств було виконано госпдоговірних робіт на 300 тис. крб. — у три рази більше, ніж за попередні п'ять років²⁴.

В Ужгороді функціонує одна з найкращих у Радянському Союзі станція спостережень за штучними супутниками Землі за допомогою лазерної локації. 1969 р. в Ужгородському університеті засновано проблемну лабораторію, що займається дослідженням космосу²⁵.

Колектив працівників Українського поліграфічного інституту ім. І. Федорова (Львів) разом з Інститутом поліграфічної промисловості працює над створенням гнучких фотополімерних друкарських форм. Внаслідок проведеної ними роботи уперше в країні виготовлено повноформатну друкарську форму, яка демонструвалася на міжнародній виставці «Інполіграфмаш-69» і здобула широке схвалення спеціалістів. Науковці Львівського лісотехнічного інституту досліджують проблеми підвищення продуктивності лісів західних областей України, вдосконалення техніки й технології заготівель і транспортування лісу, комплексної механізації та автоматизації лісопромислових деревообробних виробництв. Значним є вклад науковців Львівських сільськогосподарського та зооветеринарного інститутів та науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва західних районів УРСР у розвиток сільськогосподарської науки і впровадження їх досягнень у виробництво. Виведено нові сорти пшениці, жита, картоплі та інших культур. За цикл робіт у галузі рослинництва, селекції та луківництва членові-кореспонденту АН УРСР, професорові Г. С. Кияку присуджена премія імені видатного радянського вченого В. Юр'єва²⁶.

Основними напрямками науково-дослідних робіт Івано-Франківського інституту нафти і газу, створеного у 1967 р. на базі філіалу Львівського політехнічного інституту, є розробка нових методів пошуків і розвідки родовищ, освоєння буріння до глибини 7 тис. м, оптимізація та автоматизація процесу буріння і кріплення глибинних свердловин, розробка прискорених методів промислового освоєння родовищ глибокого залягання, а також збільшення поточної і сумарної віддачі нафтових пластів, підвищення техніко-економічної ефективності дальшої розробки частково виснажених родовищ²⁷.

Важлива науково-дослідна робота ведеться в Українському інституті інженерів водного господарства (Ровно), мета якої — вдосконален-

²² «Радянська Буковина», 30 березня 1973 р.

²³ «Закарпатська правда», 3 березня 1971 р.

²⁴ Там же.

²⁵ «Закарпатська правда», 25 листопада 1970 р.

²⁶ «Вільна Україна», 3 квітня 1970 р.

²⁷ «Прикарпатська правда», 21 травня 1972 р.

ня гідротехнічного будівництва, сільськогосподарського регулювання водоповітряного режиму осушення земель, водопостачання, каналізації та охорони водних ресурсів, удосконалення та експлуатації меліоративних машин тощо²⁸. Обсяг наукових досліджень дедалі розширюється. Якщо в 1966 р. було виконано робіт на 131 тис. крб., то в 1970 р. — на 430 тис. крб., а за п'ятирічку — на 1,5 млн. крб.

Значну допомогу подають учені вузу колгоспам і радгоспам. За п'ять років колектив інституту розробив проекти осушення перезволожених земель на площі більше 10 тис. га. Розширилась географія досліджень, поліпшилась координація наукових робіт з галузевими науково-дослідними інститутами Ленінграда, Свердловська, Красноярська та ін.²⁹

Значних успіхів досягли науковці медичних інститутів і науково-дослідних медичних установ. Так, зусилля науковців Чернівецького інституту зосереджені на актуальних проблемах, зокрема в фізіології, біохімії та патології ендокринних залоз, фізіології та патології органів травлення, синтезу серцево-судинних захворювань, ревматизму, хіміотерапевтичних засобів та ін.³⁰

В Івано-Франківському медінституті під керівництвом професора Г. О. Бабенка успішно досліджується роль мікроелементів в обміні речовин — у нормі та патології, можливість застосування мікроелементів при лікуванні захворювань в акушерстві, офтальмології, педіатрії, стоматології³¹.

В 1971/72 навчальному році науковцями Тернопільського медінституту розроблено й застосовано на практиці 30 нових методів діагностики, лікування й профілактики різних захворювань. Працівники інституту подають допомогу медичним закладам не лише Тернопільської, а й сусідніх областей³².

Науковці медінститутів та науково-дослідних медичних установ — епідеміології, мікробіології, гематології, переливання крові, педіатрії, акушерства, гінекології та інші — допомагають медикам-практикам впроваджувати наукові досягнення, вдосконалювати лікувально-профілактичну роботу, санітарно-гігієнічне виховання населення. Це сприяє підвищенню кваліфікації медичних працівників, поліпшенню санітарно-гігієнічних умов праці та побуту трудящих, зменшенню числа захворювань, зміцненню здоров'я населення.

Значно активізувала науково-дослідну роботу академічних установ та вузів Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 24 вересня 1968 р. «Про заходи по дальшому підвищенню ефективності роботи наукових організацій і прискоренню використання в народному господарстві досягнень науки і техніки».³³ Їх діяльність у рамках комплексної проблематики все тісніше поєднується з діяльністю науково-дослідних інститутів, міністерств і відомств.

Так, наприклад, дослідження в Івано-Франківському інституті нафти і газу здійснюються за угодами з виробничими підприємствами міністерств нафтової і газової промисловості та геології УРСР. Особ-

²⁸ «Трибуна студента» (Український інститут водного господарства, м. Ровно), 19 жовтня 1972 р.

²⁹ «Червоний прапор», 19 грудня 1970 р.

³⁰ «Радянська Буковина», 23 грудня 1967 р.

³¹ В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новомінський. Назв. праця, стор. 49.

³² «Вільне життя» (Тернопіль), 30 червня 1972 р.

³³ В. Ю. Маланчук, В. М. Попов, А. Н. Новомінський. Назв. праця, стор. 58.

ливо тісне творче співробітництво встановилося з підприємствами Прикарпаття, зокрема з хіміко-металургійним комбінатом, заводом «Нафтобурмашремонт», управлінням видобутку і транспорту газу, приладобудівним заводом. У 1972 р., порівняно з 1967 р., обсяг договірної тематики зріс у 2,5 рази. Тільки за 1970—1971 рр. інститут впровадив 20 розробок, витративши на це 430 тис. крб., а річна економія від їх впровадження становила понад 4 млн. крб.³⁴

Науковцями Чернівецького державного медінституту за роки восьмої п'ятирічки розроблено і впроваджено в народне господарство 17 винаходів і 87 раціоналізаторських пропозицій. Великі досягнення мають науковці львівських вузів. Загальна кількість розроблених ними і впроваджених у народне господарство тем у 1966—1972 рр. становила 2875. Їх наукова робота тісно пов'язана з проблемами народного господарства. Співробітники вузів за наукові відкриття й технічні винаходи в 1966—1972 рр. одержали 605 патентів та авторських свідоцтв, виконали госпдоговірних науково-дослідних робіт на 39 989 тис. крб.

Бурхливий розвиток науково-технічних знань, виробництва, перебудова системи народної освіти вимагають першокласних спеціалістів.

Л. І. Брежнєв у промові на всесоюзному зльоті студентів говорив: «Процес навчання у вузі сьогодні все більше спирається на самостійну, близьку до дослідницької, діяльність студента. Масовою стала участь студентів у наукових гуртках і семінарах, як ніколи широкої популярності набули конкурси і виставки наукових робіт»³⁵. У Постанові Верховної Ради СРСР «Про стан народної освіти і заходи по дальшому вдосконаленню загальної, середньої, професійно-технічної, середньої спеціальної і вищої освіти в СРСР», прийнятій у липні 1973 р., вказується на необхідність «забезпечити підвищення рівня теоретичних і професійних знань випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, а також розширення підготовки кадрів по нових і перспективних напрямках науки й техніки»³⁶. Ці вказівки Комуністичної партії та Радянського уряду лягли в основу повсякденної діяльності працівників вищої школи.

Ректорати, парткоми та кафедри вузів стали ширше залучати студентську молодь до наукових пошуків. При всіх вузах західних областей Української РСР діють наукові студентські товариства. Так, наприклад, у 79 гуртках Ужгородського університету бере участь більше половини студентів стаціонарного видділення. У Чернівецькому університеті в 39 студентських наукових гуртках беруть участь більше 2 тис. юнаків і дівчат. Студентські гуртки при 35 кафедрах Чернівецького медінституту об'єднують майже 1300 майбутніх лікарів³⁷.

Науково-дослідницька робота сприяє поглибленню професійних знань, формуванню наукового мислення. В гуртках і лабораторіях студенти досліджують найрізноманітніші теми, що мають як теоретичне, так і практичне значення. Велику роль в активізації дослідницької роботи вузівської молоді відіграють конкурси, творчі виставки та конференції. Щорічно у Львові проходить республіканський студентський

³⁴ «Прикарпатська правда» (Івано-Франківськ), 21 травня 1972 р.

³⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 408.

³⁶ «Радянська Україна», 21 липня 1973 р.

³⁷ «Закарпатська правда», 10 березня 1972 р.; «Радянська Буковина», 30 березня, 1 квітня 1973 р.

науковий конкурс. У 1971 р. Ужгородський університет представив на конкурс 44 праці, 5 з яких були відзначені преміями Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Крім цього, 29 студентських праць було подано на всесоюзний конкурс. У 1972 р. на республіканський конкурс було представлено вже 128 праць³⁸.

В останні роки студенти наукових гуртків ширше залучаються до розробки госпдоговірних та бюджетних тем. Наприклад, тільки у Львівському сільськогосподарському інституті в 1966—1972 рр. вони виконали на 1447 тис. крб. проектно-конструкторських праць.

За 1966—1972 рр. у вузах Львівщини захистили дисертації докторів наук більше 170 чол., а кандидатів — 1200 чол. За ці ж роки підготовка науковців через аспірантуру зросла, порівняно з 1946—1950 рр., у 15 разів. У 1966—1972 рр. співробітники Львівських вузів видали 319 монографій, 242 підручники та навчальні посібники, 67 брошур, 283 наукових та науково-технічних збірників і 17 777 наукових статей. Співробітники установ АН УРСР, розташованих у західних областях, в 1971—1972 рр. захистили 78 дисертацій, з них 14 докторських. За цей же період аспірантуру закінчило 87 чол., з них — 53 захистили кандидатські дисертації.

Успіхи вчених західних областей Української РСР — результат повсякденної уваги і допомоги Комуністичної партії і Радянського уряду, постійного співробітництва з ученими Академії наук СРСР, Академії наук УРСР, інших республіканських академій, галузевих науково-дослідних інститутів і вузів нашої країни. Це співробітництво широко здійснюється у формі спільних досліджень, взаємної участі в наукових сесіях, конференціях і нарадах, науково-консультаційної допомоги тощо. Широко практикується стажування наукових співробітників і виробнича практика студентів у науково-дослідних, академічних закладах та вузах країни. Вчені західних областей України публікують свої наукові праці в центральних наукових виданнях і друкованих органах інших радянських республік, а на сторінках українських наукових видань друкуються наукові праці вчених усієї країни.

Науковці Фізико-механічного інституту АН УРСР підтримують тісні творчі зв'язки більш як із ста науковими, науково-дослідними та виробничими колективами. Особливо тісні зв'язки встановилися з науковцями Ленінграда, Інституту фізики металів АН СРСР (Свердловськ), Всесоюзного науково-дослідного інституту монтажноспецбуду, Інституту неорганічної і фізичної хімії Академії наук Азербайджанської РСР. Спільно з науковцями Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, науково-дослідними інститутами Міністерства чорної металургії СРСР, Череповецьким металургійним комбінатом розроблено методи неруйнівного електромагнітного контролю заповнення порошкового дроту в процесі його виготовлення і створено відповідну апаратуру. Ряд важливих приладів розробляється разом з науковцями Латвії, Казахстану, Кубані.

Міцніють контакти вчених Інституту геології та геохімії горючих копалин АН УРСР з ученими РРФСР, Білоруської РСР, Грузинської РСР. Над складанням геологічної карти Карпат спільно працюють учепі Львова і Москви. Проблема комплексного використання менілітових сланців Карпат у народному господарстві розробляється в тісному контакті з ученими Енергетичного інституту ім. Г. М. Кржижановського та естонським сланцехімкомбінатом «Ківілі».

Ряд науково-дослідних проблем Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР вирішується спільно з науковими установами

³⁸ «Закарпатська правда», 10 березня 1972 р.

та організаціями братніх республік. Це, зокрема, економіко-математичне моделювання і прогнозування продуктивності праці в ряді галузей промисловості України, дослідження ефективності інженерної та управлінської праці, розробка шляхів її підвищення, математичне моделювання та управління динамікою основних економіко-виробничих показників складних систем і ін.

Міцніють науково-методичні зв'язки вчених Інституту суспільних наук АН УРСР з співробітниками Інституту історії Академії наук Вірменської РСР. Спільними зусиллями видається збірник «Історичні зв'язки і дружба українського та вірменського народів».

Науковці Львівського відділення Інституту економіки АН УРСР разом зі своїми колегами з Російської федерації та Білоруської РСР опублікували ряд важливих наукових праць, видали кілька методичних посібників, наукових збірників, які мають не лише наукове, а й практичне значення.

Наукові та виробничі контакти з ученими братніх радянських республік підтримують співробітники Львівського філіалу Інституту геофізики АН УРСР, природознавчого музею, музею етнографії та художнього промислу, Львівської Наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаника.

Тісні зв'язки з молодими науковцями інших вузів країни встановили члени студентських наукових товариств вузів західних областей України. Вони брали участь у наукових конференціях у Москві, Баку, Уфі та інших містах країни³⁹.

Важливою подією був приїзд у 1964 р. на Закарпаття групи видатних учених на чолі з президентом АН СРСР академіком М. В. Келдішем і президентом АН УРСР академіком Б. Є. Патонем⁴⁰.

Ширяться зв'язки розташованих у західних областях установ АН УРСР з ученими зарубіжних соціалістичних країн. Спільно розробляються, наприклад, проблеми комплексного використання природних багатств Карпат і максимального збереження їх флори й фауни і вже досягнуто певних практичних успіхів. Так, відкривши на території Львівської та Івано-Франківської областей значні поклади сірки, українські геологи довели можливість наявності подібних родовищ і в сусідніх районах Польщі. Прогноз підтвердився — польські геологи виявили значні поклади сірки поблизу Тарнобжега. В свою чергу, польські спеціалісти взяли участь у впровадженні прогресивної технології виплавки сірки на Роздольському гірничорудному та Яворівському гірничому комбінатах.

Прикладом плідного співробітництва є також наукові дослідження викладачів суспільних наук Львівського ордена Леніна державного університету ім. І. Франка та Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської. В 1968—1969 рр. учені цих вузів виконали спільну працю «Ідеї Леніна — джерело дружби народів», яку видано українською та польською мовами⁴¹.

У рамках Ради Економічної Взаємодопомоги проводяться численні спільні дослідження. Одне з основних — наукові принципи й методи пошуків нафтових і газових родовищ, визначення прогнозних запасів нафти й газу в перспективних районах. Разом з ученими Польщі, Бол-

³⁹ «Радянська освіта», 13 листопада 1972 р.; «Слава Родины» (орган Політуправління Прикарпатського військового округу), 11 жовтня 1972 р.

⁴⁰ «Закарпатська правда», 24 червня 1970 р.

⁴¹ «УІЖ», 1971, № 9, стор. 9.

гарії, Чехословаччини, Румунії, Югославії, Австрії розробляється міжнародна тектонічна карта Карпат-Балкан⁴².

Науковці установ АН УРСР у західних областях разом з ученими Академій наук НДР, ПНР, НРБ і ЧССР досягли значного прогресу в дослідженні й розробці інгібіторного захисту сталі від корозії під напругою в кислих середовищах. Спільно з ученими Ростоцького інституту фізики (НДР) і Будапештського університету здійснюються фундаментальні дослідження в галузі фізики. У перспективі — спільна праця вчених установ АН УРСР, що діють у західних областях республіки, з ученими братніх соціалістичних країн над проблемою біосинтезу вітамінів мікроорганізмами, захисту водойм від забруднення, виведення високоврожайних і стійких сортів зернових і кормових культур тощо.

Завдяки повсякденній турботі, увазі й допомозі Комуністичної партії та Радянського уряду колись відсталий край в умовах соціалістичної дійсності досяг величезних успіхів у розвитку народного господарства, науки й культури. Все це яскраво свідчить про торжество ленінської національної політики.

⁴² «Радянська освіта», 13 вересня 1972 р.

З НАГОДИ 100-річчя УТВОРЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА у ЛЬВОВІ

М. К. ІВАСЮТА, Г. І. ІГНАТЧЕНКО, Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

У другій половині XIX ст. в демократичних колах української інтелігенції визріла ідея об'єднати в своєму осередку літературні, а згодом і наукові та мистецькі сили. Певні спроби щодо цього робилися як на Східній Україні, так і в Галичині, але через шовіністичну політику й утиски з боку російського царизму та австрійської монархії вони не увінчалися успіхом.

Ідею створення організації підтримала також група передової української інтелігенції на чолі з М. Лисенком та М. Старицьким. На зібранні кошти було придбано друкарню². Вона стала тоді основною установою літературного Товариства ім. Шевченка, статут якого 11 грудня 1873 р. затвердило галицьке намісництво. З самого початку в товаристві визначилися два напрямки: прогресивний та реакційний.

У підготовці до створення центру взяли участь діячі різних напрямів. О. Кониський, М. Драгоманов і В. Антонович належали до числа керівників ліберально-буржуазного, націоналістичного табору української інтелігенції. М. Жученко був заможним харківським адвокатом. Д. Пильчиков свого часу входив до лівого крила Кирило-Мефодіївського товариства, але в 70-х роках XIX ст. зблизився з галицькими ліберально-буржуазними колами¹.

Панівну роль у Товаристві відігравали консервативні, австрофільські «народовські» елементи. Але в другій половині 70-х років активну роботу розгорнули діячі виразно демократичного і революційно-демократичного напрямку (М. Павлик, І. Франко, О. Терлецький, С. Подлинський, В. Навроцький та ін.). Їх діяльність так чи інакше позначилася на всьому культурно-громадському житті Західної України. Вплив цих діячів відчував, зокрема, й орган «народовців» — журнал «Зоря».

¹ Пильчиков Д. П. — УРЕ, т. 11, К., 1963, стор. 139.

² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 18, арк. 3. зв.

Виданням «Зорі» фактично й обмежувалася діяльність Товариства ім. Шевченка аж до кінця 80-х років. За висловом І. Франка, воно мало характер «товариства майже наскрізь заробкового, прив'язаного до своєї друкарні»³. В таких умовах наприкінці 80-х — на початку 90-х років постало питання про його реорганізацію.

І. Франко вважав за доцільне «перемінити товариство на інституцію чисто наукову» і з цією метою розробив проект основних положень нового статуту⁴. Реорганізація Товариства відбувалася в умовах гострої ідейно-політичної боротьби між демократичними силами, з одного боку, та об'єднаними ліберально-буржуазними реакційними силами, які одержували постійну підтримку української буржуазії, польсько-шляхетських і урядових австро-угорських кіл, — з другого.

В умовах дальшого загострення боротьби прогресивних сил проти «народовської» верхівки шості загальні збори Товариства 13 березня 1892 р. ухвалили перетворити його на Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ), яке мало зосередити наукові сили всієї України. Першим головою реорганізованого Товариства було обрано історика буржуазно-ліберального напрямку Юліана Целевича, відомого своїми монографіями «Історія скиту Манявського» та «Опришки».

На зразок тогочасних академій наук та наукових товариств Наукове товариство ім. Шевченка було поділене на три секції: філологічну, історико-філософічну та природничо-лікарську (остання незабаром прийняла назву математично-природничо-лікарської). На секції покладалося проведення наукових засідань, забезпечення видавничої діяльності, організацію експедицій.

Уся діяльність Товариства з часу його виникнення та реорганізації і до першої світової війни позначена постійною внутрішньою ідейно-політичною боротьбою, яка завжди розмежовувала його діячів на два непримиренні табори — демократичний, хоч і неоднорідний, і реакційний, буржуазно-націоналістичний. Ця боротьба набрала особливої гостроти в 1897—1913 рр., коли головою НТШ був М. Грушевський — один з головних лідерів та ідеологів українського буржуазного націоналізму. Разом зі своїми співниками він насаджував буржуазно-націоналістичні концепції, згубно впливав на всю діяльність Товариства. В «Записках» та інших виданнях НТШ з благословення М. Грушевського публікувалися антинаукові націоналістичні писання.

Передові члени Товариства постійно викривали реакційні погляди М. Грушевського, О. Барвінського та інших буржуазно-націоналістичних верховодів. Так, І. Франко критикував праці Барвінського, сповнені «зовсім невірних, баламутних і суперечних тверджень»⁵. Критиці концепцій Грушевського присвячена праця І. Франка «Причинки до історії України-Русі» (Львів, 1912). Діяльність М. Грушевського в НТШ розвінчав також О. Маковей у сатиричному творі «Як Шевченко шукав роботи». З гострою критикою Грушевського та його поплічників не раз виступали М. Павлик⁶, довголітній секретар Товариства В. Гнатюк.

³ І. Франко. Мотиви до проєктованої зміни статуту.— Проект статуту Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Львів, 1903), стор. 1 (другої пагінації).

⁴ І. Франко. З поля нашої науки.— «Народ», 1893, № 20, стор. 252; Історія української літератури, т. 4, кн. 2, К., 1969, стор. 8.

⁵ «Літературно-науковий вісник», 1899, т. 6, кн. 5, стор. 36.

⁶ М. Павлик. З наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Львів, 1905 р.

Участь передових вчених і діячів культури, таких, як І. Франко, В. Гнатюк, М. Павлик, О. Маковей та ін., надавала в певні періоди прогресивного характеру діяльності окремих секцій і комісій Товариства. Насамперед, це стосується філологічної секції та етнографічної комісії, якими протягом тривалого часу керували І. Франко та В. Гнатюк⁷. Низку цінних праць опубліковано у виданнях математично-природничо-лікарської секції, в якій співробітничали В. Левицький, геолог Ю. Медведський та інші відомі науковці. Позитивно позначалася на діяльності деяких секцій та комісій участь у них визначних російських учених академіків О. Пипіна, О. Шахматова, Ф. Корша, В. Бехтерева, обраних дійсними членами Товариства.

У заснованій 1898 р. при Науковому товаристві ім. Шевченка Українсько-руській видавничій спілці головну роль (наперекір усім намаганням М. Грушевського прибрати її до своїх рук) теж відіграли І. Франко та В. Гнатюк, що й надало діяльності цієї спілки загалом прогресивного характеру. За час її існування здійснено близько 600 белетристичних та науково-популярних видань⁸. Було видано в українському перекладі, зокрема, ряд творів М. Горького, Л. Толстого, І. Тургенєва, А. Чехова, В. Короленка та інших, а також Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, В. Стефаника та ін.

У науковій серії вийшли твори Ф. Енгельса «Початок родини, приватної власності і держави» («Походження сім'ї, приватної власності і держави», 1899 р.) та «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії».

У 1898 р. двотижневик «Зоря» був перетворений на щомісячний «Літературно-науковий вісник», в діяльності якого мали місце як прогресивні, так і реакційні тенденції. Останні особливо стали помітними після 1906 р., коли з посади головного редактора змушений був піти І. Я. Франко. На першому етапі існування журналу в ньому викривалася антинародна політика «москвофільської» та «народовської» партій, друкувалися статті та інформації про діяльність Російської соціал-демократичної робітничої партії, про революцію 1905 р. в Росії, а також про соціалістичний рух у Західній Європі. Зокрема, в цей період у журналі опубліковані матеріали про К. Маркса, В. Лібкнехта, Г. В. Плеханова та ін. В той же час слід зазначити, що журнал обмежено, з буржуазно-ліберальних, а часом і з буржуазно-націоналістичних позицій розглядав соціал-демократичний рух. У 1907 р. видання «Літературно-наукового вісника» перенесено до Києва, і він перестав бути органом НТШ, ним почав керувати М. Грушевський.

Завдяки сприянню М. Павлика та його однодумців у приміщенні НТШ було влаштовано головний у Львові склад іскрівської літератури. Звідси «Искра» та іскрівські видання транспортувалися в прикордонні райони для нелегальної відправки в Росію. У зв'язку з цим навесні 1903 р. поліція провела обшуки в приміщенні НТШ і в квартирах тих львів'ян, зокрема деяких членів НТШ, які переправляли «Искру» в Росію⁹.

Заклади НТШ, зокрема бібліотека та музей, перебували в надзвичайно тяжких матеріальних умовах. Урядові субсидії були сміховинно низькими у порівнянні з тими, що надавалися іншим аналогічним уста-

⁷ О. І. Дей. Наукове товариство ім. Шевченка.— Радянська енциклопедія історії України, т. 3, К., 1971, стор. 212.

⁸ О. І. Дей. Книга і друкарство на Україні з 30-х років XIX ст. до Великого Жовтня, К., 1965, стор. 174.

⁹ М. Волянюк. Ленінська «Искра» в Галичині, Львів, 1959, стор. 30—31, 44.

новам в Австро-Угорській монархії. Нерідко доводилося збирати кошти серед населення. Слід згадати, що значну суму на потреби НТШ асигнував професор Петербурзької військово-медичної академії П. П. Пелехін¹⁰. Але подібні великі пожертви надходили рідко. Матеріальне становище Товариства ще погіршилося внаслідок тиску Грушевського на правління Товариства. Ця обставина, яку були змушені визнати навіть однодумці Грушевського, стала однією з причин його відставки з посади голови НТШ.

З початком першої світової війни діяльність НТШ дуже звузилася. Перші післявоєнні загальні збори, що відбулися в березні 1921 р., обрали головою НТШ В. Щурата, а в 1932—1935 рр. — математика В. Левицького.

У 20—30-х роках Товариство об'єднувало більше 200 науковців. Серед них було багато відомих учених, як, наприклад, академіки Академії наук УРСР В. Гнатюк, М. Возняк, Ф. Колесса, К. Студинський, В. Щурат, історик І. Крип'якевич (академік АН УРСР з 1958 р.), математик В. Левицький, фізик В. Міліянчук, філолог і мистецтвознавець І. Свенціцький; з НТШ певною мірою була зв'язана діяльність письменників О. Кобилянської, В. Стефаника, Д. Лук'яновича. Саме ці люди розвивали кращі, прогресивні традиції в НТШ, які вели свій початок від І. Франка та М. Павлика.

До членів НТШ належали також радянські вчені: В. Вернадський, В. Перетц, Д. Рожанський, С. Руденко, О. Петров (працювали в Ленінграді), А. Кримський, Ф. Савченко, О. Черняхівський, Є. Тимченко — з Києва, Д. Яворницький — з Дніпропетровська та ін. Членами НТШ були також учені з світовими іменами — А. Ейнштейн, А. Йоффе, М. Планк, М. Фасмер, З. Неедлі, Бодуен де Куртене, О. Брюкнер та ін.

Серед членів Товариства в ці роки ще різкіше, ніж у попередній період, відбувалося дальше розмежування сил, які у своїй науковій діяльності стояли на протилежних позиціях. Одну з сил представляли буржуазно-націоналістичні дослідники історії України — Б. Барвінський, М. Андрусяк; дослідники історії літератури О. Барвінський, Я. Гординський, Є. Пеленський, Л. Білецький, Д. Дорошенко та ін. Усі вони підходили до висвітлення досліджуваних проблем тенденційно, з позицій буржуазного націоналізму.

В той же час інше крило вчених — В. Гнатюк, М. Возняк, В. Щурат, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, І. Свенціцький, М. Смішко та інші — вело інтенсивні наукові пошуки в галузі народної творчості та етнографії, давньої української літератури та історичного минулого України, хоч на їхніх працях не могла не позначитись хибність методологічних засад буржуазної науки.

Радянська наукова громадськість цікавилася роботою Наукового товариства ім. Шевченка. Свідченням цього було обрання прогресивних діячів з НТШ, що мали заслуги перед наукою, дійсними членами АН УРСР.

Діячі науки Західної України встановлювали особисті контакти з радянськими вченими під час відвідин Радянської України, де виступали з доповідями на наукові теми. Кожна така поїздка була подією в науковому житті, вона розширювала горизонт дослідницьких інтере-

¹⁰ Меморіал послам в справі матеріального забезпечення Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Львів, 1907, стор. 8; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 76, арк. 1—2; В. Гнатюк. Наукове товариство ім. Шевченка, стор. 11; УРЕ, т. 11, К., 1963, стор. 25.

сів, сприяла спрямуванню спільних зусиль на розв'язання найважливіших наукових проблем. Коли в 1929 р. Ф. Колесса відвідав Харків, фольклорна комісія АН УРСР доручила йому впорядкувати музичну частину народних дум, для чого мали бути використані не тільки вже друковані мелодії, а й ті, що були записані етнографічно-музичним кабінетом АН УРСР під керівництвом відомого етнографа К. Квітки.

Прогресивні західноукраїнські вчені брали активну участь у різних радянських виданнях, зокрема академічних. Тут друкували свої праці М. Возняк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, І. Крип'якевич, І. Калинович та інші науковці. Комісар державної поліції міста Львова доповідав старосту про симпатії професора М. Возняка до Радянської держави, що той «заохочує і запрошує інших авторів посилати свої роботи на Радянську Україну»¹¹.

НТШ систематично обмінювалося виданнями з «Книжковою палатою», бібліотеками та науковими установами. Однак не всі радянські видання потрапляли на полиці львівської наукової бібліотеки — багато книжок затримувала польська цензура.

Серед прогресивних учених — членів НТШ — дедалі зміцнювалася думка про те, що Радянська Україна стала центром вільного духовного життя народу, фактором, який об'єднує і формує всеукраїнську наукову думку. І коли після визволення Західної України Червоною Армією трудящі обрали повноважних депутатів до Народних Зборів, Наукове товариство імені Шевченка надіслало вітання депутатам і заклиало їх «голосувати за прилучення Західної України до України Радянської»¹².

На загальних зборах 12 січня 1940 р. НТШ саморозпустилося, а його установи і майно були передані АН УРСР. Провідні вчені почали працювати в радянських наукових установах і навчальних закладах. Колишній голова товариства академік АН УРСР К. Студинський став головою Народних зборів, що проголосили возз'єднання Західної України з Радянською Україною, він був обраний депутатом Верховної Ради СРСР. З 1939—1941 рр. він — професор, декан філологічного факультету і проректор Львівського державного університету ім. І. Франка. Академік АН УРСР В. Щурат з 1939 р. також працював професором цього університету, а з 1944 р. і до кінця свого життя (1948 р.) — директором Львівської наукової бібліотеки АН УРСР. Академік АН УРСР М. С. Возняк працював у Львівському державному університеті ім. І. Франка професором і завідувачим кафедрою, а з 1950 р. — завідувачим відділом української літератури Інституту суспільних наук АН УРСР. Він був депутатом Верховної Ради УРСР, 1951 р. вступив до КПРС. Академік АН УРСР Ф. М. Колесса став професором Львівського державного університету ім. І. Франка, з 1940 р. водночас був директором Державного етнографічного музею у Львові.

Колишній дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка з 1911 р. І. П. Крип'якевич, він же — редактор «Наукових записок» Товариства, після возз'єднання Західної України з УРСР працював професором, завідувачим кафедрою історії України Львівського державного університету ім. І. Франка, завідувачим відділом історії України та директором Інституту суспільних наук АН УРСР. У 1958 р. його обрано академіком АН УРСР, у 1961 р. Президія Верховної Ради УРСР присвоїла І. П. Крип'якевичу почесне звання Заслуженого діяча науки Української РСР.

¹¹ З історії революційного руху у Львові, стор. 319—320.

¹² Радянський Львів, 1939—1955. Документи й матеріали, Львів, 1956, стор. 57—58.

І. С. Свенціцький з 1939 р.—професор Львівського державного університету, згодом керував Львівським музеєм українського мистецтва, відділом мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР, був депутатом Верховної Ради УРСР другого скликання.

Вперше в історії західноукраїнських земель наука стала не приватним заняттям поодиноких ентузіастів, а загальнонародною справою. Радянська держава повністю взяла на себе витрати, пов'язані з науковими дослідженнями, підготовкою висококваліфікованих спеціалістів усіх галузей науки.

Тоді як прогресивна інтелігенція, в тому числі й чимало членів колишнього НТШ, активно включалася в культурне будівництво на визволеній території, реакційні його члени з ненавистю зустріли велику історичну подію в житті українського народу — возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною — складовою і невід'ємною частиною Радянського Союзу. Буржуазно-націоналістичні прихвостні виїхали в окуповану гітлерівцями Польщу, де стали відверто співробітничати з фашистськими загарбниками. Вони зайняли керівні посади у створеному в Кракові гітлерівцями за участю оунівців так званому «Українському центральному комітеті» (УЦК), допомагаючи фашистам насаджувати горезвісний «новий порядок».

Саме з УЦК та окупаційними установами гітлерівців, створеними в Польщі й на тимчасово загарбаній території Радянської України, пов'язана діяльність реакційних членів колишнього НТШ в роки другої світової війни. Спільно з ватажками ОУН вони виконували роль катів українського народу, намагаючись стримати його боротьбу проти фашистських поневолювачів. Їх антинародні дії безпосередньо спрямовувалися такими нацистськими воєнними злочинцями, як Г. Франк, Т. Оберлендер та ін. Ще готуючи розбійницький напад на СРСР, керівники «третього рейху» давали інструкції своїм наймитам щодо їх участі в майбутній війні. Як згадує нині в своїх писаннях один із цих запродавців — В. Кубійович, у квітні 1941 р. генерал-губернатор Г. Франк провів одну з «найважливіших конференцій» з «проводом» УЦК. «До цієї конференції,— відверто пише він,— дійшло з огляду на війну з СРСР»; бо «німцям йшлося про те, щоб мати по своїй стороні прихильність українського населення, на території якого мала відбуватися війна...».

У низці злочинів проти українського народу, вчинених націоналістичними ділками від науки з колишнього НТШ, особливо ганебним є створення лихопомної дивізії СС «Галичина». Саме верховоди УЦК настійно просили у гітлерівців дозволу на організацію націоналістичного військового формування, яке б у складі фашистських орд воювало проти Червоної Армії. В. Кубійович 8 березня 1943 р. написав листа Г. Франку з проханням вжити заходів до створення «збройної формації», «яка разом з німцями воювала б проти більшовиків». На совісті Кубійовича та його поплічників смерть багатьох людей, яких шляхом шантажу і обману було залучено до дивізії та послано битися проти свого народу. «Верховним духівником» дивізії став вихованець «руської конгрегації» Ватикану священник В. Лаба, який перед війною входив до НТШ.

Показово, що під час гітлерівської окупації націоналістичні ділки, незважаючи на прихильне ставлення до них з боку фашистів, навіть не спробували налагодити хоч би якусь видимість наукової роботи. Створена при УЦК так звана «наукова рада», членами якої лічилися реакційні співробітники колишнього НТШ, фактично не діяла.

Після розгрому фашистської Німеччини в таборах для «переміщених осіб» серед інших буржуазно-націоналістичних зрадників опинилися також і ті, хто свого часу видавав себе за науковців, а в роки війни співробітничав з фашистами. Прагнучи уникнути відповідальності за антинародні злочини, вони відразу ж подалися на службу до реакційних сил західних держав, перебудовуючи свою діяльність у відповідності з потребами імперіалістичної політики «холодної війни» щодо СРСР та країн народної демократії.

З цією метою оунівські верховоди створювали «власні» центри ідеологічних диверсій проти радянського народу, маскуючи їх назвами наукових установ. Тоді й виникла в націоналістичному середовищі думка створити інституцію, яка б під фальшивою вівіскою колишнього Наукового товариства ім. Шевченка займалася антирадянською підривною діяльністю. Заснування такої антинаукової організації було проголошене в березні 1947 р. в Мюнхені зборищем націоналістичних ділків від науки, частина яких до війни працювала в НТШ.

Характер і спрямованість вказаної «установи» визначало вже те, що її засновниками й керівниками стали В. Кубійович, З. Кузеля, В. Лаба, Ю. Павликовський, Є. Храпливий та інші активні фашистські прислужники. З'явившись як продукт «холодної війни» міжнародного імперіалізму проти Радянського Союзу, нова реакційна організація розгорнула видання антирадянської наклепницької літератури.

З переїздом «переміщених осіб» за океан, туди було перенесено також націоналістичні «наукові» установи, в тому числі й ту, про яку йдеться. Її відділення з'явилися в США, Канаді, Австралії. Продовжує функціонувати також європейський філіал, місцеперебування якого перенесено з Мюнхена у Францію.

Діяльність націоналістичних «науковців» підпорядкована потребам антикомуністичних, антирадянських ідеологічних диверсій оунівських верховодів, які очолюють ці реакційні інституції. У ролі «вчених» виступають також сучасні оунівські ватажки, як, наприклад, головний заводій мельниківського уламка ОУН О. Штуль-Жданович — особа, далеко від науки, зате добре відома імперіалістичним розвідувальним службам. Очолюваний ним «провід» тісно співпрацює з розвідками США, ФРН та Італії. Багато безпосередніх керівників націоналістичних емігрантських «партій» є авторами писанини, яка виходить з емігрантської реакційної установи з украденою назвою. А той факт, що ця псевдонаукова організація не має ніякого ні юридичного, ані фактичного права називати себе спадкоємницею львівського НТШ, є незаперечним.

Основним напрямком діяльності емігрантського кубла «науковців» є фальсифікація фактів, що свідчать про успіхи соціалістичного розвитку українського народу, наклепи на досягнення Радянської України в галузі економіки, культури й науки, на дружбу народів СРСР. З цією метою верховоди УККА («Українського конгресового комітету Америки» в США) оголосили 1973 р. «роком української науки», від імені якої вони облудно намагаються виступати. Націоналістичні ватажки прагнуть, зокрема, використати сторіччя заснування львівського НТШ, щоб найпідлішими інсинуаціями спаплюжити розвиток української радянської науки. Ці жалюгідні спроби інспіруються реакційними імперіалістичними колами, які прагнуть перешкодити оздоровленню міжнародного клімату.

Справжній розвиток науки на Україні став можливим лише в умовах Радянської влади. Нині тільки в складі Академії наук УРСР налічується 78 науково-дослідних установ, в яких працює більше 50 тис.

чол., у тому числі 11 442 наукових співробітники, а серед них — 727 докторів і 4701 кандидат наук¹⁴.

Про бурхливий розвиток української науки промовисто свідчить приклад західних областей республіки. У червні 1951 р. за рішенням Радянського уряду на базі існуючих з 1940 р. Львівських відділів Інститутів економіки, історії, філософії, літератури й мовознавства Академії наук Української РСР організовано Інститут суспільних наук АН УРСР — багатопрофільну наукову установу суспільно-гуманітарного напрямку.

В останні роки далі розширено географію науки — підрозділи АН УРСР створено в Івано-Франківську, Ужгороді та Чернівцях. У травні 1971 р. за постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР для координації наукових досліджень, піднесення їх ефективності та прискорення впровадження наукових розробок у народне господарство створено один з п'яти на Україні — Західний науковий центр АН УРСР¹⁵. До його складу входять: Фізико-механічний інститут, Інститут геології і геохімії горючих копалин, Львівське відділення Інституту економіки, Львівський філіал Інституту геофізики, Державний природознавчий музей АН УРСР, Львівський музей етнографії та художнього промислу, ряд інших важливих наукових установ, у тому числі Інститут суспільних наук АН УРСР.

А всього в західних областях УРСР тепер діє 20 академічних установ і підрозділів, 34 галузевих науково-дослідних інститути, 25 вищих навчальних закладів, у яких зайнято більше 10 тис. науково-педагогічних працівників. Серед них — 15 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, майже 450 докторів та близько 4000 кандидатів наук. Три державних університети, один з найбільших на Україні політехнічний інститут, чотири медичних, поліграфічний, сільськогосподарський та інші вузи виховали десятки тисяч висококваліфікованих працівників для народного господарства всієї країни, провадять широким фронтом фундаментальні й прикладні наукові дослідження.

Вчені Української РСР вносять значний вклад у скарбницю радянської і світової науки. Вони досліджують важливі проблеми економіки, історії, філософії, літературознавства, мовознавства тощо. Науковці республіки беруть найактивнішу участь, у розвитку народного господарства, економіки й культури нашої країни.

¹⁴ Основні досягнення наукових установ АН УРСР у 1972 р. й завдання на 1973 р. Вступне слово президента Академії наук УРСР академіка Б. Є. Патона.— «Вісник Академії наук Української РСР», 1973, № 6, стор. 6.

¹⁵ Див.: «Вісник Академії наук Української РСР», 1973, № 2, стор. 81.

Занітки

В. І. Шабельников

ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ
ПО ФІЗИЧНОМУ ВИХОВАННЮ
ТРУДЯЩИХ
(1966—1970 рр.)

Складовою частиною комуністичного виховання є фізичне виховання. Основоположники наукового комунізму вказували на важливе місце фізичної культури в загальній системі виховання всебічно розвинених людей і довели, що тільки со-

ціалізм забезпечить трудящим розвиток їх фізичних і розумових здібностей¹.

В нових історичних умовах В. І. Ленін творчо розвинув учення К. Маркса і Ф. Енгельса про комуністичне виховання і його важливу складову частину — фізичне виховання. Володимир Ілліч будівництво комунізму розглядав як комплексне завдання, в якому визначення економічних і соціально-політичних проблем органічно пов'язано з формуванням нової людини, навчанням і вихованням *«всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей...»*².

Під керівництвом КПРС радянський народ будує комунізм. Заходи партії, спрямовані на значне збільшення національного доходу, скорочення робочого дня і збільшення вільного часу, поліпшення умов побуту і праці, створили умови для дальшого розвитку фізичної культури і спорту. «В період переходу до комунізму,— говориться в Програмі КПРС,— зростають можливості **виховання нової людини, яка гармонійно поєднувала б у собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість**»³. Тому піклування про розвиток фізичної культури і спорту, про дійсний масовий їх характер стало одним з напрямів діяльності Комуністичної партії.

Після XXII з'їзду КПРС питання фізичного виховання в Донбасі, наприклад, стали частіше обговорюватися на бюро, пленумах, активах, конференціях обласних, міських, районних і первинних парторганізацій. Так, на XIII Луганській обласній партійній конференції 1961 р. увага партійних і громадських органів зосереджувалася на необхідності дальшої активізації діяльності оборонно-спортивних організацій. При цьому ставилось завдання урізноманітнювати форми і методи роботи⁴.

Збори партійно-господарського активу Донецька у грудні 1966 р., обговорюючи питання розвитку фізкультури і спорту, зобов'язали партійні, радянські, господарські і громадські організації ознаменувати

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 195

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 30.

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 105.

⁴ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 179, оп. 2, спр. 591, арк. 125.

50-річчя Великого Жовтня піднесенням фізкультурної і спортивної роботи, проведенням змагань, спартакіад, спортивних вечорів, свят та інших заходів. Особлива роль у цьому відводилась профспілкам, які покликані були «поліпшувати культурне обслуговування і відпочинок трудящих, розвивати фізкультуру і спорт»⁵. Бюро Донецького промислового обкому КП України в рішенні від 12 лютого 1964 р. зобов'язало міськкоми і райкоми партії посилити контроль за роботою профспілкових організацій у галузі фізичного виховання трудящих⁶.

Протягом 1961—1965 рр. Донецький і Луганський обкоми КП України ухвалили п'ятнадцять рішень, за якими відповідальність за стан фізичного виховання робітників, службовців і молоді, яка вчиться, покладалась на профспілкові організації.

1965 р. організації добровільних спортивних товариств профспілок області об'єднували 555 тис. фізкультурників. З 1961 до 1965 р. кількість членів спортивних товариств профспілок «Авангард» і «Спартак» зросла більш як на 40%, профорганізації області виділили на розвиток фізкультури, спорту і туризму 13,6 млн. крб. За цей час кількість фізкультурників на промислових підприємствах Донеччини збільшилась з 22,2% до 32,4% 8 спортивних колективів найбільших заводів і фабрик області («Азовсталь», ім. Ілліча, Новокраматорський машинобудівний завод, шахта «Кочегарка» та інші) були удостоєні звання «Спортивний клуб підприємства. Лише протягом 1964 р. на Донеччині було підготовлено 166 тис. спортсменів-розрядників, близько мільйона трудящих і молоді, яка вчиться, побували в туристських походах та екскурсіях⁷.

У квітні 1965 р. відбувся профспілково-комсомольський і фізкультурний актив Донецької області, який підбив підсумки роботи у розвитку фізкультурного руху. На активі було прийнято звернення до всіх трудящих, комсомольців і молоді з закликом перетворити Донбас у край високої фізичної культури, трудової спортивної слави. Учасники активу на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції прийняли донецьку фізкультурну трирічку, зобов'язалися підготувати за цей час 200 тис. спортсменів-розрядників, 248 тис. громадських інструкторів і спортивних суддів, збудувати 3 тис. спортивних споруд і відпрацювати на них не менше 100 год. кожний⁸.

З метою підвищення ролі профспілкових організацій у розвитку фізкультури і спорту в 1965—1966 рр. при всіх галузевих обкомах профспілок були створені громадські бюро фізкультури, введені відповідні штатні одиниці. Профспілки систематично проводили спартакіади. В 1967 р. обком профспілки робітників металургійної промисловості провів ювілейну спартакіаду з дев'яти видів спорту, в якій взяли участь 130 400 чол., обком профспілки гірників — з восьми видів спорту, охопивши більше 200 тис. чол.⁹.

У досліджуваний період визначилась тенденція до зближення фізкультурних організацій з профспілковими, комсомольськими та іншими громадськими організаціями.

Тисячі фізкультурників і спортсменів Донецької і Ворошиловградської областей брали активну участь у комуністичному будівництві, показували зразки трудової діяльності в промисловості та сільському

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 94.

⁶ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7200, оп. 1, спр. 70, арк. 13.

⁷ Донецький обласний державний архів (далі — ДОДА), ф. р-920, оп. 2, спр. 635, арк. 802, 864, 967, 1094; спр. 1111, арк. 29; ф. р-5531, оп. 1, спр. 237, арк. 69.

⁸ Там же, ф. р-920, оп. 2, спр. 998, арк. 66.

⁹ ДОДА, ф. р-5531, оп. 1, спр. 462, арк. 6.

господарстві, в оволодінні знаннями, вели велику громадсько-політичну роботу. Кращі з них були обрані до складу Рад депутатів трудящих, комсомольських, профспілкових і спортивних органів. Тільки в 1961 р. до складу Ворошиловградської обласної, міських і районних Рад Союзу спортивних товариств і організацій було обрано 1030 передовиків промисловості, сільського господарства, представників громадських організацій, кращих спортсменів-активістів, з них 433 — членів і кандидатів у члени КПРС, 317 — членів ВЛКСМ¹⁰. Багато виробничників очолили колективи фізкультури і спортивні секції. Так, член бригади комуністичної праці, робітник очисного вибою шахти № 2 «Капітальна» м. Шахтарська комсомолец Петро Камардін, наприклад, очолив футбольну й боксерську секції, підготував 35 спортсменів-розрядників; інженер доменного цеху ждановського заводу «Азовсталь» комсомолец Валентин Ковачов — фізкультурний колектив цеху і волейбольну секцію, виховав протягом року 69 спортсменів-розрядників і 20 громадських інструкторів та суддів. У Донецькій області налічувалося 6286 голів і фізоргів цехових та дільничних рад, 20 730 громадських тренерів і суддів з різних видів спорту¹¹.

Однією з форм залучення комсомольців до організації масово-культурної роботи серед молоді, розвитку їх творчої ініціативи стало створення позаштатних відділів спортивної і оборонно-масової роботи. За рішенням Донецького обкому ЛКСМУ такі відділи були створені при міськкомках, райкомках і комітетах комсомолу великих підприємств¹².

Поліпшенню керівництва фізичним вихованням значною мірою сприяло обрання секретарів міськкомів і райкомів ЛКСМУ заступниками голів рад Союзу спортивних товариств і організацій, а також збільшення кількості членів ВЛКСМ у складі фізкультурних організацій. Якщо в 1961 р. Ворошиловградська обласна фізкультурна організація, наприклад, налічувала 138 139 членів ВЛКСМ, то 1970 р. — 230 371 чол¹³.

Важливе значення для фізичного виховання молоді мало будівництво спортивних комплексів і участь у цьому юнаків та дівчат. Так, Донецький промисловий обком у лютому 1964 р. зобов'язав міськкоми і райкоми партії, комсомольські організації більш активно залучати молодь до будівництва нових спортивних споруд, стрілецьких тирів, автодромів, планерних станцій¹⁴. Комсомольські організації області, виконуючи вказівки партійних органів, тільки в ході третьої Спартакіади народів СРСР 1963 р. провели 1507 недільників, відробили 124 272 людино-години. В області було впорядковано 98 футбольних полів, 751 волейбольний і баскетбольний майданчик, 470 інших спортивних споруд¹⁵.

Широкого розмаху набрало в ті роки спортивне будівництво у Ворошиловградській області, яке з 1962 р. проходило під гаслом: «Кожному колективу фізкультури — власну спортивну базу». Трудящі м. Північнодонецька цієї ж області виступили з ініціативою: зробим молоде місто, центр великої хімії, містом-садом, містом здоров'я і спорту! На мітингу робітників, службовців, учнів та молоді Північнодонецька в липні 1962 р. були прийняті зобов'язання, спрямовані на масовий розвиток

¹⁰ Ворошиловградський обласний державний архів (далі — ВОДА), ф. р-2376, оп. 1, спр. 74, арк. 87.

¹¹ ВОДА, ф. р-5531, оп. 1, спр. 86, арк. 6; спр. 462, арк. 7.

¹² Там же, спр. 397, арк. 52.

¹³ ВОДА, ф. р-2376, оп. 1, спр. 67, арк. 1; Поточний архів Ворошиловградського обласного комітету по фізкультурі і спорту. Зведений річний звіт за станом на 1 січня 1971 р., № 2.

¹⁴ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7200, оп. 1, спр. 70, арк. 13.

¹⁵ Там же, ф. 812, оп. 1, спр. 43, арк. 1.

фізичної культури і спорту у 1963/1965 рр. Наприкінці 1965 р. у місті діяло більше 700 спортивних споруд, у тому числі — два стадіони, 23 спортивних зали, 262 волейбольні і баскетбольні майданчики, 18 тенісних кортів тощо¹⁶.

Почин північнодонецьких хіміків знайшов широку підтримку трудящих Антрацита, Комунарська, Брянська Ворошиловградської області, Дзержинська, Добропілля, Жданова та інших Донецької області.

В ході комсомольської трирічки спортивного будівництва комсомольці й молодь Ворошиловграда, Донецька разом з молодими трудівниками Києва та Ужгорода стали ініціаторами нової п'ятирічки і запропонували присвятити її 100-річчю з дня народження В. І. Леніна¹⁷.

Серед спортивних новобудов з'являлися великі бази, обладнані за останнім словом техніки. Особливий інтерес у цьому плані становлять ждановські спортивні споруди. Тут ще в 1966 р. на один стадіон міста в середньому припадало 100 тис. чол., а на один спортивний зал — 10 тис. чол. Комуністи і комсомольці заводу важкого машинобудування виступили з чудовим починим: «Зробимо рідне місто містом спорту і здоров'я!» Партійний комітет заводу розробив заходи щодо будівництва спортивних споруд. Комітет комсомолу оголосив спорудження спортивної бази ударною комсомольською будовою і звернувся до всієї молоді міста із закликом активно включитися у виконання спортивної трирічки. Кошти для будівництва виділив завод. Інженери на громадських засадах склали проектну документацію, а молодь відпрацювала на будовах після роботи більше 500 тис. год.

Партійний актив м. Жданова у січні 1967 р. схвалив ініціативу колективу машинобудівників і запропонував кожному підприємству спорудити свою базу, добитись масового розвитку фізичної культури і спорту¹⁸.

На підприємствах, будовах, в установах і навчальних закладах були розроблені програми створення спортивних баз, здійснення яких дозволило кожному другому жителю міста займатись фізкультурою і спортом у секціях і групах здоров'я. Завдяки вмілому партійному керівництву, ентузіазму комсомольців і молоді, накреслені заходи були успішно виконані. Протягом 3 років у Жданові було збудовано 3 будинки фізкультури, плавальний басейн, легкоатлетичний манеж та ін.

В організації фізкультурно-оздоровчої і спортивної роботи діяльну участь брали начальники цехів і дільниць, керівники заводів і шахт, колгоспів і радгоспів. Так, директор Комунарського металургійного заводу В. А. Жердєв на сторінках «Спортивной газеты» 10 лютого 1972 р. писав: «Як директор заводу я бачу прямий зв'язок оздоровчої роботи на підприємстві з нашими трудовими досягненнями». Адміністрація заводу при активній допомозі Міністерства чорної металургії УРСР 1969 р. створила цех здоров'я, в який входили стадіон на 15 тис. глядачів, палац спорту, городковий павільйон, яхт-клуб, 27 цехових баз на березі Ісаківського водосховища, спортивні майданчики в житлових районах. Цех здоров'я щороку проводив спартакіади, участь в яких брав кожний третій робітник заводу. Зростання спортивної роботи позитивно позначилось на виробництві й здоров'ї робітників та службовців. Якщо з 1966 р. по 1969 р. зростання продукції праці становило 3,6%, то в 1970 р. — 7,4%. Кількість захворювань робітників заводу знизилась на 27%.

На Ворошиловградському тепловозобудівному заводі ім. Жовтневої революції завдяки впровадженню фізкультурно-оздоровчої і спор-

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 3552, арк. 205; «Физкультура и спорт», 1965, № 12, стор. 3; «Партийная жизнь», 1965, № 21, стор. 59.

¹⁷ П. Савицький. Тысяча спортивных новостей, М., 1971, стор. 29.

¹⁸ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 19, оп. 17, спр. 69, арк. 6.

тивної роботи продуктивність праці підвищилася на 8—10%, а захворюваність за сім років знизилась на 12,2%. За один тільки 1965 р. економія від цього становила 6 млн. крб., що в п'ять з лишком разів більше суми, витраченої заводом на розвиток фізкультури і спорту за сім попередніх років¹⁹.

Впровадження фізкультури і спорту в побут трудящих також сприяє підвищенню продуктивності праці. Відома в країні бригада Героя Соціалістичної Праці Миколи Мамає однією з перших звернувшись з закликом до всіх трудівників Ворошиловградщини: по-комуністичному ставитись не тільки до праці, але й до здоров'я як до запоруки високої продуктивності. В свої трудові зобов'язання бригада включила туризм, плавання, походи у вихідні дні, подорожі по історичних місцях Донбасу і т. п. «Нашим вірним супутником у боротьбі за вугілля,— писав Микола Мамай,— давно стала фізкультура»²⁰.

Виступаючи на пленумі Донецької обласної ради профспілок в червні 1961 р., знатний бригадир сортопрокатного цеху Донецького металургійного заводу С. І. Харагірло сказав: «Однією із заповідей нашої бригади є виховання в собі кращих якостей людини нового суспільства, бути всебічно фізично розвинутим, зразковим в побуті і в ставленні до суспільної праці»²¹.

Аналіз руху за комуністичну працю показує, що важливим резервом ударників і бригад комуністичної праці були також фізкультурники і спортсмени виробничих колективів. Так, спортсмени заводу «Азовсталь» у переважній більшості — передовики виробництва, майже половина їх носила почесне звання ударників і членів бригад комуністичної праці. Девізом цехових колективів фізкультури Ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції був лозунг: «Кожний фізкультурник — передовик виробництва». З 13 тис. робітників заводу, удостоєних звання ударника комуністичної праці, 7 тис. — фізкультурники²².

Таким чином, у боротьбі за виконання завдань будівництва комунізму здійснюється органічний зв'язок трудової діяльності й спорту. Разом з тим, активна участь передовиків виробництва у фізкультурному русі в поєднанні з підвищенням свого політичного і культурного рівня відповідає програмним вимогам партії щодо гармонійного розвитку фізичних і духовних якостей людини комуністичного суспільства.

Зростання кількісних і якісних показників фізкультурного руху — наслідок піклування партійних організацій про здоров'я і виховання населення. Так, у спартакіаді «За труд і довголіття», наприклад, яка проводилась спортивним товариством «Авангард», взяло участь в одній лише Донецькій області в 1966 р. 319 тис. чол., а в 1967 р. — 512 тис. В Донецькій і Ворошиловградській областях у спартакіаді «За труд і довголіття» 1967 р. виступило більше учасників, ніж по всій Українській РСР у 1966 р.²³.

Про кількісні й якісні зміни у фізкультурній і спортивній роботі свідчать такі факти: у Ворошиловградській і Донецькій областях 1970 р. число людей, які займалися фізкультурою і спортом, збільшилось порівняно з 1961 р. відповідно на 87% і 30%, а кількість підготовлених спортсменів зросла майже в 6 разів.

¹⁹ «Економика Советской Украины», 1968, № 2, стор. 76; ВОДА, ф. р-2448, оп. 3, спр. 117, арк. 68.

²⁰ «Советский спорт», 25 квітня 1963 р.

²¹ ДОДА, ф. р-920, оп. 2, спр. 595, арк. 51.

²² ВОДА, ф. р-2448, оп. 3, спр. 117, арк. 67.

²³ «Спортивна газета», 9 грудня 1967 р.

Донецчина виховала багато відомих спортсменів, серед яких широко відомі імена Поліни Астахової і Валерія Брумеля, Олександра Кидяєва і Станіслава Батищева, Генії Марочкіної і Валерія Підлужного та ін.

Все це свідчить про значну роботу, яку провели партійні, радянські й громадські організації щодо розвитку фізичної культури серед трудящих, про невичерпні можливості, які відкриває перед народом соціалістичний лад.

В. О. Шийчук
ВИРОБНИЧА АКТИВНІСТЬ
РОБІТНИКІВ
РАДЯНСЬКОЇ БУКОВИНИ
в 1940—1941 рр.

Після возз'єднання Північної Буковини з УРСР трудящі краю приступили до будівництва соціалізму. Заміна капіталістичних виробничих відносин соціалістичними проходила протягом певного перехідного пе-

ріоду. І вже в цей час необхідно було залучити до соціалістичного будівництва робітників, піднести їх політичну і виробничу активність.

Велику допомогу місцевим органам у цій справі подали Комуністична партія і Радянський уряд, які в 1940 р. направили на постійну роботу до Чернівецької області 1507 комуністів і кандидатів у члени партії та 840 комсомольців¹. Вони згуртовували навколо себе актив з числа передових робітників та прогресивної інтелігенції, залучали до громадсько-політичного життя місцеве населення, знайомили трудящих з новими умовами праці та її оплати, роз'яснювали значення указів Президії Верховної Ради СРСР від 15 серпня 1940 р. про націоналізацію землі, банків, промислових і торговельних підприємств, залізничного та водного транспорту і засобів зв'язку.

Першим виявом виробничої активності трудящих була діяльність робітничих комітетів, які виконували на 230 промислових підприємствах краю функції робітничого контролю. Їх очолили кращі представники робітничого класу Північної Буковини — кадровий робітник черепично-цегельного заводу М. Загарійчук, комсомолка з фабрики «Геркулес» Р. Райнер, кадровий робітник хлібопекарні «Більгрей» В. Бакалюк² та ін.

Члени робітничих комітетів залізничного депо, заводів «Каурум» та цвяхового, Чернівецького млина і хлібопекарні, фабрик «Трінако», «Трикотанія» протягом кількох днів взяли на облік всю сировину, організували продаж готової продукції, створили спеціальні бригади для охорони підприємств, домоглися підвищення заробітної плати, встановлення 8-годинного робочого дня. Завдяки цьому вже в липні 1940 р. робітники фабрик «Трінако», «Геркулес» перевиконували виробничі норми, а випічка хліба за три тижні липня на хлібопекарні «Більгрей» зросла майже в 2 рази³. Із створенням на підприємствах професійних спілок робітничі комітети припинили своє існування.

Робітники-активісти та члени робітничих комітетів, які входили до складу державних комісій у справах націоналізації, викривали факти розкрадання устаткування та готової продукції, боролися з саботажем

¹ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 39, арк. 7, 9; ф. 21, оп. 1, спр. 11, арк. 33.

² «Радянська Буковина», 25, 30 липня 1940 р.

³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 11, спр. 4, арк. 8; «Радянська Буковина», 25, 26 липня 1940 р.

колишніх власників підприємств. Так, робітники заводу «Тео» та фабрики «Косма» знайшли 20 т цинку і більше 2 тис. м тканини, схованих заводчиками і фабрикантами⁴. Активна участь трудящих у проведенні націоналізації промисловості сприяла організованому і своєчасному її завершенню. Після націоналізації кожного з підприємств проводилися загальні збори колективу, які ухвалювали рішення про перехід фабрики чи заводу в руки робітників⁵. На мітингах і зборах трудящі зобов'язувалися чесно і сумлінно працювати для збільшення економічного потенціалу соціалістичної Батьківщини. «Ми тепер робітники державної фабрики, радянської фабрики, а в зв'язку з цим і повинні працювати на користь трудящих, на самих себе», — заявили працівники трикотажної фабрики⁶. Їх підтримали робітники цегельного заводу, фабрик «Трикотанія», «Трінако» та інших підприємств краю.

Керуючись ленінськими вказівками про те, що «...організаторська робота під силу і рядовому робітникові і селянинові, який має грамотність, знання людей, практичний досвід»⁷, партійні і радянські органи висунули на керівну роботу близько 14 тис. місцевих активістів. З них у промисловості працював 621 чол., у тому числі 29 — директорами підприємств, 9 — заступниками директорів, 3 — головними інженерами, 33 — начальниками цехів, 135 — бригадирами, 54 — майстрами, 86 — головами фабзавкомів⁸. Директором гудзиково-басонної фабрики було призначено майстра з 20-річним виробничим стажем Ф. С. Таліна, фабрики «Ерзе» — Г. А. Ткачук, трикотажної фабрики «Трінако» — молодого робітника І. Ф. Козачука, заступником директора панчішної фабрики — робітника Г. В. Гнатюка, директором млина — колишнього безробітного В. Д. Королюка.

Для запровадження нових форм і методів організації праці та обміну передовим досвідом адміністрація промислових підприємств, партійні і профспілкові організації широко використовували робітничі та профспілкові збори, стахановські активи, а з січня 1941 р. — соціалістичне змагання, виробничо-технічні наради, наради передовиків виробництва тощо. На заводах «Емальпосуд», «Індустрія», фурнітурному, Лужанському спиртовому, текстильних фабриках № 2, 3, трикотажній № 1 виробничі наради відбувалися 2—3 рази на місяць. На них обговорювалися заходи щодо поліпшення діяльності окремих цехів, підвищення продуктивності праці, викривалися недоліки в роботі, підбивалися підсумки змагання.

Стахановці вагонного депо, Лужанського спиртзаводу і деяких трикотажних фабрик вносили свої пропозиції при складанні та обговоренні планів і технічних заходів, спрямованих на поліпшення якості продукції. Їх реалізація дала змогу значно збільшити обсяг виробництва, підвищити продуктивність праці. Так, робітники Лужанського спиртзаводу до 10 червня 1941 р. виконали піврічний план, знизивши собівартість спирту на 50%⁹. На виробничих нарадах робітники фабрик «Трикотанія», панчішної № 5, текстильної № 4, заводу «Червона зірка» вказували на недостатню увагу профспілкових організацій до розвитку соціалістичного

⁴ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 58, арк. 3; спр. 79, арк. 1.

⁵ В. Л. Варецький. Соціалістичні перетворення в західних областях УРСР. К., 1960, стор. 171.

⁶ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 5, спр. 58, арк. 1—3.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 366.

⁸ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 3, спр. 9, арк. 5—6; «Радянська Буковина», 11 лютого 1941 р.

⁹ «Радянська правда», 18 червня 1941 р.

змагання, несистематичний облік сировини, неритмічну роботу окремих цехів тощо¹⁰. Виробничі наради були одним з важливих засобів виховання політичної свідомості та розвитку творчої активності трудящих.

Головним у будівництві соціалізму В. І. Ленін вважав трудову дисципліну. А вона на промислових підприємствах Буковини через низький культурно-технічний рівень робітників була надто низькою. Часто без поважних причин спізнювалися або зовсім не з'являлися на роботу працівники деревообробного комбінату, металоштампувального заводу, фабрики Чернівецького трикотажтресту та інших підприємств місцевої промисловості. Внаслідок цього, наприклад, трикотажні фабрики № 1, 4, 9 не виконали виробничих планів IV кварталу 1940 р.¹¹

Враховуючи ленінські вказівки про те, що «...тільки найсуворіша організація і трудова дисципліна приведуть... до соціалізму»¹², партійні, комсомольські та профспілкові організації заводів і фабрик Радянської Буковини вели непримиренну боротьбу з порушниками трудової дисципліни. Кожний факт порушення обговорювався на робітничих, цехових і змінних зборах. Комсомольці і молодь паровозного депо провели 19 лекцій і бесід про необхідність підвищення дисципліни. Завдяки цьому вже наприкінці січня 1941 р. на заводах «Емальпосуд», «Індустрія», фабриках «Геркулес», текстильній № 4, панчішній № 5, панчішно-трикотажній № 4 та інших різко зменшилася кількість прогулів і спізнень. Взірцем трудової дисципліни на заводі гумових виробів «Червона зірка» були дві молодіжні бригади, створені з ініціативи комсомольців¹³.

Вирішальним фактором піднесення виробничої активності робітничого класу було піклування Радянської влади про охорону здоров'я трудящих, поліпшення умов їх праці та побуту. Запровадження відрядної оплати праці сприяло збільшенню заробітку робітників у 4—5 разів. У цехах було встановлено витяжні вентилятори, парове опалення, на всіх фабриках і заводах відкрито їдальні, буфети, обладнано червоні кутки, укомплектовано бібліотеки¹⁴. Робітники, зайняті на важких і шкідливих роботах, одержували спецхарчування та спецодяг. Близько 1,5 тис. робітничих сімей переселилися з підвалів у світлі, просторі квартири.

Все це позитивно вплинуло на ставлення робітників до своєї праці, зокрема на зростання їх інтересу до організації виробництва, раціонального використання робочого часу. Наприклад, працівники Жучківського цукрового заводу на профспілкових зборах вирішили приходити на робочі місця раніше визначеного часу, щоб до початку зміни перевірити готовність техніки¹⁵. Їх ініціативу підтримали робітники Берегометського лісокомбінату, Лужанського спиртзаводу, чернівецькі деревообробники.

З метою скорочення простоїв верстатів на трикотажних і текстильних фабриках, а пізніше й на інших підприємствах проводилися технічні огляди і громадський ремонт обладнання. Внаслідок цього у березні 1941 р. на текстильній фабриці № 8 простої скоротилися з 13,7% до 3,5%, а продуктивність праці робітників панчішної фабрики № 5 зросла

¹⁰ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 117, арк. 43, 76; ф. 168, оп. 1, спр. 1, арк. 17, 23; ф. 177, оп. 1, спр. 1, арк. 7, 9, 9а.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3500, арк. 116.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 259.

¹³ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 21, оп. 1, спр. 60, арк. 5.

¹⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3501, арк. 10; Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 20, арк. 53; оп. 11, спр. 84, арк. 6—7; оп. 5, спр. 166, арк. 3; спр. 2, арк. 1; Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-3, оп. 1, спр. 16, арк. 69.

¹⁵ «Радянська Буковина», 3 січня 1941 р.

у 5 разів. Середньомісячний виробіток робітника збільшився порівняно з 1939 р. на 150,2%¹⁶.

Розвивалися нові взаємовідносини між робітниками, у них формувалося почуття колективізму. Про це добре сказала одна з верстатниць фабрики «Трикотанія»: «Якщо бачиш, що в сусіда нитка марно пропадає або верстат зіпсувався, на душі стає неприємно, хочеться... допомогти товаришеві швидше його відремонтувати. Кінчається робочий день, а на серці народжується бажання працювати далі»¹⁷.

Піднесенню виробничої активності робітників Буковини сприяли їх екскурсії на передові підприємства Москви, Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська. Повернувшись до рідних місць, буковинці ставали полум'яними пропагандистами соціалістичного змагання, стахановського руху, розповідали про добробут радянських людей, викривали наклепи буржуазно-націоналістичних елементів, які всіляко намагалися загальмувати процес соціалістичного будівництва в краї¹⁸. Для вивчення досвіду новаторів і ударників виробництва цілі бригади робітників відвідували постійно діючі виставки досягнень Радянської країни, відкриті в Чернівцях, Сторожинецькому і Хотинському районах.

Партія та уряд вживали заходів для підвищення культурно-технічного рівня робітників Буковини. Зокрема, тут було відкрито 16 неповних середніх і 1 середню школу, в яких навчалося 2,5 тис. чол. Безпосередньо на промислових підприємствах організовано курси технімуму, на яких робітники вивчали технологію виробництва, аналізували причини браку тощо. Тільки за півроку (січень — червень 1941 р.) їх закінчили 6 тис. чол.¹⁹.

Ефективною формою технічного навчання були стахановські школи. У травні 1941 р. вони успішно працювали на поліграфкомбінаті, залізниці, електростанції, текстильних і швейних фабриках²⁰. Більше 60 складачів поїздів, стрілочників, зчіплювачів вагонів, чергових по станції, навчаючись у них, оволодівали методами праці новаторів виробництва машиністів М. Луніна, П. Кривоноса та ін.

Підвищення культурно-технічного рівня робітників позитивно вплинуло на їх участь у раціоналізаторському русі. Дедалі частіше надходили пропозиції, спрямовані на поліпшення організації виробничого процесу, економію сировини і палива, раціональне використання робочої сили. Так, працівники текстильної фабрики № 8 під керівництвом головного інженера удосконалили сушильну машину для шліхтування прядива, що дало змогу збільшити продуктивність праці у 2 рази. Невдовзі такі машини було встановлено на всіх текстильних фабриках Радянської Буковини. Невтомний шукач нового токаря заводу «Індустрія» комсомолец-стахановець Г. Бабин лише за півроку вніс 9 раціоналізаторських пропозицій, реалізація яких дала значний економічний ефект. Цінні пропозиції щодо удосконалення виробничого процесу внесли також механік фабрики «Текста» М. Петруняк, слюсар паровозного депо І. Пантелєєв, помічник машиніста секретар комсомольської організації залізничного депо В. Черненко²¹.

Особливо широко розгорнувся рух раціоналізаторів у період підготовки до XVIII Всесоюзної партійної конференції ВКП(б). Комсомольці

¹⁶ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 177, оп. 1, спр. 1, арк. 7; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 22, спр. 3501, арк. 10.

¹⁷ «Радянська Буковина», 31 серпня 1940 р.

¹⁸ Торжество історичної справедливості, Львів, 1968, стор. 601.

¹⁹ ЧОДА, ф. Р-3, оп. 1, спр. 83, арк. 38; Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область, К., 1969, стор. 82.

²⁰ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 81, арк. 4.

²¹ «Комсомолец Буковини», 19 березня, 6 квітня 1941 р.

і молодь області брали участь у республіканській заочній техніко-економічній конференції, метою якої був обмін творчим досвідом молодих раціоналізаторів Радянської України. На підприємствах краю, при комітетах комсомолу було створено ініціативні групи, які сприяли швидкому впровадженню в життя раціоналізаторських пропозицій та винаходів. Завдяки цьому колективи фабрики «Геркулес», заводів «Індустрія», фурнітурного, «Емальпосуд» заощадили значні кошти. Лише 30 пропозицій, внесених робітниками Лужанського спиртзаводу, дали державі економію в 330 тис. крб.²²

Яскравим виявом піднесення трудової активності трудящих Радянської Буковини була їх участь у соціалістичному змаганні. Робітники молоді радянської області викликали на змагання колективи Полтавської трикотажної фабрики, київської ім. Рози Люксембург, ленінградської «Рот фронт»²³ та ін. У ході змагання виник рух багатоверстатників. Його ініціаторами виступили робітники заводу «Індустрія» І. Ковальський, С. Пігуляк, М. Попович, Г. Шкорейко, І. Бойчук, які замість 5 почали обслуговувати 16—20 верстатів. Застрільниками стахановського руху в області стали робітники фабрики «Трінако». Під час змагання на честь XVIII Всесоюзної партконференції ВКП(б), в яке включилися колективи майже всіх підприємств краю, значно зросла кількість стахановців і ударників. Наприклад, у січні 1941 р. в області працювало більше 3 тис. ударників і стахановців, а вже на 1 червня — 5,9 тис. чол.

Соціалістичне змагання сприяло не тільки розв'язанню економічних завдань будівництва нового суспільства, а й ідейному вихованню нової радянської людини. Робітничий клас Буковини брав дедалі активнішу участь у громадсько-політичному житті краю. Багато робітників стали агітаторами і пропагандистами, активно працювали в місцевих органах державної влади. Під час перших у краї виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР близько 600 робітників були членами окружних та виборчих комісій, близько 200 — довіреними особами, тисячі — агітаторами²⁴.

Близько 92% робітників стали членами профспілок. Деякі з них очолювали фабрично-заводські і місцеві комітети, культурно-масові, житлово-побутові, розціночно-конфліктні комісії, групи робітничого контролю. Так, обком профспілки працівників трикотажної і текстильної промисловості очолювали робітники К. Ощепко, Г. Кравець, С. Грінберг та ін.²⁵

Передова робітнича молодь постійно поповнювала лави ВЛКСМ. На підприємствах комсомольці влаштовували голосні читки газет, роз'яснювали основні аспекти політики Радянського уряду, виступали ініціаторами соціалістичного змагання між цехами, змінами, організовували молодіжні бригади, члени яких брали підвищені соцзобов'язання. Крім того, вони допомагали депутатам місцевих Рад перевіряти умови праці підлітків, обладнувати ленінські кімнати та червоні кутки тощо.

Отже, тільки після возз'єднання Північної Буковини з УРСР створилися сприятливі умови для повного розкриття творчих сил і здібностей робітників Радянської Буковини, зростання виробничої та громадсько-політичної активності мас.

²² Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 117, арк. 27 зв.

²³ «Комсомолець Буковини», 8 січня 1941 р.

²⁴ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 13, спр. 97, арк. 7; оп. 11, спр. 17, арк. 5—6.

²⁵ Там же, ф. 1, оп. 11, спр. 17, арк. 3.

С. В. Пшегодський

**ВИСВІТЛЕННЯ
МОЛОДІЖНОЮ ПРЕСОЮ УРСР
БОРотьБИ ПРОТИ ТРОЦЬКІЗМУ
(1923—1927 рр.)**

Невід'ємною частиною історії КПРС, розвитку соціалістичної держави, як-равою сторінкою боротьби радянського народу за перемогу соціалізму та комунізму є історія ЛКСМУ — одного з бойових загонів ВЛКСМ. Під керівництвом партії Ленінський комсомол виріс у велику суспільну силу, нагромадив великий досвід класової боротьби, соціалістичного будівництва, став для радянської молоді школою комуністичного виховання.

В даній замітці зроблено спробу показати, як молодіжна преса УРСР висвітлювала боротьбу партії проти троцькізму в 1923—1927 рр. В історичній літературі питання боротьби з троцькізмом у юнацькому русі знайшло відображення в ряді праць¹, але цієї проблеми дослідники торкнулися лише побіжно.

Комуністична партія, дбаючи про організаційне та ідейно-політичне зміцнення комсомолу, досягла у досліджуваній період значних успіхів у керівництві юнацьким рухом, згуртуванні молоді під прапором марксизму-ленінізму, швидкому зростанні лав ВЛКСМ. За ці роки комсомольська організація республіки збільшилась майже в 9 разів. Значну роль в ідейно-організаційному зміцненні комсомолу відіграло партійне ядро у ВЛКСМ, створенню та зростанню якого керівні партійні органи приділяли постійну увагу. Кількість комуністів у комсомолі збільшилась за 4 роки у 8,2 раза.

Значну увагу партійні організації звертали на ідейно-політичне виховання молодого покоління. Так, у 1924—1925 навчальному році на Україні працювало 3 тис. гуртків політосвіти, в яких навчалось 75 тис. юнаків і дівчат².

Відданість молоді великій справі Леніна, її згуртованість навколо Комуністичної партії відіграли велику роль у період боротьби ВКП(б) з троцькістською опозицією, яка намагалася збити партію з ленінського шляху будівництва соціалізму, підірвати союз робітничого класу та селянства. Звинувачуючи партійне керівництво у переродженні, троцькісти протиставляли досвідченим комуністам ідейно незагартовану молодь, називали її «барометром партії». Троцькісти заперечували необхідність партійного керівництва комсомолом, пропагували його право самостійно, незалежно від партії вирішувати будь-які питання, намагалися використати комсомольців і молодь для атак проти партії. Але комсомол,

¹ В. А. Сулемов. Союз молодых борцов.— Из истории комсомольского строительства, М., 1971; його ж. Из истории борьбы с троцкизмом в молодежном движении.— «Молодой коммунист», 1968, № 4; його ж. «Ложные друзья» молодежи (Из истории борьбы с троцкизмом в молодежном движении).— Оружие борьбы, М., 1970; Ю. В. Воскресенский. К истории разгрома зиновьевской «новой оппозиции».— «Вопросы истории КПСС», 1967, № 5; Т. А. Круглова. Ленинский призыв в комсомол и усиление идейно-воспитательной работы в комсомольской организации Урала 1924—1927 гг.— «Ученые записки Пермского государственного университета», Пермь, 1966; Л. В. Писарева. К вопросу о борьбе партии за студенчество, против троцкизма.— «Ученые записки Горьковского государственного университета», Горький, 1971; Л. Н. Галкова. Комсомол — верный помощник партии в борьбе с троцкизмом. 1923—1927 гг. Автореферат кандидатской диссертации, М., 1971; В. І. Алайкіна. Комсомол України — вірний помічник партії у боротьбі проти троцькізму, за зміцнення союзу робітників і селян (1926—1927 рр.).— В. І. Ленін і розробка проблеми союзу робітничого класу і селянства (Матеріали республіканської науково-теоретичної конференції), Одеса, 1971; Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971; Комсомол Харківщини. Нариси з історії Харківської організації ЛКСМУ, Харків, 1958; М. С. Журавльов. На відбудові, К., 1959; І. М. Михайловський. Комсомол України в боротьбі за построение социализма в СССР 1925—1937 гг., Львов, 1966, та ін.

рішуче відкинувши наклепи троцькістів на партію і засудивши висунуту ними горезвісну теорію «нейтральності» Спілки, разом з комуністами включився в активну боротьбу проти опозиції. Для молодих членів партії і комсомольців ця боротьба мала велике виховне значення.

Досвід боротьби з троцькізмом, набутий партією і комсомолом у 1923—1924 рр., відіграв значну роль у викритті чергової вилазки опозиціонерів, так званої «нової опозиції», сформованої влітку 1926 р. Основою її розбіжностей з партією було питання про можливість перемоги соціалізму в СРСР. Учасники «нової опозиції» піддавали сумніву можливість побудови соціалізму в нашій країні, виступали проти основи диктатури пролетаріату — союзу робітничого класу з селянством, намагалися зірвати здійснення курсу на індустріалізацію країни, стали на шлях дезорганізації партії, розколу її рядів, руйнування партійної дисципліни і єдності на основі проповіді свободи фракцій та угруповань.

Антиленінські погляди і розкольніцькі дії опозиціонерів являли собою велику загрозу для справи комуністичного виховання молоді, забезпечення єдності і революційної спадковості поколінь. Вони отруювали свідомість молодого покоління отрутою опортунізму, вносили дезорганізацію і розкол у комсомольські ряди. Дещо змінилися й методи розкольніцької діяльності опозиціонерів. Не послаблюючи фракційної діяльності серед студентства та молодих службовців, вони намагалися зробити ставку на ідейно незрілу частину робітничої молоді та безробітних юнаків і дівчат, називали себе «захисниками робітників», борцями за «справжню демократію», проти «диктаторства» в партії. Використовуючи тимчасові економічні труднощі, фальсифікуючи або тенденційно підбираючи факти, троцькісти зводили наклеп на роботу комсомолу, звинувачували його в «дрібнобуржуазному переродженні», в тому, що він нібито перестав відбивати інтереси робітничої молоді. У зв'язку з цим ще XIV з'їзд партії зосередив увагу комуністів на політико-виховній роботі серед населення і особливо серед молоді, яка могла піддатися опозиційній балаканині³.

Величезну роз'яснювальну роботу проводив ЦК ВЛКСМ, допомагаючи місцевим комсомольським організаціям збагнути справжній зміст підступних дій троцькістсько-зінов'євської опозиції.

Значний вклад у справу виховання комсомольців і молоді внесли молодіжні газети «Комсомолец України», «Молодий шахтар», «Молодий більшовик», «Майбутня зміна», «Молодая гвардия», «Молодой рабочий» та журнали «Молодий більшовик», «Комсомолец-агитатор», «Молодняк» та ін.

Після XIV з'їзду ВКП(б), коли троцькісти і зінов'євці вдалися до різних демагогічних прийомів, щоб протиставити комсомол партії, газета «Комсомолец України» закликала молодь ще тісніше згуртуватися навколо ВКП(б) та її ленінського ЦК, боротися за виконання рішень з'їзду. «Єдність Ленінського комсомолу та вірність його постановам XIV з'їзду, — писала газета, — ніхто не порушить»⁴. Комсомольські газети округів і районів республіки закликали комсомольців та молодь підтримати лінію ЦК ВКП(б)⁵.

² М. С. Журавльов. Назв. праця, стор. 105.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. III, К., 1954, стор. 282.

⁴ «Комсомолец України», 8 січня 1926 р.

⁵ «Молодая гвардия» (орган Одесского окружного комитета ЛКСМУ), 17 січня 1926 р.; «Майбутня зміна» (орган Дніпропетровського, Криворізького та Мелітопольського окружних комітетів ЛКСМУ), 20 січня 1926 р.; та ін.

У передовій «Зміна непохитна» газета «Комсомолец України» розвінчувала намагання розкольників узаконити існування фракцій у ВКП(б) та спертися на комсомол. Від імені комсомольців республіки в статті говорилось: «Не зустріне в рядах комсомолу ніякої підтримки й «нова опозиція», або, краще сказати, недобитки бувших опозицій від троцькістів до ліквідаторів із бувшої «робочої опозиції», які об'єдналися тепер єдиною платформою боротьби з Центральним Комітетом партії, боротьби проти єдності партії, за існування фракцій та угруповань в партії, кілька разів засуджених партійними з'їздами»⁶.

У зв'язку з тим, що ватажки «нової опозиції» вимагали свободи фракцій у ВКП(б), західна преса підняла кампанію на підтримку цих вимог. «Через тріщину, яку опозиція прагне пробити в нашій ленінській партії,— писав з цього приводу «Комсомолец України», даючи відповідь «Социалистическому Вестнику» *,— вже заглядає ворог. Він підбадьорює опозицію на нові кроки до «завоювання легальності», вважаючи, що легалізація фракції ВКП була б природним кроком до легалізації партій в країні»⁷. Газета закликала комсомольців і молодь рішуче викривати підступи розкольників, ще тісніше згуртуватися навколо Ленінського Центрального Комітету партії, віддати всі сили будівництву нового світу.

Захищаючи політику, яку проводив ЦК ВКП(б), комсомольська преса відзначала, що опозиція тільки критикує, не вносячи жодних раціональних, обґрунтованих пропозицій. Цим троцькістські розкольники продемонстрували перед широкими масами комуністів та комсомольців своє ідейне банкрутство.

Прагнучи підірвати авторитет ЦК ВКП(б), опозиціонери проповідували ідеї «політичних сутінків» пролетарської революції. Схарактеризувавши стратегію і тактику опозиції, в статті «Під ознакою ленінської єдності» газета «Комсомолец України» ставила питання рішуче, по-партійному принципово: «Чи не час вже закликати до порядку таких критиків, які безшарашно паплюжать лінію Центрального Комітету, прагнуть скомпрометувати партію та її керівництво серед широких мас комсомолу?»⁸. Комсомольські організації республіки одностайно підтримали цю справедливий вимогу свого центрального органу.

Багато місця у комсомольсько-молодіжній пресі України відводилося роз'ясненню комсомольцям та молоді істинної суті контрреволюційної платформи троцькістів.

Борючись проти опозиції, молодіжна преса республіки сприяла вихованню юнаків і дівчат на пролетарських, класових традиціях. З цієї боротьби комсомол вийшов ще більш загартованим, організаційно та ідейно зміцнілим, згуртованим навколо ВКП(б). Виросли його роль і значення як вірного помічника та надійного резерву партії.

⁶ «Комсомолец України», 14 липня 1926 р.

* «Социалистический Вестник» — журнал, орган меншовиків-білоємігрантів, рушій найреакційніших імперіалістичних кіл, заснований Мартовим в лютому 1921 р.

⁷ «Комсомолец України», 31 серпня 1927 р.

⁸ Там же.

М. П. Бондаренко
ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
ДІЯЛЬНІСТЮ
ВІЙСЬКОВИХ КОМІСАРІВ
у 1918—1921 рр.

Особливу роль у будівництві Червоної Армії та її перемогах на фронтах громадянської війни відіграли військові комісари — представники партії та уряду в Збройних Силах країни. «Без військкома, — писав

В. І. Ленін, — ми не мали б Червоної Армії»¹. Інститут військових комісарів було створено з ініціати́ви В. І. Леніна у квітні 1918 р. В той час Комуністична партія приділяла велику увагу зміцненню молодого Червоної Армії, вихованню солдатів і командирів у дусі вірності справі революції та пролетарського інтернаціоналізму. Зокрема, в резолюції «Про збройне повстання», прийнятій І з'їздом КП(б)У (липень 1918 р.), підкреслювалася необхідність роз'яснення широким масам трудящих України і червоноармійцям основної мети, значення і перспектив збройної боротьби проти австро-німецьких окупантів та внутрішньої контрреволюції².

Комуністи України провели значну роботу щодо створення збройних сил. До осені 1918 р. у нейтральній зоні було сформовано дві повстанські дивізії. 25 жовтня 1918 р. ЦК КП(б)У доручив Закордонному Бюро організувати в цих військових частинах партійні осередки і призначити політичних комісарів³. У резолюції «Про поточний момент» II з'їзд КП(б)У (жовтень 1918 р.) зобов'язав ЦК формувати нові дивізії і проводити в них політико-виховну роботу⁴.

8 грудня 1918 р. Український Радянський уряд прийняв рішення про організацію Червоної Армії України на тих самих засадах, що й Червона Армія Радянської Росії. Ще в період наступу німців на Україну формуванням червоноармійських загонів займалися члени Київської партійної організації В. Боженко, В. Довнар-Запольський, А. Іванов, Г. Чудновський. За активною участю комуністів Харкова М. Глаголева, М. Данилевського, П. Кіна, К. Кіркіжа, С. Петриківського, С. Покко, М. Руднева було створено 1-й пролетарський кулеметний полк, 2-й Харківський пролетарський полк, 1-й робітничо-селянський соціалістичний запасний полк та ін.⁵ У кожен військову частину з числа комуністів призначалися комісари. Так, комісаром 1-го пролетарського кулеметного полку було призначено члена партії з 1912 р. В. М. Верхових, а його заступником — Д. Х. Шаго⁶.

Ведучи боротьбу проти іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції, ЦК КП(б)У і командування українських військ приділяли постійну увагу політичній роботі в армії, зокрема роз'ясненню справедливості захисту завоювань революції. У «Положенні про військових комісарів військових частин», затвердженому в березні 1918 р. заступником начальника Політуправління А. Бодровим, було записано, що «військовий комісар є безпосереднім представником Радянської влади і захисником завоювань пролетаріату і найбіднішого селянства. На нього покладається весь тягар створення Червоної Армії»⁷.

За вказівкою ЦК КП(б)У Військово-Революційна Рада Армії України у грудні 1918 р. розробила і затвердила «Інструкцію політичним комісарам військових частин Радянської Армії України». В ній, зокрема,

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 149.

² Гражданская война на Украине 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. I, кн. I, К., 1967, стор. 215.

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, спр. 3, арк. 4.

⁴ Гражданская война на Украине 1918—1920, т. I, кн. I, стор. 378.

⁵ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966, стор. 23, 25.

⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10417, оп. 4, спр. 201, арк. 4.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 5, оп. 5—I, спр. 253, арк. 100—101.

підкреслювалося, що «...політичний комісар має бути для всіх червоноармійців зразком революційної та бойової доблесті, дисциплінованості, вірності військовому обов'язку, першим у наступі, останнім при відступі, словом,— духовним вождем полку, політичним і військовим, живим прапором пролетарської революції»⁸. Згідно з цією інструкцією політичні комісари повинні були приймати разом з командирами рапорти і донесення, підписувати накази тощо.

Основні положення військової політики РКП(б) були чітко сформульовані у Звітній доповіді ЦК VIII з'їздові партії, виступах В. І. Леніна на ньому, Програмі партії і Тезах ЦК з воєнного питання. 21 березня 1919 р., виступаючи на закритому засіданні з'їзду, В. І. Ленін піддав принциповій критиці «воєнну опозицію», обґрунтував необхідність дальшого зміцнення армії на основі залізної дисципліни, використання досягнень військової науки, знань і досвіду старих військспеців, показав шкідливість пережитків партизанщини, підкресливши велике значення єдиноначальності, розкрив роль пролетарського ядра, політорганів і партійних організацій у Червоній Армії. VIII з'їзд партії високо оцінив діяльність військових комісарів. «Партія може з повним задоволенням оглянутися на героїчну роботу своїх комісарів,— записано в рішенні з'їзду,— які пліч-о-пліч з кращими елементами командного складу за короткий строк створили боєздатну армію»⁹. Рішення з'їзду схвалили всі партійні організації.

I з'їзд політпрацівників Червоної Армії України, який відбувся наприкінці квітня 1919 р., затвердив «Положення про військово-політичних комісарів частин армії Українського фронту», в якому чітко визначено роль політкома та його обов'язки. У прийнятій з'їздом «Інструкції політичним відділам армій і дивізій українських радянських військ» зазначалося, що в разі призначення двох комісарів в одну військову частину необхідно, щоб один з них мав досвід військово-організаторської роботи, а інший — політичної¹⁰.

Виконуючи рішення VIII з'їзду і вказівки В. І. Леніна, військові комісари проводили значну роботу, що сприяло зростанню їх авторитету в армії.

III з'їзд КП(б) України, який проходив 1—6 березня 1919 р. у Харкові, визнав за необхідне й надалі зміцнювати Червону Армію шляхом запровадження в ній залізної дисципліни, проведення політико-виховної роботи серед її особового складу.

У зв'язку з наступом Денікіна ЦК КП(б)У і Український Радянський уряд вжили термінових заходів для організації відсічі ворогові. Поряд з мобілізацією, поповненням дивізій і полків зброєю та боєприпасами в Києві було відкрито курси для підготовки комісарів, де навчалось 150 чол., проведено деяку реорганізацію з'єднань, в окремих частинах зміцнено командний і комісарський склад. Так, у червні 1919 р. в складі 12-ї армії було сформовано 44-ту, 46-ту стрілецькі та 9-ту кавалерійську дивізії, комісарами яких призначено Ткалуна, Голубенка, Марочкіна, Джіана¹¹.

Важливу роль у розгромі денікінщини відіграв військово-політичний союз радянських республік, зокрема об'єднання їх збройних сил. Уряд України всіляко підтримував ідею створення такого союзу. 19 травня 1919 р. під головуванням Г. І. Петровського відбулася нарада чле-

⁸ Гражданская война на Украине 1918—1920, т. I, кн. 1, стор. 534.

⁹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. I, М., 1954, стор. 435.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. I, спр. 96, арк. 31, 41.

¹¹ Гражданская война на Украине 1918—1920, т. I, кн. 1, стор. 119, 151.

нів ЦК КП(б)У з участю представників ЦК РКП(б), яка визнала за доцільне ліквідувати Український фронт і передати всі військові округи у відання Реввійськради РРФСР. Йдучи назустріч офіційним зверненням радянських республік, 1 червня 1919 р. ВЦВК прийняв декрет про об'єднання збройних сил республік для боротьби проти внутрішніх і зовнішніх ворогів. Це мало велике значення для зміцнення обороноздатності країни. У відомому листі ЦК «Всі на боротьбу з Денікінім!», написаному В. І. Леніним, зазначалося, що в умовах, які склалися, особливо необхідним було «...посилення політроботи в армії і серед мобілізовуваних, підтягування роботи комісарів в армії, поліпшення їх складу...»¹². Тому 22 липня 1919 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б) України спеціально розглядалося питання «Про полкових комісарів». Для підготовки полкових комісарів Політбюро прийняло рішення відкрити спеціальні короткострокові курси¹³.

27 липня 1919 р. ЦК КП(б)У провів нараду комісарів частин і установ гарнізону м. Києва, яка рекомендувала вжити заходів для посилення політичної роботи в армії. Щоб поліпшити якісний склад комісарів, нарада рекомендувала призначати їх лише після погодження з партійними комітетами.

3 серпня 1919 р. Пленум ЦК КП(б)У прийняв постанову про роботу в армії, зокрема про відправлення на фронт кращих комуністів (переважно політкомрами полків, бригад, дивізій)¹⁴. Лише з 1 травня до 1 вересня 1919 р. Політуправління Червоної Армії направило на Південний фронт 1921 політпрацівника, з яких 132 було призначено політкомиами¹⁵.

У зв'язку з ускладненням становища на фронтах 26 вересня 1919 р. відбувся Пленум ЦК РКП(б), а 30 вересня опубліковано лист ЦК до всіх партійних організацій з вимогою висувати кращих робітників на посади комісарів полків¹⁶. Посилення політичної роботи серед червоноармійців і активізація діяльності комісарів сприяли зміцненню військових частин і організації контрнаступу Червоної Армії.

У період боротьби з білополяками і Врангелем В. І. Ленін направив ЦК КП(б)У директиву, в якій писав, що «...напружена боротьба з білопольською армією робить для ЦК РКП неможливим зосередження виняткової уваги на врангелівському фронті. Необхідно, щоб Цека КПУ вжив з свого боку заходів до виділення на врангелівський фронт значної кількості кращих працівників...»¹⁷. Виконуючи цю директиву, ЦК КП(б) України оголосив про додаткову мобілізацію 400 комуністів. Фактично на Південний фронт з України було послано 805 членів партії¹⁸, більшість з яких стали комісарами, працівниками політвідділів і проводили значну роз'яснювальну роботу серед червоноармійців. Один з учасників боїв проти Врангеля генерал-лейтенант у відставці Г. Д. Пласков згадував, що комісар 459-го полка 51-ї стрілецької дивізії К. Ф. Телегін користувався великим авторитетом серед бійців і командирів. «Нас, стройових командирів,— писав Г. Д. Пласков,— найбільше вражала в політпрацівниках їх неймовірна працездатність, їх уміння віддавати всього себе загальній справі. Здавалося, ці люди не знають ні сну, ні відпочинку, завжди — і в радості і в горі — вони з бійцями»¹⁹.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 400.

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 5, оп. 5—1, спр. 223, арк. 55.

¹⁴ Там же, арк. 19, 26.

¹⁵ Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов, т. 2. М., 1961, стор. 457.

¹⁶ Там же, стор. 463.

¹⁷ В. І. Ленін. ПСС, т. 51, стор. 348.

¹⁸ История Украинской ССР, т. 2, К., 1969, стор. 146.

¹⁹ «Коммунист», 1970, № 1, стор. 96.

Постійна увага ЦК КП(б)У до підбору та розстановки кадрів комісарів дала змогу укомплектувати всі військові частини стійкими бійцями за справу революції, що сприяло розгрому внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів.

О. М. Колемієць
АНТИКЛЕРИКАЛЬНІ
ВИСТУПИ СЕЛЯН
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
в 1900—1904 рр.

Яскравою сторінкою в літопису революційної боротьби трудящих нашої країни на початку ХХ ст. є селянські рухи, спрямовані проти численних пережитків кріпосництва, за революційно-демократичне розв'яз-

зання аграрного питання. Найвизначнішим у цей час було Полтавсько-Харківське повстання 1902 р., яке, за лєнінським визначенням, являло собою початок масового селянського руху в Росії. На основі вивчення й узагальнення його досвіду В. І. Ленін написав працю «До сільської бідноти», в якій глибоко розкрив причини, характер і мету селянських рухів, визначив завдання РСДРП щодо посилення революційної роботи на селі.

Радянські історики, керуючись марксистсько-лєнінською методологією, плідно попрацювали над вивченням історії селянського руху на Україні. В працях В. Руднева, Г. М. Деренковського, Л. І. Ємелях, М. Н. Лещенка¹ та ряду інших дослідників, поряд з висвітленням антипоміщицького руху селян, проявів другої соціальної війни на селі, приділено певну увагу й антиклерикальним виступам селян. Проте спеціального дослідження на цю тему ще немає. Автор замітки поставила своїм завданням глибше показати саме ці виступи, що мали місце на Правобережній Україні і були складовою частиною класової боротьби на селі.

Як відомо, крім непосильного гніту поміщиків і куркульської кабали, селяни зазнавали жорстоких утисків з боку католицького та православногo духовенства, яке було опорою царату в боротьбі з революційними настроями на селі. «Неучасть духовенства в політичній боротьбі,— писав В. І. Ленін,— є найшкідливіше лицемірство»². Про те, що церква активно допомагала самодержавству боротися з революційним рухом, досить красномовно свідчать численні розпорядження царських урядовців, які вимагали від священиків «своїм впливом встановити серед парафіян моральний порядок і цим відгородити їх від розкладаючого впливу згубних елементів»³. І духовенство всіляко допомагало експлуататорам придушувати селянські виступи. Так, коли в лютому 1903 р. в с. Корость Ровенського повіту Волинської губернії виникло заворушення, сусідній кричильський священик звернувся до селян з промовою, в якій закликав їх не чинити опору властям — «слугам царським». «Не

¹ В. Руднев. Крестьянское движение в начале ХХ в., М., 1929; Г. М. Деренковский. Ленинская «Искра» и крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— «Доклады и сообщения Института истории АН СССР», вып. 2, 1954; Л. И. Емелях. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 году.— «Исторические записки», т. 38, М., 1951; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття, К., 1968; його ж. Могутній виступ селянства (до 70-річчя Полтавсько-Харківського повстання), К., 1972.

² В. І. Ленін. ПЗТ, т. 22, стор. 77.

³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 703, 1904—1905, спр. 329, арк. 94.

забувайте,— напутливо говорив він,— благодіянь царя земного: визволення від панщини, самоврядування, наділення землею з 50-річним викупом за неї... Минуло вже більше 40 років викупним платежам, коріться ще 10 років... Терпіть нестатки прав людських, щоб не втратити прав на царство небесне»⁴.

Проповідуючи серед народу покору і терпіння, священники, як зазначав В. І. Ленін, постійно виступали в ролі «ультрареакціонерів», «урядників казенного православ'я»⁵, нерідко виконували функції поліції. Вони пильно стежили за селянами, обманом добивалися щирих зізнань своїх парафіян на сповідях і доносили про все властям.

Підтримка духовництвом царських властей пояснювалась його привілейованим становищем. Проповідуючи відмову від радостей життя, церковники, однак, не були байдужими до земних благ і до своїх доходів. В. І. Ленін писав у 1903 р., що «у церков і монастирів — близько шести мільйонів десятин землі. Наші попи проповідують селянам некорисливість та помірність, а самі набрали собі правдою й неправдою величезну кількість землі»⁶.

Особливо значними пільгами користувалося православне духовенство, якому ще за законом 1842 р. на кожний приход відводився земельний наділ у 33 дес. На кошти населення для кожного приходу будувалися житла та інші необхідні для ведення господарства будівлі. Обробіток 10 дес. землі церковного приходу і виконання інших повинностей на користь церкви селяни здійснювали своїм тяглом та інвентарем безкоштовно. Навіть за підрахунками такої реакційної газети, як «Киевлянин», на початку ХХ ст. 1346 міських і сільських парафій у Подільській губернії володіли 79 471 дес. орної землі. Крім цього, церковні приходи мали ще й присадибні землі, до складу яких входили городи, сінокосні левади і невеликі ліси. Як писала в 1903 р. газета «Киевлянин», прибуток духовенства від усієї землі становив 577 721 крб., тобто на кожний приход у середньому припадало по 442 крб.⁷

Щоб розширити своє землеволодіння, священники не гребували нічим. Під час переселень селян Правобережжя до Сибіру, Середньої Азії та інших місць Росії наживалися не тільки куркулі, шинкарі, панські економи, які шляхом тиску на селян добивалися зниження цін на надільну землю, а й духовенство, як про це свідчить прохання священника с. Самгородка Бердичівського повіту І. Ясинського, подане на ім'я обер-прокурора Синоду⁸.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. релігійному одурманенню народу сприяла політика «якомога менше шкіл», яка проводилася найлютішим ворогом революційного руху і освіти обер-прокурором Синоду К. Г. Побєдоносцевим. Зокрема, в 1900 р. у містечку Мошни Черкаського повіту на Київщині було 2 православні церкви, 1 римсько-католицький костіол, 2 каплиці, 3 єврейських молитовних будинки і лише 2 (двокласна і однокласна) церковно-приходські школи. Але, як зазначав кореспондент «Киевской газеты», в Південно-Західному краї церковно-приходські школи «більше існують на папері, ніж у дійсності»⁹. До відкриття ж міністерських шкіл церковники ставилися вороже. Подільський губернатор так писав про це у своєму політичному звіті за 1902 р.:

⁴ ЦДІА СРСР, ф. 1291, оп. 1, 1903, спр. 1096, арк. 41.

⁵ Див. В. І. Ленін. ПЗТ, т. 17, стор. 11.

⁶ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 141.

⁷ «Киевлянин», 1903, № 310.

⁸ Київський обласний державний архів, ф. Київського губернского в селянських справах присутствія, оп. 81, 1901, спр. 1578, арк. 10.

⁹ Л. Похилевич. Список населенных мест Киевской губернии, К., 1900, стор. 1725; «Киевская газета», 1903, № 61.

«Ведучи боротьбу з міністерською школою заради чисто особистих інтересів грошового характеру., духовенство шкодило справі освіти...». Церковники псували майно, що належало міністерським школам, перешкоджали учням ходити до цих шкіл. Зухвалість клерикалів обурювала селян. Заворушення на цьому ґрунті мало місце в с. Поборки Гайсинського повіту на Поділлі (1902 р.)¹⁰.

Самовільно запровадивши необмежені побори за виконання різних релігійних обрядів, духовенство Правобережної України вело розкішне життя. Пригноблені і знедолені селяни, які систематично недоїдали, змушені були продавати хліб, щоб заплатити священикам за виконання церковних треб під час народження дитини, шлюбу, похорону тощо. Так, на Поділлі прибутки причтів за виконання церковних обрядів становили: за одруження в різних парафіях — від 2 до 15 крб., за хрещення дітей — від 10 коп. до 2 крб., за похоронну відправу — від 50 коп. до 1 крб., а з проводами на кладовище — від 2 до 5 крб., за сповідь дорослих — від 5 до 10 коп. і більше, за відвідання селянських хат у свята з хрестом та іконами брався хліб та гроші на суму не менше 1,75 крб. з двору чи сім'ї. Весь прибуток церковних причтів у Подільській губернії за виконання обрядів становив щонайменше 500 тис. крб., або в середньому на рік по 1,57 крб. з двору чи сім'ї. При цьому не враховувалася плата за молебні, поминки і панахиди¹¹.

Селяни Правобережжя неодноразово скаржилися на ці надмірні побори духовенства. Так, житель с. Кригилівки Київського повіту Онисим Шуляк чотири рази писав митрополиту про те, що священик Юліан Маковський вимагав з нього за вінчання сина 50 крб. Коли ж священик дізнався про цю скаргу, то він зовсім відмовився повінчати Шулякового сина¹².

14 березня 1904 р. в с. Волиці Зарубинецькій Сквирського повіту Київської губернії помер селянин Адам Яковицький. У зв'язку з тим, що жителі названого села були парафіянами католицького костюлу в містечку Івниці, син померлого — Леонтій повіз тіло батька туди для поховання, але настоятель костюлу ксьондз Голішевський не тільки відмовився поховати, а й покласти тіло покійника в каплиці на кладовищі. Коли наступила ніч, син залишив покійника на ринковій площі. Така упертість ксьондза пояснювалася відмовою Леонтія Яковицького заплатити Голішевському за похорон 25 крб.¹³

Духовенство Правобережної України на початку ХХ ст. відзначалося не лише зажерливістю, але й аморальною поведінкою. Католицькі священики, наприклад, постійно влаштовували п'яні оргії і бійки. «Покірно просимо,— писав 11 лютого 1904 р. генерал-губернатору житель с. Вовковиці Подільської губернії,— звільнити нашу барську парафію від ксьондза Щавинського... Він тільки в карти грає та з попами сперечається, а вночі монашки до нього ходять»¹⁴.

В 1900 р. дворянин Г. Краковський у заяві на ім'я київського генерал-губернатора також відзначав, що священик с. Саїнки Ямпільського повіту Подільської губернії «за всі требовиконання дере з них шкуру і за всяку потребу вимагає по півока горілки і... напивається до того, що одного разу в п'яному вигляді, відправляючи літургію, розлив по престолю і підлозі святі дари з чаші»¹⁵.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, 1903, спр. 1, ч. 73, л. А, арк. 6.

¹¹ «Киевлянин», 1903, № 310.

¹² «Киевлянин», 1904, № 66.

¹³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. Волинського ГЖУ, оп. 1, 1904, спр. 265, арк. 19.

¹⁴ ХмОДА, ф. Подільського губернатора (далі — ф. 28), оп. 1, 1904, спр. 7257.

арк. 11, 7; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 703, спр. 221, арк. 3, 5.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 699, спр. 18, арк. 2.

Обурені аморальною поведінкою ігумена Малозагорського монастиря Кременецького повіту Волинської губернії Лаврентія, навколишні селяни неодноразово скаржилися на нього архієпископу. В результаті дізнання була встановлена «обурлива розпусність старого монаха». Однак, незважаючи на достовірність злочинних дій ігумена, підтверджених дізнаннями, вища духовна влада не застосовувала до нього ніяких репресивних санкцій¹⁶.

Лицемірно проповідуючи аскетизм, церковники у своїй розбещеності доходили до того, що розтлівали селянських дівчат. Про це свідчить багато документів¹⁷.

Надмірна жадоба священників до наживи нерідко супроводжувалася шантажем і розкраданням церковних грошей. 7 травня 1900 р. в одному з сіл Літинського повіту після богослужіння, коли всі селяни розійшлися, священник оголосив старості і попечителю, що потрібно перевірити церковні суми. Як тільки церковний староста відкрив «кухоль», священник взяв собі звідти 100 крб., а староста — 3 крб.¹⁸.

Здріство, відмова виконувати релігійні обряди, грубість, утиски, розпуста — все це, як писав у своєму звіті за 1900 р. волинський губернатор Дунін-Борковський, викликало протест з боку селян, і вони посилали начальству «масу скарг на своїх духовних пастирів» та просили вжити заходів. Дунін-Борковський змушений був визнати, що «в багатьох сільських парафіях губернії священник і його парафіяни становлять два ворогуючі табори»¹⁹. Але на всі скарги і прохання селян Правобережної України ні духовні, ні цивільні власті не реагували. «Єпархіальна влада не схильна переслідувати порок у підлеглому їй духовенстві»²⁰, — резюмував помічник начальника Волинського губернського жандармського управління ротмістр Гофман у своєму поданні від 16 січня 1901 р. департаменту поліції. І дійсно, вище духовенство завжди ставало на захист своїх підлеглих навіть у тому випадку, коли їх провина була явною. Тим часом селян часто карали тільки за написання скарг на священників. Так, єпископ Кременецький вікарій Волинської єпархії 8 грудня 1904 р. в листі до волосного правління писав, що житель с. Гніздично Микола Калачик за «образу» місцевого священника «протягом 3 місяців повинен ставати у церкві біля порога разом з жебраками». Крім цього, єпископ зазначав, що в майбутньому він буде приймати скарги на священників за вимагання тільки тоді, коли «буде пред'явлено посвідчення за підписом сільського старости чи соцького і ще 2—3 кращих на селі людей, що скаржник витратив на горілку у випадку весілля, освячення дому чи поховання менше, ніж вимагає з нього на церкву і для винагороди причту священник»²¹. Таким чином, заручившись підтримкою місцевих властей і «кращих людей», вище духовенство зводило нанівець усі скарги селян.

Але пожадливість, розбещеність духівництва та надмірна плата за виконання треб, що непосильним тягарем лягала на плечі сільської бідноти, неухильно підживляла устої православної церкви. Це було очевидним і для селян Правобережної України. Так, у своєму проханні на ім'я генерал-губернатора краю житель с. Чернелівки Старокостянтинівського повіту Волинської губернії В. І. Мартинюк констатував у 1901 р., що «через такі зловживання проти бідних православна віра ослабає». Захисників «православ'я» непокоїло зростання атеїзму серед українського

¹⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 99, 1901, спр. 1, ч. 16, л. Б, арк. 5.

¹⁷ ХмОДА, ф. Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, оп. 1, 1898, спр. 5521; 1899, спр. 5911, 5913; 1901, спр. 7124, 7125.

¹⁸ Там же, ф. 28, оп. 1, спр. 7081, арк. 15.

¹⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 5559, арк. 647—648.

²⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 99, 1901, спр. 1, ч. 6, л. Б, арк. 5.

²¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. Волинського ГЖУ, оп. 1, спр. 280, арк. 106.

селянства. Зокрема, в кореспонденції з с. Солов'ївки Радомишльського повіту Київської губернії якийсь Молотобой писав, що «залізна вдача малоросіянина щодо твердості у вірі предків у даний час виявилася зламаною», що селяни «перестали дотримуватися постів, установлених православною церквою, і взагалі почали холодно ставитись до справ релігії»²². Нерідко селяни притягувалися до судової відповідальності за так звану «агітацію» проти християнської церкви. Особливо багато таких справ розглядалося на Поділлі²³.

Наприклад, житель с. Куцої Балки Балтського повіту Ф. Іщенко, помітивши, що у хаті односельця К. Беня немає ікон та портретів царя, сказав: «От тепер я бачу, що ти — людина: не тримаєш у себе цієї наволочі — різних Іоаннів кронштадтських і портретів государів. Це ненажерна тварина, як леопард!»²⁴.

Активно виступали проти духовенства нижчі чини запасу. Так, 26-річний канонір Тарас Цимощук, який у вересні 1903 р. повернувся з Одеси до с. Крилове Острозького повіту, в розмові з односельцями намагався «підірвати православ'я»²⁵. Соціальна несправедливість, свавілля місцевих властей розвіювали віру селян у бога. «Розпроклята душа з богом! Хіба він правду робить?» — обурювався житель с. Миронівки Київського повіту Д. О. Третяк²⁶.

Напередодні першої буржуазно-демократичної революції селяни часто підпалювали садиби духовенства. В ніч на 6 липня 1900 р. в с. Шуровцях згоріли дах будинку і різне майно місцевого священика П. Крижанівського. Збитки становили 1 тис. крб. 16 червня 1901 р. в с. Якубівці Липовецького повіту Київської губернії селяни підпалили садибу місцевого попа. Вогонь знищив 10 будівель, 3 коней, 4 корови, одного вола і 10 свиней. Збитки дорівнювали 3 тис. крб. 27 вересня 1903 р. в с. Тишківцях (біля Златополя) у місцевого священика згоріли всі будівлі й 3 скирти хліба, що спричинило збитків на 2 500 крб²⁷.

Підпали були справедливою помстою селян за непосильні побори і сваволлю духовенства. Так, житель с. Жуковець Е. Кирилюк говорив візникові священика Е. Василевського з с. Будок Вінницького повіту Подільської губернії: «Чому ви така погана громада, що не викине з будинку свого священика? Вашому священику слід зробити суху смерть: спалити його майно і, якщо застрахує, то другий і третій раз, щоб він не міг користуватись своїм майном. Рано чи пізно, а це священику буде!» Через деякий час у Василевського загорілися будівлі, а пізніше від підпалу згорів на корені хліб²⁸.

В окремих випадках селяни посягали на життя пастирів, як це було в с. Старосіллі Черкаського повіту Київської губернії. З подання київського губернатора в департамент поліції від 22 лютого 1901 р. видно, що коли настоятель приходської церкви І. Чернявський повертався після похорону додому, то місцевий селянин Сільвестр Савченко спочатку став лаяти попа «нецензурними словами», а потім з погрозами

²² Там же, ф. 442, оп. 699, спр. 28, арк. 13; «Земледелие», 1904, № 12, стор. 220.

²³ ХмОДА, ф. Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, 1900, спр. 6361, арк. 32; спр. 6362, арк. 41; 1901, спр. 7051, арк. 28; спр. 7052, арк. 52.

²⁴ ЦДІА УРСР у Києві, ф. Подільського ГЖУ, оп. 1 а, 1903, спр. 1738, арк. 4.

²⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. Волинського ГЖУ, оп. 1, спр. 247, арк. 53.

²⁶ КОДА, ф. Прокурора Київського окружного суду (слідча частина), оп. 1, спр. 2250, арк. 392.

²⁷ «Подольские губернские ведомости», 1900, № 60; ХмОДА, ф. Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, оп. 1, 1900, спр. 6720, арк. 37; «Киевлянин», 1901, № 168; 1903, № 280.

²⁸ ХмОДА, ф. Прокурора Кам'янець-Подільського окружного суду, оп. 1, 1900, спр. 6732, арк. 9.

«Уб'ю його!» кинувся бігти за священиком, «намагаючись на ходу дістати ніж з-за халяви, але був затриманий місцевими селянами»²⁹. При дізнанні Савченко пояснив, що його ненависть до Чернявського була викликана втручанням останнього у сімейні справи селянина.

Аналогічний випадок мав місце і в с. Плоть Балтського повіту на Поділлі. Кореспондент газети «Подольские губернские ведомости» з цього приводу писав: «...6 січня після освячення води священик О. Баржицький повертався в церкву. За існуючим звичаєм, під час занурення хреста у воду влаштовувалась «пальба», а в даному випадку хтось навмисне чи випадково вистрелив уже на шляху священика до храму і попав кулею в лоб... Становище його загрозливе»³⁰.

Крім підпалів і замахів на життя, селяни застосовували й інші досить своєрідні методи боротьби з духовництвом. Як писав київський губернатор у департамент поліції, 14 травня 1900 р. 200 жителів сіл Посухівки і Антонівки Уманського повіту замкнули церкву і не допустили туди священика І. Щурівського. Причиною протесту стало самовільне звільнення Щурівським церковного старости селянина В. Подоляна, обраного на цю посаду сільським сходом. Призначені на 10 травня вибори нового старости селяни активно бойкотували. Вимоги повітового справника і мирового посередника відімкнути церкву на селян не подіяли. Не увінчались успіхом і умовляння митрополита, який говорив, що 14 травня — «високоурочистий день коронації їх імператорських величностей» і в церкві має бути «подячне молебство». Селяни категорично відмовилися видати «підбурювачів», заявивши, що, оскільки всі вони брали участь у «безпорядках», то й відповідати за це будуть колективно. Мотивуючи тим, що Щурівський постійно утискував людей при виконанні треб, багатьох парафіян не допускав до сповіді та вороже ставився до них, селяни вимагали від митрополита заміни священика. На думку київського губернатора, значний вплив на жителів Посухівки і Антонівки мали зсильнопоселенці, що проживали в сусідньому містечку Тернівка Гайсинського повіту Подільської губернії³¹.

Не одержавши відповіді на свій лист до митрополита про зловживання і грубість місцевого попа Бутовського, жителі с. Безіменного Бердичівського повіту Київської губернії 23 лютого 1901 р. перейшли до рішучих дій. Вони (в кількості 70 чол.) заборонили священику рубку дерев на церковній леваді, прогнали найнятих робітників, а дві підводи уже нарубаних дров перенесли у двір одного з селян. Тільки приїзд повітового справника і мирового посередника примусив їх підкоритися. Чотирьох селян, визнаних винними «в самоуправстві й насильстві», було ув'язнено на 3 місяці³².

У досліджуваній період заворушення проти духовенства відбулися також у селах Куниці Кременецького повіту, Біличі Київського повіту та ін. 25 лютого 1902 р. жителі с. Катеринівки Чигиринського повіту замкнули церкву і не допустили до відправи священика Татарінова³³.

З донесення київського губернатора від 30 березня 1902 р. київському, подільському і волинському генерал-губернатору видно, що жителі с. Северинівки Таращанського повіту в лютому того ж року публічно висміяли «обряд християнського поховання»³⁴.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 99, 1901, спр. 1, ч. 6, л. Б, арк. 21.

³⁰ «Подольские губернские ведомости», 1904, № 11.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, оп. 98, 1900, спр. 1, ч. 30, л. В, арк. 7—8.

³² Там же, оп. 99, 1901, спр. 1, ч. 6, л. В, арк. 2—3, 6.

³³ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 701, 1902, спр. 168, арк. 2; КОДА, ф. Київського повітового поліцейського управління, оп. 3, 1901, спр. 587, арк. 20—21; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, спр. 1, ч. 7, л. Б, арк. 33.

³⁴ ЦДА УРСР, ф. 442, оп. 701, спр. 190, арк. 3.

Селяни Правобережної України чинили потрави на посівах і сінокосах священиків. Так, 9 травня 1901 р. наймитів священика П. Левитського із с. Бабинець Сквирського повіту Київської губернії, які гнали худобу на церковну леваду, зустріло багато селян. Двоє з них — С. Дячук і Л. Тарасюк — заявили: «Архип і Мирон Данилюки наказали нам не пускати попову худобу на леваду, а тому ми й не пустимо!» П. Левитський заявив про це мировому посереднику 1-ї діляниці. В результаті розслідування С. Дячука і Л. Тарасюка, як «бунтівників», було заарештовано. Тоді селяни А. Данилюк, І. Карназей, С. Гуменюк, К. Хоменко та інші, зустрівши у червні того ж року одного із священикових слуг, застерегли: «Передай попу, нехай він і не думає другий раз у цьому році збирати сіно на церковній леваді, бо, як тільки піп почне гребти сіно в копиці, ми цілою громадою запустимо свою худобу на церковну леваду!». Спочатку священик не звернув уваги на таку «варварську погрозу», та скоро селяни від слів перейшли до діла і, незважаючи на умовляння наймитів, загнали на леваду худобу. Молоді дерева на церковній леваді були стравлені й поламані, канава навколо левади (9 дес.) засипана землею. «Мало того,— писав у своїй скарзі на ім'я генерал-губернатора священик П. Левитський,— деякі з таких самоуправців-бунтарів кинулися на моїх робітників і почали їх бити чим попало»³⁵. Причиною невдоволення селян була заборона попом проїзду через церковні землі.

5 червня 1902 р. жителі с. Овсяники Літинського повіту Подільської губернії пасли худобу на сінокосах священика Полянського. Сутичка парафіян с. Шкробівки Волинської губернії з попом Славинським виникла за ділянку церковної землі, що раніше служила пасовищем для селянської худоби, а Славинський перетворив її в орне поле³⁶.

Нерідко селяни Правобережної України, відстоюючи свої права, вдавалися до опору царським властям. Наприклад, у донесенні від 18 листопада 1902 р. на ім'я київського, подільського і волинського генерал-губернатора зазначалося, що коли 2 листопада в с. Олександрівку Тарашанського повіту прибув мировий суддя і приступив до огляду «порушених» селянами володінь священика Максимовича, жителі не допустили огляду спірних земель, внаслідок чого мировий суддя змушений був виїхати з Олександрівки³⁷.

Причиною ворожнечі жителів с. Капустян Брацлавського повіту Подільської губернії з місцевим священиком були кілька десятків карбованців штрафу, які суд за заявою пастиря утримав з парафіян за «самовільне» користування останніми спірними сінокосами і знесення церковного будинку. Тоді селяни 5 червня 1904 р. вирішили не допустити попа до «богослужіння». Але, оскільки священик не хотів добровільно віддати ключі від церкви, то селяни в кількості 33 чол. насильно повели його разом з попадею вулицею, насміхаючись над ними і наносячи попові побой. За це 14 жителів були звинувачені «в самоуправстві» і ув'язнені в брацлавську тюрму³⁸.

Розглянуті факти переконливо показують, що на початку ХХ ст. духовенство Правобережної України було надійною опорою російського самодержавства. До страждань народу церква була байдужою. Про це свідчить і той факт, що вона жодного разу не засудила тілесних покарань, які принижували людську гідність.

Займаючи привілейоване становище в суспільстві, користуючись безліччю пільг і переваг, служителі церкви не тільки доносили властям про

³⁵ Там же, оп. 700, спр. 6, арк. 43, 44.

³⁶ Там же, оп. 701, 1902, спр. 392, арк. 37; оп. 853, спр. 84, арк. 4.

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 104, спр. 10854, арк. 1.

³⁸ ХМОДА, ф. 28, оп. 1, спр. 7251, арк. 12; ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 703, 1904, спр. 223, арк. 5—12.

напрямок думок і настроїв населення, але й всіма, нерідко мерзенними засобами сприяли придушенню селянських виступів і заворушень. Все це викликало недовіря і неповагу селян до церкви і попів.

Антиклерикальні виступи селянства Правобережної України на початку XX ст. сприяли зростанню його політичної свідомості й зближенню з міським пролетаріатом.

Л. С. Чиколіні
**«ЩАСЛИВЕ МІСТО»
ФРАНЧЕСКО ПАТРИЦІ**

Проблема соціально-утопічної думки має актуальність, оскільки вона помітно вплинула на розвиток суспільної свідомості в свій час, а пе-

редові ідеї великих утопістів стали одним з джерел наукового комунізму. Класики марксизму-ленінізму, уважно вивчаючи їх спадщину, підкреслювали критичну спрямованість їх теорії, що засуджувала вади класового експлуаторського суспільства. Історія утопічної думки не втратила наукового, політичного значення і в наш час, коли в умовах перемоги марксистсько-ленінського вчення, втілення його в життя в Радянському Союзі і в інших країнах соціалістичної співдружності і посилення його впливу на робітничий і визвольний рух народів загострюється ідеологічна боротьба. Саме цим пояснюється підвищений інтерес до утопічної думки з боку буржуазних філософів та істориків, які, спотворюючи наукову теорію робітничого класу, намагаються протиставити науковому комунізму різні утопії минулого. Тому критичне дослідження утопічної думки набуває в наші дні актуального політичного та філософського значення.

Після Англії, яка дала світу Томаса Мора, Італія XVI ст. стала другою вітчизною утопічного соціалізму. І це не випадково. Розвиток утопічної думки в Італії пізнього середньовіччя був обумовлений усім ходом історичного розвитку країни з її раннім зародженням капіталістичних відносин, появою нових, ворожих феодалізму класів, формуванням нової ідеології. В умовах гострої класової боротьби, політичного та економічного струсу, що їх переживали держави Апеннінського півострова у період розкладу феодалізму та генезису капіталістичних відносин, в Італії виникла численна політична література, яка відображала ідеї та настрої різних верств італійського суспільства. Твори багатьох італійських публіцистів (чинквеченто в XVI ст.) були пройняті утопічними ідеями.

Одним з найпослідовніших соціалістів-утопістів Італії XVI ст. був попередник Томмазо Кампанелли — Антон Франческо Доні — автор утопічного твору «Мудрий або шалений світ»¹, в якому змальовано картину життя суспільства на основі колективної власності й обов'язкової праці всіх громадян, де дотримувалися принципу: «Хто не працює, той не їсть». Погляди Доні відображали настрої та мрії найбільш знедолених мас італійського населення, того соціального прошарку, у прагненнях якого були «проблиски» комуністичних ідей².

В іншому плані виступив сучасник Доні — філософ Франческо Патріці. За взірцем платонівської республіки він створив утопію «Щасливе місто», в якій доводив необхідність перебудови суспільства на основі

¹ Л. С. Чиколіні. Утопічні погляди Франческо Доні. — «Вісник Київського університету», № 2, вип. 1, К., 1959; її ж. Социальная утопия Антонио Франческо Доні. — Средние века, вип. XVII, 1960; її ж. Доні (Допі) Антон Франческо. — БСЭ, т. 8, М., 1972.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 346.

розуму. Патріці відверто відмежовувався від трудового народу, його утопічна держава була для обраних.

Світогляд Патріці формувался під впливом натурфілософії пізнього середньовіччя, а також античної філософії, насамперед Платона, і відображав ідеї італійської буржуазії епохи Відродження.

Філософські ідеї Патріці неодноразово були об'єктом досліджень. Цьому, зокрема, приділив увагу італійський історик, знавець та видавець праць Кампанелли і Агостіні — Фіро³. Однією з останніх праць, де подано характеристику філософських поглядів Патріці, є монографія Крістлера. Його політичним ідеям присвячене дослідження Аркарі⁴.

В радянській літературі цікавий нарис про історичні погляди Патріці вміщено в історіографічній праці О. Л. Вайнштейна⁵. Змістовну статтю, присвячену книжці Патріці «Любовна філософія» (яка вперше побачила світ в Італії у 1963 р.), написав А. Х. Горфункель⁶. Але соціально-утопічні ідеї філософа розкриті недостатньо. Ми ставимо за мету розглянути утопічні погляди Ф. Патріці, висловлені ним у творі «Щасливе місто»⁷, які свого часу справляли певний вплив на розвиток утопічної думки Італії пізнього середньовіччя.

Франческо Патріці да Керзо (1529—1597) народився у Далмації, замолоду плавав по морях Леванту, вчився у Венеції, Баварії і Падуї. Він побував у Римі, жив на Кіпрі, був учителем і придворним філософом герцога Франковіла, деякий час перебував у Іспанії. Повернувшись на батьківщину, викладав філософію у Феррарі. Помер Патріці в Римі, куди був запрошений папою Климентом VIII. У мислителя були різнобічні інтереси, він добре знав античну філософію, мав праці з геометрії, військового мистецтва і навіть вивчав питання про регулювання течії річки По.

В 1551 р. Патріці написав утопічний твір «Щасливе місто». Вже в цій ранній праці 22-річний філософ вніс дещо своє в традиційне тлумачення питання про форму організації людського суспільства, щоб досягти справжнього щастя. Найвище благо людини Патріці вбачав в особистому щасті, яке, на його думку, полягало у повному задоволенні всіх потреб індивідуума та в діях згідно з вищою доблестю (*virtu*). Якраз до цього прагне людина, і «більшого вона не може досягти в цьому світі». Патріці виходив з положень Платона про те, що людина складається з двох основних частин — душі та тіла, які пов'язані між собою. Людина живе доти, доки її душа і тіло єдині. Як стан душі впливає на тіло, так і тіло, у свою чергу, впливає на стан душі. З цього філософ робив висновок, що для щастя необхідне задоволення як духовних, так і фізичних потреб, причому для повного щастя і дії з «згідно вищою доброчесністю» це задоволення має бути безперешкодним (*senza impedimento*)⁸. Це, як писав Патріці, дозволить заспокоювати спрагу з ріки щастя, яке падає на землю «з безконечної небесної безодні».

Сприймаючи вчення Платона і Арістотеля про те, що людина не може жити поза суспільством, Патріці своєрідно обґрунтовував необхідність держави. Він вважав, що діями людей керує егоїстичний інте-

³ Firpo Luigi. *Filosofia italiana e Controriforma*, Torino, 1951.

⁴ P. O. Kristler. *Eight Philosophers of the Italian Renaissance*, Stanford, 1964; P. M. Arcari. *Il pensiero politico di F. Patrizi da Cherso*. Roma, 1934.

⁵ О. Л. Вайнштейн. *Западноевропейская историография средневековья*, М.—Л., 1964, стор. 309—311.

⁶ А. Х. Горфункель. *Любовная философия Франческо Патрици и философия любви Тарквиния Мольца*.— *Средние века*, вып. 34, М., 1971.

⁷ Francesco Patritio. *La città felice*, Venetia, Griffio, 1553. Названий твір зберігається у відділі рідкісної книги бібліотеки ім. В. І. Леніна в Москві.

⁸ Там же, стор. 5.

рес. У цьому твердженні виявився характерний для епохи гуманізму і властивий буржуазним мислителям індивідуалізм. Кожна людина, міркував Патріці, бажає собі блага. Це примушує її об'єднуватися з подібними до себе. Вона робить це не заради щастя інших, а тому, що зацікавлена в існуванні держави у своїх власних інтересах, бо одна без допомоги і підтримки, не може задовольнити власних потреб. Індивідууму потрібні найрізноманітніші речі, яких одному зробити не під силу, а, отже, поза об'єднанням людина жити не може. Таким чином, первинним для Патріці було не загальне благо всіх людей, як ми бачимо це в інших утопістів, а щастя індивідуума, який не може обійтися без підтримки держави, що в уяві філософа і є причиною та метою згуртування людей. Ця думка домінує в тій частині праці, де філософ міркує про необхідність держави. Той, хто не шукає товариства, виключає себе з числа людей. Про таких древні говорили: «він або бог, або тварина»⁹.

Обґрунтувавши необхідність людської спільності та держави, Патріці переходить до опису свого ідеального міста. Він звертає увагу на створення умов, необхідних для забезпечення фізичних прагнень людей, оскільки для духовного блага людині потрібне, передусім, здорове, сильне тіло. Патріці заселив свою ідеальну державу здоровими від природи людьми, і найперше, про що він турбувався, були закони, спрямовані на зміцнення їх здоров'я з метою продовження життя. Такі закони філософ вважав необхідними, оскільки людина на відміну від інших істот внаслідок поганих звичок сама псує собі здоров'я. Звідси — потреба у створенні відповідних життєвих умов. Законодавець, якщо він справді мудрий, повинен передбачити також спеціальні закони про харчування людей, поживність і кількість їжі, яку вони вживають. Своє ідеальне місто Патріці розташував у місцевості з чистим повітрям і помірним кліматом, щоб люди не страждали від надмірної жари або холоду, де немає боліт і в той же час не дуже сухо. Воно знаходилося на березі моря, в затоці, що сприяло торгівлі та створювало додаткові зручності для оборони на випадок ворожого нападу¹⁰.

Місто, в якому громадяни хотіли жити щасливо, повинно було мати досить велику територію і в значній кількості виробляти все необхідне для його громадян¹¹. На думку Патріці, більшість населення мала обробляти землю. Як і в кожному італійському місті, тут жили також ремісники (мірошники, ковалі, теслярі, кравці тощо). В такій же мірі щасливе місто потребувало лікарів та аптекарів¹².

У місті повинно бути багато крамниць, майстерень, банків, базарів, площ, які одночасно мали служити архітектурними прикрасами. Особлива увага зверталася на розвиток виробництва шовкових тканин, які, на думку Патріці, мали перевагу перед вовняним та льняними. Щоб постачати міста всім необхідним, потрібні були купці, які б доставляли для громадян заморські товари. Морську торгівлю філософ вважав найбільш вигідною і зручною, а тому говорив про потребу розвивати комерцебування¹³.

Патріці віддавав перевагу невеликим містам, ідеальну державу уявляв як населений пункт з обмеженою кількістю людей, які добре знають одне одного. За своїм зовнішнім виглядом, кількістю населення й господарським життям «щасливе місто» Патріці дуже нагадувало приморські міста середньовічної Італії або рідної філософу Далмації.

У своєму вигаданому місті він прагнув створити життя спокійне, без

⁹ Там же, стор. 4.

¹⁰ Там же, стор. 6—9.

¹¹ Там же, стор. 6.

¹² Там же, стор. 7, 8, 9.

¹³ Там же, стор. 8, 12, 13.

чвар і суперечок. Заслуговує на увагу аргументація Патріці. Ворожість, сварки і незгоди заважають щастю через те, що вони скорочують людське життя, їх наслідком можуть стати вбивства. Тому ідеальні громадяни повинні перебувати в любові та дружбі один до одного, бо кожен з них бажає добра самому собі. В основі лежить любов до себе, яка породжує любов до інших. Для підтримки порядку в місті видаються закони, якими забороняється чинити людям різні неприємності. Про це дбають численні судді, адвокати, прокурори, слідчі, стражники та ін. Крім цих звичайних засобів для підтримання внутрішнього миру, Патріці вважав розумним створювати серед жителів атмосферу дружби і приязні. З цією метою він передбачав проведення громадських банкетів, для чого в місті мали побудувати спеціальні зали. Крім того, серед громадян запроваджувалася майнова рівність, яка в уяві філософа була кращим засобом для знищення заздрощів і причин до незадоволення. Проте, судячи з міркувань Патріці, він не був прихильником усупільнення майна. Приватні особи мають за межами міста володіння, землю рекомендувалося давати в різних місцях: частково поблизу міста, а частково недалеко від кордонів держави, щоб громадяни були заінтересовані в її захисті. Відсутністю ворогування та існуванням рівності між громадянами Патріці пояснював їх велику любов до вітчизни, яку вони захищали як рідну матір, готові були віддати за неї своє життя¹⁴.

Мешканці щасливої держави самі захищають свої володіння і не користуються послугами найманих військ. Патріотизм жителів посилювався тим, що всі вони місцеві уродженці, добре знають одне одного. Це робить їх ще стійкішими. Для Патріці характерно також (подібно до інших тогочасних італійських мислителів) недружелюбне ставлення до іноземців. Це пояснювалося тим, що його країна зазнавала нескінченних іноземних нападів і втрачала свою незалежність.

Детальний опис організації оборони щасливого міста свідчить про те, що автор утопії був знавцем воєнного мистецтва свого часу. Він писав про спорудження стін і фортець, про те, що необхідно мати достатню кількість озброєння для піхоти, кінноти, артилерії, радив спиратися на сильний морський флот, робити вилазки, використовувати переваги місцевості тощо¹⁵. Характерно, що Патріці не говорив про тактику наступальних боїв. Оскільки в умовах безперервних війн італійські міста перебували під постійною загрозою ворожого нападу, вся його увага зосереджувалась на обороні.

Керівництво своєю утопічною державою Патріці віддавав до рук найдостойнішого (*un vero cittadino*), якого вибирали з числа наймудріших (*de più prudenti, di più savi*). Раціоналістичне світорозуміння виявилось тут особливо чітко. Людську мудрість Патріці пов'язував з даром природи й життєвим досвідом. Розумними від природи, міркував він, можуть бути як старі, так і молоді, а навченими досвідом — тільки люди похилого віку. На відміну від багатьох тогочасних утопістів Патріці думав, що до управління треба залучати не лише літніх людей, але й молодь, яка вчитиметься у старших. Залучення молоді до управління державою є також найкращою гарантією від різних незадовольнень, до яких схильне молоде покоління¹⁶.

Патріці турбувався про моральні достоїнства своїх ідеальних громадян і висловлював думку, що розвиток доброчесності залежить не лише від природних якостей людини, але й від спеціальних вправ. В його державі

¹⁴ Там же, стор. 9—11.

¹⁵ Там же, стор. 11—12.

¹⁶ Там же, стор. 10.

були запроваджені різні ігри та заняття, спрямовані на зміцнення моральних якостей людей та їх фізичної сили¹⁷.

Оскільки для держави потрібні були здорові люди, у щасливому місті дбали про те, щоб у батьків народжувалися міцні і повноцінні діти. Зокрема, передбачалися закони, які регулювали шлюб. Вважалося, що для жінки краще мати дітей у віці від 18 до 40 років, а чоловікам — від 35 до 40 років. Патріці висловлював цікаві думки про харчування дітей, про залучення їх до рухливих ігор та гімнастичних вправ¹⁸.

Особливу увагу філософ звертав на моральне виховання підростаючого покоління. Він вчив, що при дітях не можна робити поганих вчинків, показувати їм непристойні картинки, водити на легковажні комедії, дозволяти слухати брутальні слова. У ніжній душі дитини, писав він, все погане залишає глибокий слід, який потім неможливо стерти¹⁹. В ідеальному місті Патріці не було забуто й про естетичне виховання дітей, навчання їх музики і живопису. Серед наук, які викладали громадянам, були філософія, граматика і юриспруденція²⁰.

Хто ж ці щасливці, про яких так піклувався Франческо Патріці? Чи всі люди, які жили на території його міста, мали право угамовувати спрагу з небесної ріки щастя? Виявляється, ні. Якщо неоплатонік Патріці у своїх філософських судженнях був до деякої міри своєрідним і самобутнім, то ідеальне місто він створював явно в дусі платонівських ідей. Патріці поділяв людей на різні категорії за їх здібностями та заняттям і у зв'язку з цим визначав їх становище в суспільстві. Філософ з Далматії аж ніяк не був прихильником повної рівності людей. Уся ідеальна картина, намальована у «Щасливому місті», стосувалася тільки обраних.

Населення своєї вигаданої держави Патріці поділяв на шість розрядів або, як він говорив, «складових частин» (*componenti parti della città*): селян, ремісників, купців, воїнів, урядовців та священиків²¹. В обов'язок перших трьох категорій (селян, ремісників, торговців) входило обслуговування трьох інших. Долею селян була виснажлива сільськогосподарська праця. Вони, як писав Патріці, починають прокладати шлях до небесної ріки і так обтяжені працею та турботами, що не в змозі досягти тих моральних висот, які необхідні для одержання справжнього блаженства. Все своє життя селянин повинен працювати, щоб прогодувати себе та інших. Отже, Патріці виключав «натовп селян» (*la turba di contadini*) з числа громадян щасливого міста і зводив їх до стану рабів. Оскільки сільська праця вважалася найважчою, селяни мали бути сильними людьми, а щоб «громадяни змогли ними вільно командувати», треба, щоб вони (селяни) були рабами, боязкими і слабкими душею, як кажуть, рабами від природи²².

До стану слуг були зведені й ремісники, які «все своє життя зазнавали лиха і весь час працювали, щоб створити життєві блага і звільнити від праці інших». Життя ремісників настільки втомливе, що не залишає їм сил перебороти тяжкі перешкоди на шляху до вершин доброчесності (*montedella virtù*)²³.

З числа громадян викреслено й купців. Проводячи життя у важких і небезпечних блуканнях по морях, міркував Патріці, вони й не думають про спокійне щастя. Найбільшим щастям для них є свої насолоди²⁴.

¹⁷ Там же, стор. 15, 17.

¹⁸ Там же, стор. 18.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же, стор. 18.

²¹ Там же, стор. 13.

²² Там же, стор. 7.

²³ Там же, стор. 14.

²⁴ Там же.

Таким чином, з числа громадян ідеального міста було виключено весь працюючий люд. Селяни, ремісники і торговці не сиділи за банкетним столом, не брали участі у громадських трапезах, на них не поширювалися й інші пільги, якими користувалися громадяни міста.

Це свідчить про аристократичні симпатії філософа. Він зазначав, що працюючі не можуть бути щасливими, бо не мають потрібних для цього якостей і доброзичливості. Становище трудящих «щасливої держави» Патріці порівнює із становищем слуг у приватному домі, які обслуговують сім'ю, живуть в одному помешканні з нею, але не є її членами.

Громадянами «Щасливого міста» є лише воїни, урядовці та жерці. В них є можливість втішатися дійсним щастям і блаженством. Вони звільнені від турбот і тривог, користуються послугами інших. В розпорядженні громадян — все необхідне для задоволення духовних та фізичних потреб. Користуючись дозволенням, вони мають змогу віддавати «всю свою душу доброчесності» й тим самим досягти висот досконалості. Підбиваючи підсумки своїм міркуванням, Патріці робив висновок: «Наше щасливе місто складається з двох частин: одна обслуговуюча, нещасна, друга пануюча й щаслива, ця остання якраз і називається громадянською як така, яка бере участь у почестях та привілеях... і панує».

Отже, невелике місто-держава з обмеженою кількістю жителів, де всі знають одне одного, де працюють численні ремісники і снують купці, місто, яким керують воїни, урядовці і жерці, що живуть у щасті й спокої за рахунок чужої праці, — ось чим було ідеальне полотно, намальоване Патріці. Це, по суті, є ідеалізованим відтворенням картини середньовічного італійського міста-держави з аристократичною формою управління. Відміна полягає лише в тому, що в утопічному місті Патріці керує не стара спадкова аристократія — вельможі за народженням, а патріціат, який висунувся завдяки розуму і доблесті, тобто аристократія духовна.

Франческо Патріці був утопіст, але зовсім не соціаліст. Його не можна зараховувати до прихильників демократичних ідей і рівності людей. Він стояв на сторожі інтересів класового суспільства. Утопічні ідеї автора «Щасливого міста» відображали італійської інтелігенції XVI ст., яка близько стояла до буржуазних кіл, що зрощувалися з феодальною аристократією. Твори Патріці пройняті ідеями Платона, у якого в ряді випадків він запозичив найреакційніші риси.

Проте, як і в більшості мислителів того часу, світогляд Патріці був суперечливим. В його творі висловлені й деякі прогресивні ідеї, які заслуговують на увагу і в наші дні. «Щасливе місто» має чисто світський характер, ґрунтується на раціоналістичному світогляді автора. Патріці, як і всі гуманісти, глибоко шанував людей з високими особистими якостями, особливу перевагу при цьому він надавав мудрості. Йому чужі аскетизм і прагнення до зрівняння людей в бідності. І хоч Патріці мріяв про повнокровне життя лише для меншості, все ж його мрія про майбутнє як радісне і щасливе суспільство, безсумнівно, була прогресивною для того часу, оскільки вона спрямована проти церковно-богословського аскетичного світогляду. Мріючи про розквіт усіх духовних сил і можливостей людини, філософ розумів, що в умовах тяжкої боротьби за існування вони не можуть виявитися повністю. Прогресивним є піклування філософа про здоров'я людей, правильний режим їх харчування та поліпшення життєвих умов. Його думки про вплив клімату і географічного середовища на розвиток суспільства, про виховання молоді, патріотизм тощо не втратили свого значення і тепер.

Свого часу утопія Патріці була широко відома. Деякі думки Патріці співзвучні ідеям Доні, Цукколо та інших італійських утопістів XVI — першої половини XVII століття.

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ В ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ УЧНІВ

Герої, що самовіддано боролися за свободу і незалежність рідної Вітчизни,— безсмертні. Їх подвиги надихають комсомольців, піонерів, кожного учня на славні діла в ім'я Радянської багатонаціональної Батьківщини. «Виховувати пристрасних борців за комунізм — це значить домагатися того, щоб юні громадяни доторкалися своїми серцями до гарячого биття сердець Івана Сусаніна і Сергія Лазо, Фелікса Дзержинського і Миколи Гастелло, Дмитра Карбишева і Олександра Матросова; щоб гарячі сторінки історії запалювали юні душі, збуджували прагнення до героїчного подвигу, вчили жити»¹.

У кожному місті й навіть невеликому селі були земляки-комуністи, робітники і селяни, комсомольці, піонери, які полягли на полі бою за владу Рад у громадянську війну або в борні з фашизмом у 1941—1945 рр. Відгриміли бої, а героїчні звершення радянських людей живуть у наших серцях. На цих подвигах виховується підрастаюче покоління.

...Невеличке місто Дубно, що на Ровенщині, в перші дні Великої Вітчизняної війни було втягнуте у воєнні дії. Вже о 4 год. 25 хв. ранку 22 чераня 1941 р. при тарані фашистського літака «Хе-3» під Дубно загинув смертю хоробрих уроженець с. Чижово Балашовського району Московської області — старший лейтенант І. І. Іванов. За героїчний подвиг Президія Верховної Ради СРСР Указом від 2 серпня 1941 р. присвоїла йому посмертно високе звання Героя Радянського Союзу.

Героїчний подвиг сина російського народу свято шанують жителі українського міста. Постановою Ради Міністрів Української РСР від 20 квітня 1967 р. ім'я І. І. Іванова присвоєно Дубнівській школі № 3. Його ім'я носить також піонерська дружина. У вестибюлі школи перед великим портретом Івана Іванова, прикрашеного прапорами РРФСР і УРСР, в святкові дні, у день загибелі відважного льотчика пломеніє вогонь вічної слави. Поруч — земля з героїчної фортеці Бреста і міста Волгограда, реліквії бойової слави. Біля шкільної реліквії почесною вартою стоять у військовій формі дубнівські школярі. Передається записаний на магнітну стрічку трансльований по радіо Указ про присвоєння Івану Іванову звання Героя Радянського Союзу, звучать бойові пісні. В караулі стоять кращі учні, які на відмінно оволодівають військовою справою. Вони прекрасно знають, що в службовій характеристиці відважного льотчика, копія якої експонується в піонерській кімнаті, записано: «Повітряний бій одиночний веде добре. Матеріальну частину літака і мотора знає добре, експлуатує грамотно. Аварій і поломок немає... Вольові якості: ініціативний, рішучий, вимогливий до підлеглих, до себе також...» Піонери і комсомольці

¹ В. А. Сухомлинский. Рождение гражданина, М., 1971, стор. 54.

школи беруть приклад з героя у всьому: у навчанні, поведінці, в громадських і трудових справах. Вони вважають себе спадкоємцями відважного сина радянського народу.

У Грушвиці (село поблизу м. Ровно), яку за часів буржуазно-поміщицької Польщі називали «більшовицьким гніздом», «червоним селом», під час жорстокої тимчасової окупації було створено підпільну комсомольську організацію, її очолив Федір Кравчук.

Молоді месники виконували різні бойові доручення партійного підпілля, партизанів. Вони спостерігали за сусіднім військовим аеродромом і щоденно надсилали дані в Ровно до підпільної партійної організації, які потім через партизанські радіостанції передавалися на Велику землю.

Коли непереможна Червона Армія наблизилася до Кисаа, грушвицькі комсомольці готували гідну зустріч своїм визволителям. Та бандерівські бандити наприкінці вересня 1943 р. вчинили напад на село, підступно схопили комсомольців Федора Кравчука, Лукаша Мовчанця, Василя та Галину Володьків, Марію Бакулик і по-звір'ячому їх замордували. Федора Кравчука бандити всю ніч катували в центрі села, знівели обличчя, викололи очі, вісім раз прокололи груди багнетом... Так трагічно загинули славні радянські патріоти, комсомольці з Грушвиці.

У школі, на почесному місці, перед портретами комсомольців-підпільників та односельчан, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни, палає вогонь вічної слави, що вперше засвітився у 27 річницю свята Перемоги над фашизмом. Поруч на тумбах-плитах викарбувані імена героїв. Біля вогню стоять у почесній варті піонери і комсомольці, учителі і гості. Стоять комсомольці, які успішно склали ленінський залік, стоять піонери, які готуються стати комсомольцями. У караул — рідні комсомольців-підпільників. Під звуки бойових пісень періоду Великої Вітчизняної війни один за одним кладуть квіти і схиляють голови школярі. У день 50-річчя піонерської організації ця церемонія відбувалася під звуки бойових піонерських пісень.

Синівська шана до героїчного, допомагає дітям проникнути у величні подвиги батьків, осмислити минуле і сучасне рідної Вітчизни, розвинути в них почуття гордості за старше покоління, усвідомити своє місце у суспільстві. Виховання на героїчних традиціях переповнює серця учнів вдячністю до старших поколінь за їх подвиги і звершення, вселяє віру в невичерпні можливості радянської людини, будить бажання продовжувати невмирущу справу своїх батьків.

Людина, яка знає і любить історію своєї Вітчизни, де вперше у світі звершено соціалістичну революцію і створено незламний союз народів, шанує його героїв, пишається їх подвигами, живе повнокровним і змістовним життям, ясніше усвідомлює своє місце і призначення в соціалістичному суспільстві. Як спадкоємець попередніх поколінь випускник нашої школи утверджується в думці про високий сенс життя, про безсмертя ідеалів народу.

Вогонь вічної слави в Дубнівській середній школі № 3 ім. Івана Іванова, в Грушвицькій школі ім. Федора Кравчука загорається у революційні свята, в дні загибелі героїв, а також в інші урочисті для школи дні — під час прийому у жовтентя, піонерську і комсомольську організації, урочистого випуску із школи, зустрічі з випускниками, в день першого і останнього дзвінка і т. д.

Досвід педагогічних і учнівських колективів, комсомольських і піонерських організацій Дубнівської № 3 і Грушвицької шкіл щодо увічнення пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни варті повсюдного наслідування.

К. П. КІНДРАТ, А. І. ЛИТВИНЧУК

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

І. М. БРЕЧАК

ЩОДЕННИК 4-го БАТАЛЬЙОНУ

Важко сказати сьогодні, хто перший написав про нього: професійний журналіст, що йшов слідами ще свіжих подій, чи бойовий товариш, якому доводилось разом з ним пробиватися крізь вогняне кільце оточення.

Авторів захоплювала його мужність, благородство, організаторський хист. Проте ім'я високого білявого хлопця залишалося загадкою. Здавалося, його назавжди заступила партизанська кличка, що й в мирні часи, як у военні, оберігала таємницю свого власника.

Не будемо голосливими. Ось рядки, написані через п'ятнадцять років після війни:

«Яке насправді він мав ім'я, того ніхто не знає. Історія, не переказавши нам прізвищ багатьох партизанських командирів, зберегла мовчанку і тут. Відомо тільки, що був він офіцером Червоної Армії, партизаном і одним із захисників Замойщини*, братом по зброї учасників боїв під Войдою, Кособудами, Заборечним і Ружою. Називали ж його «капітан Володін».

Так починалася розповідь про нашого героя в книзі «Братерство»¹, яка побачила світ 1960 року у Варшаві. Бійці Гвардії Людової і Батальйонів хлопських знали свого радянського побратима як колишнього військовополоненого, втікача з фашистської неволі, а передовсім — як воїна-інтернаціоналіста, вірного сина трудового народу.

Була весна 1942 року. На Сході вирувала гігантська битва з гітлерівськими полчищами. Запалені безприкладною стійкістю радянських людей, польські патріоти на заклик Польської робітничої партії створювали в країні партизанські загони. Бійцям, яких згуртував поблизу Замостя радянський «капітан Володін» чи просто «Володя», польські селяни відкрили заповітну таємницю — місце, де в 1939 році була закована зброя. Так у південно-східному кутку Люблінщини виник партизанський загін імені Щорса, який налічував тоді близько сорока чоловік.

Історики братньої Польщі відтворили бойовий шлях цього загону, що бився з фашистськими загарбниками на польській землі до кінця 1943 року, а доктор Владислав Гура назвав і його командира — лейтенант Василь Володін.

У монографічній праці «Визвольна війна польського народу в 1939—1945 роках»², виданій в ПНР Військовим інститутом історії, ім'я Василя Володіна згадується тричі. І знов-таки у зв'язку з подіями на півдні Люблінщини пізньої осені 1942 року.

27 листопада фашисти розпочали криваву колонізацію Замойщини. Селян виганяли з осель. Їм давали 20 хвилин на збори, а потім переправляли у так звані сортувальні табори в містечках Замосць і Звежинець. Там дітей розлучали з батьками, працездатних чоловіків і жінок направляли на роботи в Німеччину, старих і хворих — до Освенціма. Протягом перших 3—4 місяців передбачалося виселити близько 140 тис. чоловік. Завинили ці польські селяни й селянки перед окупантами тим, що саме Замойщину з її родючими ґрунтами гітлерівці обрали для власного проживання. Передбачалося також, що переселення сюди представників «вищої раси» підітне під корінь партизанський рух, який дедалі розгортався в лісах, на польському, лівому березі Західного Бугу.

Трагедія замойських сіл сколихнула Польщу. «По всій країні,— писала підпільна комуністична газета «Трибуна вольносьці»,—вісті з Замойщини викликали настрої ненависті і опору окупантам»³. А 30 грудня 1942 року фашистам, що доти майже безкарно вершили розправу над населенням Замойщини, довелося витримати під се-

* Південно-східна частина Люблінського воеводства.

¹ Braterstwo. Wspomnienia i relacje z walk przeciwko hitlerowskiemu najeźdźcy. Warszawa, 1960, стр. 58.

² Rawski Tadeusz, Stapor Zdzisław, Zamojski Jan. Wojna wyzwolenicza narodu polskiego w latach 1939—1945, Warszawa, 1966.

³ „Trybuna Wolności”, 15 січня 1943 р.

лом Войда шестигодинний бій з партизанами. То були два загони — польський і радянський. Радянськими бійцями командував лейтенант Василь Володін. Це був перший бій на Замойщині, в якому окупанти зазнали значних втрат.

Так звана колонізація Замойщини тривала з перервами до середини 1943 року. Після поразки на Курській дузі окупанти змушені були відмовитись від її продовження. Але це було пізніше. А тоді, напередодні 1943 року, постріли радянських і польських партизанів лунали для селян, як «божій грім», що впав на голови не-навислих катів. Тому й увійшло назавжди в історію визвольної боротьби польського народу ім'я радянського офіцера Василя Володіна.

«Своїм бойовим духом, організаційним талантом і повною самопосягати боротьбою на захист населення Замойщини, — писав польський історик Юзеф Болеслав Гарас, — капітан Володін заслужив ім'я одного з найвидатніших радянських партизанів, що боролися на польській землі під час другої світової війни»⁴.

Постаттю Василя Володіна зацікавився москвич — Герой Радянського Союзу полковник у відставці Микола Архипович Прокопюк, який в роки Великої Вітчизняної війни воював на Україні, в Польщі та Чехословаччині. Владислав Гура назвав прізвище, ім'я і військове звання командира партизанів-щорсівців. Очевидно, міркував Микола Архипович, якщо звернутися до Центрального архіву Міністерства оборони Союзу РСР, можна з'ясувати біографію героя визвольної боротьби польського народу.

Проте на практиці все виявилось значно складнішим. В картотечі офіцерів Радянської Армії, що брали участь у війні, Микола Архипович налічив 954 однофамільців командира загону імені Щорса, а кожний десятий з-посеред них був ще й його тезкою. 90 Василів Володіних?!

Як бути далі? Допоміг випадок, який часто сприяє тим, хто здійснює пошук. Один з кореспондентів полковника — Григорій Дмитрович Черняк — написав йому якимось, що певний час воював у загоні імені Щорса у Польщі, а разом з командиром цього загону вчився до війни в піхотному училищі у Златоусті.

Жадана ниточка була знайдена. Невдовзі Микола Архипович гортав уже по-жовклі документи.

Василь Володін — ровесник Великого Жовтня, народився в сім'ї залізничного машиніста в селі Победному Скопинського району Рязанської області. Там він закінчив семирічку, став комсомольцем. Свою трудову діяльність розпочав шістнадцятирічним хлопцем у колгоспі «Снайпер» Марушинського району Алтайського краю, куди переїхав разом з батьками. Пізніше вивчився на тракториста, а в 1938 році був призваний в армію і зарахований у військове училище. За дванадцять днів до початку війни відбувся выпуск молодих офіцерів. Лейтенант Василь Володін став командиром взводу 392-го стрілецького полку Московського військового округу.

Про все це Микола Архипович розповів у «Комсомольской правде», у великій статті «Господар замойських лісів»⁵. Її скорочений виклад під назвою «Ким був «Володя»?» надрукувала десятьма днями пізніше центральна польська газета «Трибуна луду»⁶. Загін імені Щорса, зазначалося зокрема там, який спочатку діяв самостійно, підпорядковувався пізніше командуванню Гвардії Людової і в березні 1943 року увійшов до партизанського з'єднання — Оперативної групи ГЛ імені Костюшка, очолюваної Гжегожем Корчинським (згодом генерал броні Польської Народної Республіки).

«Щорсівці», — писав у «Комсомольской правде» М. А. Прокопюк, — полишили Замойщину в перших числах серпня 1943 року. Разом з кількома загонами вони пішли в Карпати. Форсувавши ріку Сан в районі міста Ніско, партизани тримали на-в'язаний їм зустрічний бій з великими силами есесівців. Нерівний бій змусив партизанів відмовитися від походу в гори. Вони повернулися назад і, не затримуючись, ви-йшли за Буг, на радянську територію.

В останні місяці 1943 і на початку 1944 року Василь Володін перебував в українському партизанському з'єднанні генерал-майора двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, де командував батальйоном.

Може постати питання: а хіба невідомо було, що Василь Володін очолював батальйон у з'єднанні генерала Федорова? Звісно, було відомо. Сам Олексій Федорович у книзі «Остання зима», яка не раз перевидавалася, оповідав, зокрема, про те, як володіні в лютому 1944 року громил у Скулинському лісі поблизу містечка Несухойжі на Волині бандерівську «Золоту роту». Є в книзі й згадка про те, що загін Володіна прийшов з території Польщі, з-за Бугу, як говорилося в з'єднанні⁷.

І все-таки про незаперечний факт, що легендарний учасник боротьби на Замойщині і комбат радянського партизанського з'єднання на Волині — одна й та ж особа, — вперше повідомив М. А. Прокопюк.

⁴ Garas Józef Bolesław. Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942—1945, Warszawa, 1963, стор. 102.

⁵ «Комсомольская правда», 13 листопада 1963 р.

⁶ „Trybuna Ludu”, 24 листопада 1963 р.

⁷ О. Ф. Федоров. Остання зима. К., 1972, стор. 257—259.

Тепер настав час доповнити й розповідь Миколи Архиповича.

Він писав, що Василь Володін був комсомольцем. Так, до приходу на Волинь. А в Чернігівсько-Волинському з'єднанні партизанських загонів лейтенант Володін вступив до лав ВКП(б).

У статті в «Комсомольской правде» говорилося, що радянський лейтенант вивався з полону «раннього літа 1942 року». Сам Володін у власноручно написаній автобіографії, яку мені нещодавно пошестило віднайти, стверджував: «Втік з полону у вересні 1941 року. Після трьох невдалих спроб перебратися через Буг і дістатися на радянську територію повернувся у Польщу, в лісі поблизу Замостя, де з березня 1942 року приступив до організації партизанського загону з колишніх військовополонених і польських патріотів»⁸. Тут же він повідомляв, що керував п'ятьма великими операціями загону імені Щорса (одна з них здійснювалася під селом Войда), брав участь у десяти боях. На залізниці Роевець — Львів пустив під укис три ешелони з живою силою і технікою ворога.

Василь Володін привів на Волинь не тільки свій загін. «13 вересня 1943 року, — пише він в автобіографії, — прийняв командування над з'єднанням з 2-х загонів — ім. Котовського та ім. Щорса, що складалося з 160 озброєних бійців»⁹. (Загін імені Котовського теж входив раніше до Оперативної групи ГЛ ім. Костюшка і воював на Замойщині. Його командир — Умер Ахмолли Адаманов — загинув смертю хоробрих при штурмі партизанами містечка Юзефув у Білгородському повіті на Люблінщині 1 червня 1943 року).

Як склалася доля партизанів-володінців на Волині?

Звіт Чернігівсько-Волинського з'єднання двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора О. Ф. Федорова зберігає такі рядки:

«У жовтні 1943 року з-за Бугу прибуло 160 чоловік, яких привів Василь Матвійович Володін. З них був сформований і включений до складу з'єднання загін імені Суворова (4-й батальон). Командиром був призначений В. М. Володін, комісаром К. Б. Кузьменков, начальником штабу С. О. Галіцин. Загін дістав самостійне завдання і вийшов на ціль — залізницю Брест — Пінськ»¹⁰.

Чернігівське з'єднання партизанських загонів О. Ф. Федорова прибуло на Волинь у червні 1943 року і стало табором поблизу села Лобного в межиріччі Стиру і Стоходу. Через два тижні воно розгорнуло одчайдушну битву на рейках навколо Ковельського залізничного вузла. Ніде й ніколи доти в усій світовій практиці партизанської боротьби не завдавалося таких могутніх ударів по ворожих комунікаціях, що пильно охоронялися, як влітку, восени і зимою 1943—1944 рр. на Волині.

На карті Волинської області, в північно-західному кутку її, синіє Свитязь — найбільше на Україні озеро, в південно-східному — знаходиться кружечок, яким позначено м. Луцьк, а в самому центрі, побіля напису «Ковель», сходяться у вузол шість залізниць. Цей вузол і був метою походу чернігівських партизанів. Недарма вся операція, здійснювана федоровцями від прибуття на Волинь і до приходу частин Червоної Армії, так і називалася — «Ковельський вузол». Обрубати сталеві магістралі, які, розбігаючись навсідбіч з центру Волині, живили гітлерівський фронт солдатами, військовою технікою й боеприпасами, тил — продовольством і грабованим майном, — такими були директива партії та наказ Українського штабу партизанського руху.

Партизан-мінер став основною фігурою в з'єднанні, яке на час прибуття на Волинь налічувало дві з половиною тисячі бійців.

«Руйнування залізничної мережі, станційного господарства і залізничного транспорту у ворожому тилу є найреальнішою допомогою Червоної Армії, що б'ється на фронті», — зазначається в «Звіті Волинського підпільного обкому партії»¹¹.

Партизанські удари по залізницях ворожий фронт відчував найбільчіше. Починаючи з 7 липня 1943 і закінчуючи квітнем 1944 року, диверсійні групи з'єднання О. Ф. Федорова підірвали на залізницях Ковельського вузла 611 ешелонів противника з технікою, боеприпасами та живою силою. Крім того, вони пустили під укис 8 бронепоїздів. Ковельський вузол був паралізований. Його пропускна спроможність знизилась у 6—10 разів. Ворожі ешелони змушені були йти до лінії фронту кружним шляхом, обминаючи Ковель далеко з півдня.

З прибуттям з'єднання О. Ф. Федорова на Волинь там були створені підпільні обкоми КП(б)У і ЛКСМУ, які, в свою чергу, організували роботу 11 підпільних райкомів партії і 9 райкомів комсомолу. В розташуванні з'єднання регулярно виходила республіканська газета «Радянська Україна», що випускалася друкарським способом. За неповними даними, протягом десяти місяців перебування з'єднання на Волині в активну антифашистську діяльність включилося додатково не менш як чотири тисячі чоловік, головним чином — місцевих селян.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, спр. 63, арк. 47.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, ф. 1, оп. 9 а, спр. 4, арк. 96—97.

¹¹ Там же, арк. 88.

Зросли й ряди партизанів. З місцевих жителів в складі з'єднання було створено два нові загони — імені Шевченка та імені Богуна, а також бригаду імені Ванди Василевської, що складалася з бійців польської національності.

Другим джерелом поповнення з'єднання стали прихідці з-за Бугу. Звідти, форсувавши річку, біля якої пильнувала прикордонна варта (окупаційний кордон «генерал-губернаторства» і «райхскомісаріату»), прийшли чотири загони; один з них привів Василь Володін *. Загони ці склалися з колишніх оточених і військовополонених, які у перші місяці війни пройшли тяжкі випробування: то були люди найвищого життєвого гарту. Завдяки военній влучці всього особового складу загони з-за Бугу істотно зміцнили з'єднання. Це саме про них сказано у звіті Волинського підпільного обкому партії: «...Згадані загони виявили себе виключно з позитивного боку. У цих загонах не було випадків боягузтва, дезертирства, порушення військової дисципліни і відходу з вогневих позицій без наказу»¹².

У звіті Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання і Волинського підпільного обкому партії про 4-й батальйон є лише скупі, уривчасті відомості. А як дізнатися більше про Василя Матвійовича Володіна, мужнього сина російського народу, героя партизанської боротьби проти фашизму в Польщі і на Україні? Знайти продовження цієї розповіді допомогло свідчення О. Ф. Федорова про те, що в кожному загоні з'єднання вівся щоденник бойових дій. «Чергові літописці», — згадував генерал, — призначалися командирами загонів. Змінювалися вони щомісячно, а декотрі — охочі писати — ставали, так би мовити, штатними істориками загонів. Писали, звісно, не регулярно, а коли дозволяла обстановка. Факти кожен літописець добирав за своїм смаком. Єдина вимога, яка ставилась до нього командуванням, — правдивість»¹³.

В архіві Інституту історії партії ЦК КП України мені вдалося віднайти списаний олівцем саморобний зошит: «З'єднання генерал-майора Федорова. Загін імені Суворова. Щоденник. Почато: листопад 1943 р. Закінчено: квітень 1944 р.»¹⁴.

Читаючи щоденник, переконалися, що й справді писався він не регулярно, а «коли дозволяла обстановка»: декотрі найбільші бої просто «випали» з нього. Щоденник приваблює своєю правдивістю і, очевидно, не залишить байдужими читачів, бо в ньому (хоч стосується він одного загону) значною мірою передано характерні риси партизанського життя в Волині цілого великого з'єднання.

Отже, розкриємо щоденник загону імені Суворова чи, як його ще називали у з'єднанні, 4-го батальйону. Через відстань і час зазірнемо в лісовий партизанський табір, який став однією з домівок солдатів Малої землі, що виборювали перемогу далеко за лінією фронту, познайомимося з його життям, повсякденними клопотами і радощами, рушимо далі партизанським шляхом комбата Володіна.

7 листопада 1943 року в Чернігівсько-Волинському з'єднанні святкували 26-ту річницю Жовтневої революції. Невідомий автор щоденника, оповідаючи про це, писав: «Тут, у глибокому тилу підступного ворога, зібралось стільки партизанів, що, побачивши їх, кровожерний Гітлер помер би від розриву серця». Пише він і про погідний сонячний день, і про те, як «комбат Володін веде суворовців на мітинг у з'єднанні»; згадує виступ генерала Федорова (з трибуни, прикрашеної лозунгами і портретами) і указ про нагородження партизанів, в тому числі комбата Володіна, комісара Кузьменкова і ще дев'яти чоловік з четвертого батальйону, і урочистий марш («п'яст' бійців у ряд») повз трибуну, і могутнє партизанське «ура!».

Відшуміли свята — і знову буденні значні й рядові події, і записи про них у щоденнику, коли це «дозволяла обстановка».

«13.11.43. День звичайний, осінній. Суцільні хмари. Десь над табором цудить «юнкери», наводять «новий порядок»: бомбює і палить села, розстрілює мирних жителів.

В загоні імені Суворова зміни. Наказом по з'єднанню начштабу батальйону призначений Микола Степанович Статкевич замість Галіцина.

17.11.43. Тільки-но встигли загасити вогнища, як знову «юнкери» з'явилися поблизу нашого району й заходились наводити свій кривавий «порядок»...

24.11.43. ...Сьогодні кілька німецьких «юнкерсів» бомбардували село Кухотська Воля і обстрілювали мирних жителів. Багато спалено осель і є жертви серед жінок і дітей. Під час обстрілу поранено двох бойових товаришів партизанів.

* Першими — у серпні 1943 року — прийшли 35 бійців під командуванням старшого лейтенанта Халимова. У з'єднанні вони утворили загін імені Боженка. У тому ж місяці прибуло ще 87 партизанів на чолі зі старшим лейтенантом Фроловим (у з'єднанні — загін імені Котельського). Потім, у жовтні, загін Володіна. І, нарешті, в лютому 1944 року, — ще 92 бійці під командуванням лейтенанта Ковальова, які утворили загін імені Калініна (ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9 а, спр. 4, арк. 96—97).

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9 а, спр. 4, арк. 99, 137.

¹³ А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует. М., 1950, стор. 454.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 64, оп. 1, спр. 63, арк. 1—30. (Текст щоденника друкується в скороченому вигляді).

25.11.43. ...Сьогодні знову гітлерівці наводили «новий порядок» у селі Рутка — спалили десять дворів. Є жертви серед жінок і дітей. Багато вбито худоби.

26.11.43. Комбат Володін відвідав підрозділ Андрія Олексієнка. Оглянув зброю. Вона в прекрасному стані, коли не брати до уваги, що ми не маємо зброярського масла. Партизани застосовують смалець. Доведеться поширити цей досвід і на інші підрозділи.

27.11.43. Випав великий сніг. Буря лютувала весь вчорашній день і всю ніч. Багато ялин, мов підкошені, повалилися під вагою мокрого снігу й від буревію... Сьогоднішній день приніс нову радісну звістку про перемогу Червоної Армії: визволено місто Гомель. Разом з великим радянським народом ми пишаємось перемогою нашої армії.

В батальйоні проводили госпроботи: влаштовували затишок для коней.

Посилаємо людей на млин, треба спільно молоти зерно і заготовити побільше сіна. Дороги дуже розладнані, пересуватися важко.

28.11.43. З першими ж проблисками дня долинув до вух огидний звук «юнкерсів». Знову «наводять порядок», нищать мирних жителів у районі Любешова. Шукають стерв'ятників нас — партизанів. Але ми це знаємо. Ліс — надійне пристанище для народних месників. Тут ціле партизанське місто.

Сьогодні у санчастину доставлено нову партію поранених.

Чекаємо на радянських соколів з Великої землі. Партизани тим часом пишуть листи своїм рідним.

29.11.43. Зранку накрапав дощ і поступово перейшов у мокрий сніг. Сніг повалив всерйоз. Люди на заставах і в дозорах мокли. Холод пробірав до кісток. Але партизани стійко переносять негоду...

Дороги розвезло. Товариші з 1-ї роти виїхали ледь світ, а до нас дісталися тільки о 13 годині.

Сьогодні ми прийняли до лав лєнінської партії тт. Володіна В. М., Олексієнка А. Л., Заболотного і Коновалова. Парторганізація поповнилася кращими бойовими товаришами. Багато фашистської наводочі загинуло від їх рук. Вступаючи в партію, товариші писали в своїх заявах: ми ще мало зробили для Батьківщини, в лавах ВКП(б) зробимо значно більше.

30.11.43. Сьогодні завершено огляд особового складу. Батальйонний лікар Левчук доповів командуванню батальйону, що фізичний стан людей добрий.

1.12.43. 1 грудня — перший день зими. Сніг неглибокий, трохи взяло морозом. Дано вказівки щодо вигодовлення лиж. Важкувато доведеться — нема інструменту...

Сьогодні над нами тричі пролітав фашистський стерв'ятник, але нас не виявив.

2.12.43. Вже третій день і ніч працюємо над історією загону. Особливо багато доводиться працювати над уточненням підготовки і перебігу бойових операцій. Треба створити справжню історію загону імені Суворова. Приходить багато людей, дають матеріал, інші — просто розповідають.

Пізня ніч. Прибув зв'язковець із штабу з'єднання. Генерал терміново викликає комбата.

Через кілька хвилин було оголошено тривогу. Ми виступили, взявши вози. Рухалися колоною. Попереду розвідка. Напрямок руху — село Новочеревнище. За даними розвідки, до нього наблизилася ворожа колона...

3.12.43. Велика група бульбавів напала на заставу загону імені Котовського. Двоє наших товаришів загинули. Бульбавці жорстоко розправляються з населенням. Одній жінці відрізали вуха і ніс... Ця сволота не тільки знущається над поодинокими партизанами, а й над мирними жителями — за зв'язок з нами.

6.12.43. В розташуванні табору людей дуже мало. Тільки зрідка з'являється група охорони табору і знову зникає в лісі. Всі виїхали для «зустрічі» бульбавців.

7.12.43. День дуже гарний — теплий. Небо чисте, блакитне. Але партизанам такі дні не до вподоби. Тільки-но закінчили снідати, вогнища загасили, як з'явився фашистський літак. Через кілька хвилин земля гула. Чути було розриви бомб. Потім пішла друга партія літаків. Вони бомбували безперервно.

Комісар батальйону поїхав у санчастину до поранених; прихопив для них подарунки...

Вдень вели перестрілку з бульбавцями через річку Стохід. У них один вбитий, ми втрат не мали.

Завтра зранку треба завершити маскування табору.

8.12.43. Начштабу з'єднання дав вказівку, коли палити вогнища і коли — в землянках. З димом тепер справи складні: на білому сніговому тлі його добре видно з повітря...

Сьогодні у всіх підрозділах читали декларацію за підписами Рузвельта, Сталіна й Черчілля. Цей історичної важливості документ, що наближає кінець фашизму, партизани слухали з великою увагою.

Зараз година ночі. Ідемо перевіряти застави.

10.12.43. День якийсь похмурий, але теплий. Іней огорнув своїм білим покривом ялини. Старий дуб, мов дідусь, — сивий, одинокий, — стоїть серед ялин та берез.

Комбат поїхав на операцію*. Це давно його мучить, але він увесь час не наважувався. Все нема коли. Сьогодні, нарешті, зібрався. Операція без наркозу не дуже принадна, але що поробиш, коли такі партизанські умови.

Група партизанів Федорова — Ровенського наскочила на німецьку засідку. Євбніті й поранені. Бій з фашистами тривав дві години.

13.12.43. Було засідання парткомітету. Ряд бойових товаришів прийнято до лав ВКП(б). Комітет затвердив тт. Володіна, Акимченка, Семенова й Коновалова кандидатами в члени ВКП(б). Партдокументи вони одержать, коли з'єднаємося з фронтом.

Прибув з Угриничів Плієв і повідомив, що поки все тихо й спокійно. Посилаємо завтра політрука Васильєва в Угриничі для роботи серед населення.

Сьогодні знову фашистські літаки «порядкували» в районі Любешова. Результати поки що невідомі. Але вже сьогодні можна сказати, що будуть жертви і будуть спалені будівлі. Цю роботу вони виконують чисто, бо що ж для них є простішого, як вбити беззбройну людину.

15.12.43. Цілу ніч і зранку падав дрібний сніг. День був похмурий, але теплий. Сьогодні чекаємо на диверсійну групу з залізниці. Це буде наша перша робота на залізничі у в/ч 0015**, бо 7 військових ешелонів загін пустив під укіс ще на території Польщі*** — сам і разом з іншими. Тепер ми підготували взвод Осипова спеціально для диверсійної роботи.

16.12.43. Наші підривники пустили під укіс ворожий ешелон. Першим номером був Василь Мельниченко, другим — Григорій Клягін. Про подробиці писати сьогодні немає можливості, бо ще не повернулися підривники...

23.12.43. Було засідання парткому з'єднання. З нашого батальйону затвердили кандидатами в члени ВКП(б) двох бойових друзів: Михайла Заболотного і Андрія Алексеєнка...

26.12.43. Сьогодні прибув лікар Левчук і привіз із собою зублікаря із загону ім. Дзержинського. Багато партизанів страждають зубами — це наслідки проклятих фашистських таборів. Роботи вистачить.

28.12.43. Сьогодні день видався на славу. Жодної хмаринки, ніби хто зібрав їх в один лантух і відніс у небесну далечинь. Сонце виграє на снігових полях. Навіть дітей більше вийшло на свіже повітря. Підходящий день і для авіації. Ще стрілки не показували 10-ї години, як на південному заході від Угриничів загули літаки. Фашистські варвари бомбували село. Чути було кулеметні черги...

Сьогодні зубному лікареві особливо багато роботи. Люди задоволені і лікар задоволений. Тетяна Михайлівна Резник говорить так: «Сьогоднішній день пагадує мені мирні часи: хворі безперервно відвідують мене. Окрім партизанів, багато приходять з цивільного населення. Я дуже задоволена сьогоднішньою роботою».

30.12.43. День був теплий, хмарність незначна. Зранку загули ворожі літаки. Почалось з бомбування цивільного табору. Люди розповзлися по лісу, мов мурахи. Одного вбило бомбою, двох поранило...

31.12.43. Комбат, начштабу і командир 1-ї роти об'їхали лінію оборони в с. Угриничі і в с. Грабово. Визначили місця, де слід виставити додаткові дозори в поворотну ніч. Потім поїхали в 2-у роту.

3.1.44. Зранку і цілий день йшов дощ. Дивно з цією зимою. Вона тут дуже прихлива. Лише кілька днів тому всі ховали руки в кишені, кожен прагнув одягти кожушок, а сьогодні — справжня весна.

Ввечері прибув комісар тов. Кузьменков і заступник комбата по розвідці тов. Липанов. Привезли з собою фотографа.

7.1.44 Сьогодні наспіла звістка про те, що наші підривники пустили під укіс ще один ворожий ешелон з живою силою. 10 вагонів з фашистськими солдатами і офіцерами знайшли собі могилу на українській землі, котрої вони так ждали. Паровоз розбито. Про подробиці напишемо з одержанням даних.

9.1.44. Вранці комісар батальйону, секретарі партійної і комсомольської організації виїхали в з'єднання на нараду. На порядку денному стояло одне питання: «Про розвиток партизанського руху і завдання нашого з'єднання». ЦК КП(б)У поставив перед нами конкретні завдання. 12-го січня проведемо з цього приводу свої партзбори і приймемо конкретні рішення по нашому батальйону.

10.1.44. Сьогодні ми дістали звістку про бойову діяльність наших диверсійників. Молодці партизани-суворовці! Вчора пустили під укіс ще 2 ворожі ешелони. Один з живою силою, а другий — з технікою. У першому випадку вбито 103 фашисти і близько 136 поранено. Розбито паровоз і 13 вагонів. Про другий ешелон ще немає детальних відомостей.

11.1.44. Сьогодні дізналися про подробиці підриву найпершого ешелону в районі станції Маневичі. Диверсійники нашого батальйону Василь Мельниченко і Григорій

* В. М. Володін був поранений у ногу під час боїв на польській землі.

** Військова частина № 0015 — шифроване найменування з'єднання О. Ф. Федорова.

*** Мова йде про загони імені Щорса та імені Котовського, що входили тоді в Оперативну групу ГЛ імені Костюшка і діяли у Люблінському воєводстві.

Клягін пустили під укіс ворожий ешелон. Виведено з ладу паровоз і дві платформи з вантажами, що були вкриті брезентом.

14.1.44. День був звичайний, але є дрібні житейські новини, про які варто згадати. Сьогодні ми мали перший надій від партизанських корів. Дві корови дали більш як відро молока.

15.1.44. Сьогодні наші підривники оповідали про знищення ворожого ешелону... 4 січня на лінії Ковель — Сарни було спокійно, лише зрідка перегукувалися мадяри — німецькі служаки. На захід від станції Маневичі два кілометри добиралися до залізниці двоє підривників: один — високий блондин, це комзвуду диверсійників Осипов, другий — низький на зріст сутулуватий літній чоловік, диверсійник Василь Шиленко, який ішов позаду. Ще не стемніло, як вони підійшли до залізничного полотна.

В п'ятдесяти метрах від наших товаришів з шумом пройшли мадяри, які охороняли залізницю. Буквально слідом за ворогом Серьожа Осипов забрався на насип, але от біда: Василь Шиленко ніяк залізти не може. «Давай детонатор», — гукає йому Сергій. «Ні, не дам, поки сам не вилізу! Що я сюди гуляти прийшов?!» Василь навкарачки вибрався на насип, допоміг встановити міну і, коли все вже було готово, обидва сказали: «Ну, пішли!» Швидко віддаляючись від колії, вони побачили вогні паровозу. Не встигли відбігти й сто метрів, як почули сильний вибух і знайомий тріск вагонів. Цей тріск і скрегіт металу заглушив зойки й лемент недобитих фашистів.

Внаслідок вибуху розбито: паровозів — 1, вагонів з гітлерівськими солдатами і офіцерами — 13. Вбито 102 гітлерівці і 33 поранено. Рух поїздів на цій ділянці припинено на 14 годин.

Спішно готуємо сани, оковуємо їх, бо попереду велика дорога.

16.1.44. Дуже багато роботи. Наказали відправити всіх поранених у тил Радянського Союзу, тобто через лінію фронту...*

На прощання потиснули руки і розцілювалися. Генерал-майор проводжав усіх і лиш коли пройшла двісті п'ята, тобто остання, підвода, від'їхав до себе.

18.1.44. Пішла відлига. Дуже погано. Вода в землянках доходить до рівня 0,5 метра. Сьогодні ми виливали з штабної. Вранці вилили 300 відер, в обід — 200 відер і ввечері — 200 відер.

19.1.44. Сьогодні безперервно довелося відкачувати воду з землянки.

22.1.44. День великих радощів: мали зустріч з розвідчастиною героїчної Червоної Армії.

Сьогодні в село Маневичі увірвалося 10 легких танків противника. Німці жорстоко розправилися з мирними жителями. У село Череваха (на захід від Маневичів) прибуло два полки німецької піхоти. Возять рейки й колоди на станцію Маневичі. Укріплюються.

...Пізно вночі довідалися, що на колії Ковель — Сарни підірвався партизан з диверсійної роти. Випадково зачепив автоматом за детонатор і ніхто й сліду його не знайшов.

25.1.44. Сьогодні ми дістали звістку, радісну для нас. Наші підривники пустили під укіс ще один ворожий ешелон з живою силою. Розбито 1 паровоз і 16 вагонів з гітлерівцями.

28.1.44. Заняття з мінометниками проводяться регулярно. Люди з великим ентузіазмом оволодівають новою технікою. Цю зброю нам вручила Батьківщина, щоб сильніше бити ворога.

6.2.44. Увесь ранок падав сніг. Така різка зміна погоди нас не дивує. Вчора ще не можна було пройти від багнюки, а сьогодні — прекрасний зимовий день. Неділя. День самодіяльності. Зранку ми були у другій роті, а потім поїхали в першу**. Були танці й пісні, оповідання. Виступав хор партизанської самодіяльності.

Сьогодні день видатних новин: визволені Ровно, Луцьк і Здолбунів. Це величезна перемога Червоної Армії і велика радість наша, партизанська.

* Як відомо, в басейні Прип'яті в роки війни існував великий партизанський край. Восени 1943 року в результаті форсування Радянською Армією Дніпра і підходу її до партизанського краю на Поліссі у лінії радянсько-німецького фронту, до самої її тимчасової стабілізації навесні 1944 року, утворився «коридор» завширшки до 80 км, за яким знаходилася визволена зона, в глибину до 200 км. Фактичними хазяями там були партизани і місцеве населення. Окупанти з трудом утримували вузькі смуги вздовж найважливіших залізничних магістралей, що пролягли південніше. У так званому «коридорі» були лише окремі опорні пункти фашистської оборони. Цим шляхом між станцією Домбровиця та селом Золоте і перейшов через фронт кінний партизанський обоз з пораненими, який згодом благополучно досяг визволеного вже в той час міста Олевська на Житомирщині.

** Загін Володіна (батальйон) складався з двох рот.

14.3.44. Повернулися зв'язкові з диверсійних груп. Новини хороші. Всі міни успішно дії поставлено без особливих пригод. Лише одну групу було обстріляно, але вона обійшла охорону і поставила міну в іншому місці. Підхід до залізниці в'язково важкий. Болото вище коліна, зрідка — чагарник. Ворог охороняє колію пильно. Встановив прожектори, якими через кожні 10 хвилин освітлюється залізниця...

Сьогодні ми вислали 26 чоловік на чолі з Левченком, які мають доставити міни й вибухові речовини диверсійним групам.

18.3.44. Підричники нашого батальйону пустили під укіс 3 ворожі ешелони: два з танками та автомашинами і один з живою силою ворога.

19.3.44. Зранку переїхали в табір 9-го батальйону. Влаштувалися у землянках. До табору прибуло багато червоноармійців з однієї військової частини. Ми дали їм точні відомості про місця розташування противника, його гарнізони й озброєння. Гітлерівці поспіхом окопуються вздовж Дніпровсько-Бузького каналу, в районі Кобрини — Брест споруджують доти, ставлять колючий дріт.

Надвечір одержали радіограму-блискавку. Нам наказано вийти в інший район. Посилаємо Валентина Набокова з групою розвідників для зняття бойових диверсійних груп з залізниці. Шкода, працювали хлопці непогано. Вони повністю закрили цю дорогу ворогові до фронту.

Воднораз розвідка повела армійську групу на виконання спецзавдання. Ми забезпечили їй перехід через два канали, шосе і залізницю.

25.3.44. О 2.00 прибули в Камінь-Каширський*. Зробили привал на 30 хвилин. Потім виступили по дальшому маршруту. Дорога була дуже важкою. Грязюка нестерпуча. Чотири вози довелося кинути, бо навіть воли відстали по такій жакливій дорозі**.

1.4.44. Наш загін повинен був досягти вказаного місця о 6.00, але провідники так безбожно плуталися, що тільки о 8.00 ми прибули на командний пункт одного з гвардійських полків.

Діставши завдання, наш батальйон вирушив на лівий фланг оборони. Вона проходила за півтора кілометри від села Річиця*** висотками з рідким чагарником і соснами. Ліворуч від нас було непрохідне болото і притока Прип'яті.

Фашисти підійшли майже впритул до нашої оборони і, користуючись замішанням серед червоноармійців, захопили одну пануючу висотку. О 10.00 ми перейшли у наступ. Незважаючи на ураганий вогонь противника, партизани сміливо просунулися вперед, тиснучи німців до села.

На підступах до Річиці ворог мав вигідні рубежі для оборони.

Взвод Левченка і рота Костишина спробували атакувати пагорби, але фашисти відкрили з-за Прип'яті сильний артилерійський і мінометний вогонь. Наші зазнали значних втрат. Оснюк Марія та Інна Шислер невтомно подавали допомогу пораненим.

...Бій тривав до 21.00, тобто 11 годин. Потім трохи вщух — і почалися фейерверки з ракет і трасуючих куль. Противник вів безперервний вогонь по шляхах підходу і нашої оборони.

О 24.00 було вирішено атакувати противника і за будь-яку ціну оволодіти Річицею та переправою через Прип'ять.

Праворуч від нас діяв загін котовців****, а ще далі — рота Червоної Армії.

До противника ми намагалися підповзти якомога ближче і непоміченими. Першою увірвалася в село рота Червоної Армії на правому фланзі, потім — наш батальйон на лівому. Наш вогонь був такий сильний, що фашисти чинили лише слабкий опір і відходили до Прип'яті.

12.4.44. Досі існувало і діяло з'єднання партизанських загонів двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора О. Ф. Федорова. Слід вважати, що за вказівкою Українського штабу партизанського руху наше бойове з'єднання поділяють на два. Командиром одного з них ставлять колишнього начальника штабу майора Рванова, а на чолі другого (куди увійшов і наш загін) — колишнього командира 1-го батальйону Героя Радянського Союзу майора Балицького.

Отже, з колишнього з'єднання О. Ф. Федорова стало два з'єднання.

* З місця своєї зимової стоянки володінці вирушили 17 березня.

** Цей марш 4-го батальйону здійснювався у зв'язку з наближенням Радянської Армії. В останніх числах березня партизани вели бойові дії вже спільно з армійськими частинами.

*** Розташоване на правому березі Прип'яті, село Річиця з його найближчими околицями являло собою один з невеликих плацдармів, які утримували гітлерівці, що відступали у брестському напрямку. Оволодіти Річицею і розташованою за нею переправою — означало відкрити армійцям дорогу далі, на Брест. Цей бій партизани вели спільно з підрозділами 38-ї гвардійської дивізії (О. Ф. Федоров. Остання зима, стор. 284—294).

**** Загін імені Котовського під командуванням С. В. Фролова з Чернігівсько-Волинського з'єднання.

13.4.44. Тепер у нашому загоні три взводи і диверсійна група*.

...Візьдемо бити фашистів.

...Іхали знайомою дорогою: у вересні минулого року йшли нею з-за Бугу.

15.4.44. Проїздили через містечко Несухойжі. Від нього лишилися самі руїни. Фашисти спалили його дощенту. Це містечко було цікаве для нас тим, що тут кілька загонів нашого з'єднання знищили німецький гарнізон**.

Далі їхали до села Кшишевичі. Воно нас цікавило більше, бо саме з нього наш загін вибивав гітлерівців. Багатьох цікавило, яке враження справив на місцеве населення бій з фашистами, хотілося також уточнити, яких втрат зазнав ворог. Де-котрим хотілося подивитися на те місце, де його було поранено чи було вбито його товариша.

Коли в'їхали у село, очам відкрилася несподівана картина. Там, звідки ми в'їжджали, jednoї хати не лишилося. Усе спалили німецькі війська. Жителі, повернувшись з лісу, викопали землянки і жили у цих землянках. На іншому кінці села вціліло сім халуп. Командири розійшлися і почали розпитувати населення про колишній бій. Кілька чоловік показали одне й те ж: після того бою німці поховали у селі в кількох ямах 177 чоловік, а крім того десятка фурманками двічі во-зили на станцію чи то поранених, чи то вбитих, трупи яких треба було відправляти на батьківщину. Коли ми зацікавилися, звідки відомо, що вбито саме 177 чоловік, то люди довго м'ялися, а потім сказали, що вони їх відкопували, знімали обмундиру-вання й взуття; от тоді й полічили.

Партизанів загиблих — 16 чоловік. Поховані вони у різних місцях. Ховали їх жителі села після відходу німців.

16.4.44. Проїздили знайомими лісами, де наше з'єднання розганяло бульбівські угруповання, котрі заважали нам виконувати основне завдання».

...На цьому закінчується щоденник 4-го батальйону. Наприкінці квітня з'єднання Г. В.Балицького було розформоване. Колишній командир загону імені Суворова ле-гендарний Володін знову повернувся до армії.

М. А. Прокопук в «Комсомольской правде» сповістив, що старший лейтенант В. М. Володін командував стрілецькою ротою, яка в складі 172-ї піхотної дивізії насту-пала на Львів. Він поліг у бою геройською смертю, маючи від роду 27 років. Його поховали в селі Руда Бродівського району Львівської області.

«Він загинув 21 липня 1944 року,— писала «Трибуна люду»,— загинув напере-додні оголошення Липневого маніфесту ПКНВ і визволення Замойщини, з якою по-в'язані незабутні спогади про бойові дії «Володі» — борця за спільну визвольну справу».

За свідченням польського історика Юліана Тобіаша, під час війни близько восьми тисяч радянських громадян брали участь в активній боротьбі проти фашизму безпо-середньо в лавах польського партизанського руху¹⁵. В книгу інтернаціонального проле-тарського братерства радянського і польського народів ця боротьба увійшла як одна з найяскравіших і пам'ятних сторінок.

* На 1 квітня загін імені Суворова (колишній 4-й батальйон) налічував 167 чо-ловік (ПА ІП ЦК КП України, ф. 101, оп. 1014, спр. 1, арк. 1).

** Про цей бій у звіті Волинського підпільного обкому партії є такі рядки: «23 лютого 1944 року група партизанських загонів імені Кірова, імені Суворова, імені Щорса у кількості 640 чоловік розбила німецький гарнізон у містечку Несухойжі Ко-вельського району, що складався з двох батальйонів СС» (ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9 а, спр. 4, арк. 275).

Штурм містечка передував наступові Чернігівсько-Волинського з'єднання на Ко-вель, який це з'єднання здійснювало спільно з Партизанською дивізією імені Щорса, що прибула на Волинь з Житомирщини. Партизанам не вдалося оволодіти Ковелем. П'ять днів на околицях міста точилися запеклі бої.

¹⁵ Tobiasz Julian. Na tyłach wroga. Obywatele radzieccy w ruchu Oporu na Ziemiach polskich 1941—1945, Warszawa, 1972, стор. 322.

Наш календар

ЛЕНІНСЬКОЇ ГВАРДІЇ БОЄЦЬ

{До 100-річчя з дня народження
М. О. Алексєєва}

Микола Олександрович Алексєєв народився 17 листопада 1873 р. в м. Шостці нинішньої Сумської області в сім'ї службовця. Після закінчення початкової школи навчався в Новгород-Сіверській гімназії, там

став членом таємного гуртка, вивчав твори Добролюбова, Чернишевського, Писарева, Шелгунова та ін. У 1891 р. юнак вступив до Петербурзького університету, де ознайомився з геніальним твором К. Маркса «Капітал», відвідував таємний гурток народовольців, згодом віз пропагандистську роботу серед молоді; «як неблагонадійного», його у 1892 р. виключили з університету. Навесні 1897 р. Алексєєв вступив до петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і став активним агітатором серед робітників Петербурга і м. Колпіно. 1898 р. поліція заарештувала його і вислала на чотири роки у м. Слободськ Вятської губернії. Через півроку він утік з в'язниці і з допомогою видатного діяча латиської соціал-демократії Л. І. Стучки емігрував до Англії¹.

З 1900 р. Микола Олександрович жив у Лондоні, виконував доручення редакції «Искры». «Наприкінці лютого або на початку березня 1902 року,—згадував М. О. Алексєєв,—я одержав листа від Ю. О. Цедербаума (Мартова), де тоді видавалась «Искра», в якому він повідомляв, що з деяких міркувань далі друкувати «Искру» в Німеччині незручно.., і просив мене переговорити з редактором англійського с.-д. щотижневика «Джастіс» про можливість друкування «Искры» в їх друкарні». Переговори пройшли успішно, про що Микола Олександрович негайно повідомив редакцію «Искры»². Незабаром М. О. Алексєєв одержав листа від В. І. Леніна, який повідомляв, що на адресу Миколи Олександровича надходять листи на ім'я Ріхтера.

У середині квітня 1902 року В. І. Ленін і Н. К. Крупська приїхали в Лондон і перший час користувалися квартирою М. О. Алексєєва для проведення засідань, зустрічей з іскрівськими агентами. На адресу Миколи Олександровича надходили листи і кореспонденція для Ілліча.

М. О. Алексєєв брав активну участь у виданні «Искры», допомагав Н. К. Крупській вести листування з іскрівськими організаціями в Росії, працював у «Союзі російської соціал-демократії за кордоном», а потім в «Закордонній Лізі російської революційної соціал-демократії» (створена у листопаді 1901 р.).

17 (30) липня 1903 р. розпочав роботу II з'їзд РСДРП. Через переслідування поліції делегати з'їзду змушені були переїхати з Брюсселя в Лондон. М. О. Алексєєв за дорученням редакції «Искры» багато зробив для того, щоб забезпечити учасників з'їзду квартирами.

Володимир Ілліч високо цінував Миколу Олександровича як досвідченого марксиста, давав йому різні відповідальні партійні доручення. Після закінчення роботи з'їзду М. О. Алексєєв був представником більшовиків Росії у Лондоні, виступав проти меншовиків.

У 1903 р. «Искра» надрукувала статтю М. О. Алексєєва, присвячену конгресу англійських тред-юніонів, в якій він критикував відмову їх від політичної боротьби і наукового комунізму³. В листі до Н. К. Крупської він піддав справедливій критиці брошуру Троцького «Наші політичні завдання», яка вийшла з друку після II з'їзду РСДРП. «Це пуста брошура,—писав Микола Олександрович,—в ній жодного слова про ті політичні завдання, за які повинен боротись пролетаріат»⁴.

¹ «Правда», 18 листопада 1963 р.

² Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. II, К., 1969, стор. 93.

³ «Искра», 1 жовтня 1903 р.

⁴ Я. Р. Волин. Борьба В. И. Ленина против оппортунизма, за создание и укрепление партии нового типа (1894—1904 гг.), Пермское книжное издательство, 1965, стор. 45.

За порядою В. І. Леніна, М. О. Алексєєв переклав з англійської мови працю К. Маркса і Ф. Енгельса «Революція і контрреволюція в Німеччині», допомагав Володимирі Іллічу готувати III з'їзд партії, інформував його у листах про збори соціал-демократичних груп у містах Бурже, Бордо, Ліоні, Тулузі, Авіньоні та інших, про розподіл коштів між російськими організаціями РСДРП⁵.

У квітні 1905 р. в Лондоні відбувся III з'їзд РСДРП, у роботі якого М. О. Алексєєв брав участь як делегат з дорадчим голосом.

У грудні 1905 р. М. О. Алексєєв повернувся до Петербурга, вів велику пропагандистську роботу, був членом редколегії першої легальної більшовицької газети «Новая жизнь», фактичним редактором якої був В. І. Ленін. Після закриття «Новой жизни» Микола Олександрович працював членом редколегії легальних більшовицьких газет «Волна», «Вестник жизни» та інших, що виходили в Петербурзі у 1906 р. В роки столипінської реакції Микола Олександрович переклав книгу К. Маркса «Критика Готської програми» (вийшла в Петербурзі 1908 р.).

В 1911—1917 рр. М. О. Алексєєв жив у Сибіру і працював у медичних установах, одночасно вів партійну роботу. З перших днів Лютневої революції 1917 р. активно працював в об'єднаній соціал-демократичній організації Іркутська, був членом полкового комітету Іркутської Ради військових депутатів.

М. О. Алексєєв — активний учасник боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади в Сибіру. Він був першим головою виконавчої комісії Іркутської Ради військових депутатів, брав участь у розгромі колчаківщини, керував Киренським ревкомом, завідував Красноярським губернським відділом політичної освіти.

В жовтні 1921 р. Микола Олександрович приїхав у Москву на II Всеросійський з'їзд політосвіт, на якому виступав В. І. Ленін з доповіддю «Нова економічна політика і завдання політосвіту». Після з'їзду М. О. Алексєєв зустрівся з Володимиром Іллічем на його квартирі в Кремлі. 25 жовтня 1921 р. В. І. Ленін написав записку Й. В. Сталіну з проханням перевести М. О. Алексєєва на роботу в центр країни: «Дуже рекомендую подавця, тов. Миколу Олександровича Алексєєва. Я знаю його з 1902 року, з Лондона, де разом працювали в «Іскре». Дуже освічений марксист, більшовик і надзвичайно сумлінний до виконання свого обов'язку товариш. Років на 10 був закинутий у Сибір і хотів би знову вибратися у центр. Треба йому допомогти переселитися в центр, бо по десятику років сидіти в Сибіру річ надмірна; гірше ніж надмірна. Його треба було б замінити в Сибіру кимсь з абсолютно надійних, чесних, партійців...»⁶. У цих словах вождя — не тільки висока оцінка партійної роботи М. О. Алексєєва — марксиста, більшовика, але й глибока до нього повага, товариське ставлення до бойового соратника. 28 жовтня 1921 р. Оргбюро ЦК РКП(б) ухвалило відкликати М. О. Алексєєва в розпорядження Центрального Комітету партії⁶. Микола Олександрович виконував різні відповідальні доручення: працював у Комінтерні, Головополітосвіті, в апараті ЦК ВКП(б), одночасно вів велику педагогічну роботу, читав курс історії партії і лєнінізму в другому Московському державному університеті.

1931 р. партія направила М. О. Алексєєва працювати в торгове представництво в Лондон, а потім в науково-дослідний кон'юнктурний інститут. Майже 30 років віддав він свій багатий життєвий досвід і знання розвитку радянської зовнішньої торгівлі, потім знову займався видавничою справою.

М. О. Алексєєва неодноразово обирали членом районних і міських органів партії, депутатом Московської Ради, разом з групою найстаріших комуністів — він делегат XXII з'їзду КПРС. Незважаючи на свої роки, Микола Олександрович брав активну участь у громадському житті. «Тільки той, хто працює на повну силу, — писав М. О. Алексєєв, — тільки той, хто працює на будівництві комунізму, підтримує честь свого підприємства, колгоспу, району, може вважати себе патріотом, який неустанно турбується за розквіт сил і могутності Батьківщини»⁷.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили великі заслуги М. О. Алексєєва. Йому присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, крім того, він нагороджений двома орденами Леніна, орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Життя Миколи Олександровича (помер 15 травня 1972 р.) — яскравий приклад беззавітного служіння партії Леніна, справі комунізму.

Е. Ю. Маленко

⁵ «Вопросы истории КПСС», 1961, № 4, стор. 123–124.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 45, стор. 294–295.

⁷ «Правда Украины», 20 вересня 1962 р.

РОБІТНИЧИЙ ДЕПУТАТ

(До 100-річчя з дня народження

М. К. Муранова)

В історію легендарної ленінської гвардії революціонерів-більшовиків славною сторінкою вписується життя та діяльність Матвія Костянтиновича Муранова — професійного революціонера, бійця ленінського

гарту, активного партійного діяча, людини неабияких організаторських і ораторських здібностей, яка всі свої сили віддала боротьбі за перемогу Жовтневої революції і побудову соціалізму в нашій країні.

М. К. Муранов народився 29 листопада 1873 р. в родині селянина на Полтавщині. В 1877 р. Муранови переїхали жити на станцію Лозова. Тут пройшло дитинство Матвія Костянтиновича. Після смерті матері 13-річний юнак залишає батьківську оселю. З цього часу розпочинається його самостійна трудова діяльність.

Після закінчення військової служби в царській армії Матвій Костянтинович в 1900 р. приїхав у Харків, працював на залізниці слюсарем. Тут він познайомився із соціал-демократами.

В 1904 р. М. К. Муранов вступив у партію й назавжди зв'язав з нею своє життя. У роки першої російської революції він брав найактивнішу участь у боротьбі трудящих Харкова проти царизму, а в роки реакції очолював партійну групу депо Харків-Сортувальна. За революційну діяльність неодноразово заарештовувався, а в 1909 р. був висланий у Лозову. Проте ні переслідування, ні труднощі не зламали його волі до боротьби. Весною 1912 р. разом з Є. Адамович, О. Скороходом Муранов сприяв відродженню Харківської більшовицької організації¹.

Восени 1912 р. робітники Харківської губернії обрали його депутатом IV Державної думи. Після виборів Матвій Костянтинович поїхав до В. І. Леніна у Краків. «Зразу ж після виборів,— згадувала Н. К. Крупська,— до нас приїхав т. Муранов, приїхав нелегально, перейшов через кордон. Ілліч так і ахнув. От був би скандал,— говорив він Муранову,— коли б ви провалилися! Ви депутат... Ніщо вам не могло перешкодити, якщо б ви приїхали легально. А так міг би статися скандал!»² Особисте знайомство з вождем, його дружні поради допомогли більшовицькому депутату з честю виконувати всі партійні завдання і доручення. В своїх виступах і запитах у Думі депутат-більшовик викривав антинародну політику самодержавства, протестував проти насильства й сваволі царських опричників, пропагував ленінські ідеї.

М. К. Муранов підтримував міцні зв'язки з робітниками великих промислових центрів, відвідував фабрики і заводи, допомагав в організації страйків, спрямовуючи російських пролетарів у правильне русло боротьби.

В період депутатської діяльності Муранов проводив велику роботу по відбудові й створенню нових партійних організацій і згуртуванню їх навколо ЦК. Він брав участь у роботі Краківської і Поронінської нарад ЦК РСДРП, що проходили під керівництвом В. І. Леніна, в реалізації їх рішень. В зв'язку з підготовкою в 1914 р. VI з'їзду партії Матвій Костянтинович за дорученням ЦК здійснив об'їзд партійних організацій Уралу та частини міст Поволжя³. Він проінформував місцевих більшовиків про наступний з'їзд та становище в партії, розповів про роботу більшовицької фракції у IV Державній думі. Це сприяло зміцненню зв'язків партійних організацій з ленінським ЦК.

Чималу роботу М. К. Муранов проводив серед демократичної інтелігенції. З думської трибуни він вимагав суворого покарання царських сатрапів, які застосовували грубу силу проти студентів Комерційного інституту Москви⁴, виступав на захист службовців поштово-телеграфного відомства і телефону, відкрито закликаючи їх до організованої боротьби проти царизму⁵. Разом з Г. І. Петровським Муранов у 1913—1914 рр. фактично керував роботою соціал-демократичної організації Київського поштово-телеграфного округу⁶, підтримував тісні зв'язки із службовцями свого рідного міста⁷. Позадумську діяльність Муранова В. І. Ленін вважав зразком нелегальної «роботи депутатів»⁸.

За активну революційну діяльність восени 1914 р. разом з іншими депутатами-більшовиками був заарештований, засуджений і засланий в Сибір. Але й на заслання вірний ленінець допомагав місцевим більшовикам в організації партійно-організаційної роботи, вів антивоєнну пропаганду.

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 117.

² Н. К. Крупская. Воспоминания о В. И. Ленине, М., 1972, стор. 209.

³ Большевицкая фракция IV Государственной думы. Сб. материалов и документов, М., 1938, стор. 153.

⁴ Там же, стор. 466.

⁵ «История СССР», 1966, № 2, стор. 142—144.

⁶ ЦДА УРСР, ф. 336, оп. 1, спр. 4077, арк. 60.

⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, К., 1967, стор. 426—427.

⁸ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 26, стор. 162.

Після Лютневої буржуазно-демократичної революції М. К. Муранов повернувся до Петрограда і з усією енергією включився у політичну діяльність. Його обрано до складу Бюро ЦК по керівництву практичною роботою більшовиків⁹. До повернення В. І. Леніна в Росію Матвій Костянтинович брав активну участь у виданні газети «Правда». На її шпальтах він терпеливо роз'яснював політику більшовицької партії, викривав імперіалістичний характер Тимчасового уряду, зради меншовиків і есерів.

Більшовики Харкова делегували М. К. Муранова на VII (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б). Тут він знову зустрівся з В. І. Леніним. Нова зустріч з геніальним вождем, його виступи, захоплюючі перспективи соціалістичної революції викликали ще більше натхнення.

На VI з'їзді партії М. К. Муранова було обрано до складу ЦК, а після з'їзду затверджено членом секретаріату. Протягом всього періоду підготовки Жовтневої революції він твердо стояв на позиціях ленінської програми переходу до соціалістичної революції і взяття влади пролетаріатом, а на засіданнях 10 і 16 жовтня 1917 р. разом з іншими видатними діячами партії підтримував ленінську ідею збройного повстання і план його проведення. За дорученням ВРК вів велику агітаційну роботу у військових частинах по залученню солдатів на бік революції.

Під час збройного повстання у Петрограді Матвій Костянтинович був у штабі революції — Смольному, брав участь у роботі II Всеросійського з'їзду Рад, головував за перші ленінські декрети.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції М. К. Муранов у гущі боротьби за зміцнення Радянської влади. Він з більшістю членів ЦК твердо виступав проти штрейкбрехерства Каменєва і Зінов'єва, які намагалися нав'язати партії угодовство з контрреволюційними партіями меншовиків і есерів. У важкі дні боротьби Леніна за вихід країни з війни й завоювання миру, від якого залежала доля першої в світі робітничо-селянської держави, рішуче і послідовно захищав ленінські принципи мирного співіснування.

Працюючи в апараті ЦК, він не забував про Україну, підтримував тісні зв'язки з партійною організацією Харкова.

Завжди неухильно підтримуючи політичну і практичну лінію ЦК, М. К. Муранов по-ленінськи боровся за єдність партії та чистоту її рядів.

В 1922—1934 рр. Муранов — член Центральної Контрольної Комісії ВКП(б) і одночасно член колегії Верховного Суду СРСР. У січні 1926 р. секретаріат ЦК ВКП(б) призначив його завідуючим Військово-морською інспекцією. На цій посаді більшовик-ленінець проявив виключну енергію й неабиякі організаторські здібності.

М. К. Муранов був делегатом XIV, XV і XVI з'їздів партії, на яких визначалися основні завдання будівництва соціалізму в нашій країні.

В 1931 р. Матвій Костянтинович — секретар партійної колегії Московської обласної контрольної комісії ВКП(б).

Партія і Радянська держава високо оцінили діяльність Матвія Костянтиновича Муранова, нагородивши його двома орденами Леніна¹⁰.

Суворі умови підпілля, ув'язнення й заслання, багаторічна напружена праця підірвали здоров'я соратника Леніна. В 1939 р. він важко захворів. Помер М. К. Муранов 9 грудня 1959 р.

Радянські люди глибоко шанують пам'ять про вірного сина партії, пристрасного пропагандиста ленінських ідей, видатного партійного і радянського працівника, який йшов у перших рядах борців за щастя народу.

В. Т. Фещенко

⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2, кн. 1, К., 1968, стор. 17.

¹⁰ К. Ф. Дроздова. Матвей Константинович Муранов, Харків, 1958, стор. 151.

БЕЗСМЕРТНА У ВІКАХ

(До 50-річчя від дня народження

Н. І. Сосніної)

В роки Великої Вітчизняної війни з особливою силою проявився патріотизм усього нашого народу, в тому числі й молоді. Подвиги М. Гастелло, З. Космодем'янської, О. Матросова, молодогвардійців та багатьох інших радянських патріотів на весь світ продемонстрували відданість радянської молоді соціалістичній Вітчизні, партії, народові.

В сучасного читача особливе захоплення викликають подвиги молодих патріотів у тилу ворога. Навіки у пантеоні безсмертних залишиться й ім'я керівника Малин-

ського (Житомирська область) комсомольського підпілля в роки Великої Вітчизняної війни Ніни Сосніної.

Ніна Іванівна Сосніна народилася 30 листопада 1923 р. в с. Кухарях Розважківського (нині Іванківського) району на Київщині в родині лікаря. Відзначалася твердим характером, умінням працювати з людьми. Навчаючись у школі, Ніна Сосніна одночасно була піонервожатою, брала активну участь у громадському житті, завойовувала своєю енергією, ініціативністю, серйозним ставленням до справи загальну повагу і любов. Закінчивши 9 класів, Ніна Сосніна у 1939 р. вступила до лав Ленінського комсомолу, якому залишилась вірною до останніх днів свого героїчного життя¹.

Коли Житомирщину окупували фашисти, Ніна Сосніна восени 1941 р. організувала й очолила Малинську підпільну комсомольську групу, яка на початку 1942 р. об'єдналася з підпільною організацією, очолюваною П. А. Тараскіним*. Відважна комсомолка брала активну участь у виготовленні й розповсюдженні антигітлерівських листівок, весною 1942 р. встановила зв'язки з антифашистами словацької військової частини, яка дислокувалася на Житомирщині, а в квітні 1943 р.— з патріотично настроєними військовослужбовцями угорської частини, діставала від них зброю, продукти харчування, відповідні дані про передислокацію й наміри ворога.

Після загибелі в січні 1943 р. керівництва Малинського партійно-комсомольського підпілля, в тому числі й П. А. Тараскіна, Ніна Сосніна очолила підпільну організацію, згуртувала її на виконання завдань партії у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками та їх націоналістичними холоуями².

Підпільники мали широкі плани, зокрема готувалися розгромити фашистський гарнізон Малина, а потім влитися в партизанський загін і ще сильніше громити нещасного ворога. З цією метою Ніна Сосніна побувала в партизанському з'єднанні, домовилася з його керівниками С. Ф. Маликовим і В. Я. Голиком про спільну боротьбу.

27 серпня 1943 р. Ніна Сосніна привезла з партизанського загону тяжко пораненого бійця-комсомольця, якому слід було негайно подати медичну допомогу. Героя-партизана перевезли в Малин на квартиру Нініної вчительки Є. Ф. Дорошок. Тут 31 серпня 1943 р. Ніна Сосніна разом з своїм батьком-хірургом Іваном Івановичем розпочали складну хірургічну операцію. В цей час будинок несподівано оточили більше 60 фашистів і поліцаїв. У приміщенні знаходилося ще три озброєних партизани, які поверталися з бойової операції й чекали вечора, щоб відправитись до свого загону. Зав'язався нерівний бій, який тривав кілька годин. Коли фашисти переконалися, що патріотів живими взяти не зможуть, вони підпалили будинок. Герої-підпільники не просили пощади, вони згоріли, але не здалися ворогові³. Ніна Сосніна загинула, коли їй ще не було й двадцяти років.

Слід віддати належне працівникам Житомирського облпартархіву й обкому комсомолу, які буквально по зернині збирали матеріал про безсмертний подвиг малинців, про життя й бойову діяльність відважного керівника— Ніни Сосніної. Їх зусиллями встановлені прізвища учасників малинської партійно-комсомольської підпілля.

У 1965 р. Ніні Сосніній за виявлені мужність, стійкість і героїзм у боротьбі з фашистськими загарбниками та націоналістичними запродавцями посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Її ім'я свято бережуть трудящі Житомирщини: Малинська школа, в якій вчилася героїня, носить її ім'я, воно золотими літерами горить на меморіальних дошках, встановлених на місцях безсмертних подвигів комсомолки-героїні.

Життя й подвиги Ніни Сосніної вчать радянську молодь ще міцніше любити свою соціалістичну Вітчизну, Комуністичну партію, віддавати їм усі свої сили, знання, а якщо буде потрібно, то й життя.

П. Я. Лещенко

¹ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 66, спр. 11, арк. 4. В «Радянській енциклопедії історії України» (т. 4, стор. 137) помилково датовано час вступу Сосніної до комсомолу 1937 р.

* У 1965 р. Тараскіну було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

² Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 66, спр. 11, арк. 6; Г. І. Денисенко. Комуністичне підпілля і масова антифашистська боротьба трудящих Житомирщини в роки Великої Вітчизняної війни, Житомир, 1972, стор. 25.

³ Партархів Житомирського обкому Компартії України, ф. 76, оп. 66, спр. 11, арк. 6; Г. П. Міщенко, М. М. Матвійчук. Виховані партією. Комсомол і молодь Житомирщини у Великій Вітчизняній війні, К., 1960, стор. 134. В «Радянській енциклопедії історії України» (т. 4, стор. 137) неточно сказано, що Ніна Сосніна «загинула разом з батьком... під час бою проти фашистського карального загону».

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ФОРМА ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ І РОЗМІР ВИЗИСКУ СЕЛЯН УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІЇ (В XV — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст.) В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

XV — перша половина XVI ст. — особливий період в історії Великого князівства Литовського, до складу якого входили тоді Білорусія, Литва та Україна. Характеризуючи вивчення цього періоду, академік Б. Д. Греков писав, що висновки зазначених досліджень не стійкі й мало обґрунтовані¹. Причини криються в порочній методології та методичній буржуазно-шляхетській історіографії, а також у недостатній кількості відповідних джерел.

Радянські історики, керуючись марксистсько-ленінською методологією, поставили вивчення історії Великого князівства Литовського на науковий ґрунт. Проте ряд основних питань аграрної історії цього часу: право селян на землю, на вихід, форми земельної ренти, норми визиску тощо і на сьогодні не можна вважати розв'язаними.

У цьому дослідженні автор зупиняється лише на двох питаннях: на зміні форм земельної ренти, тобто форм визиску, і на розмірі цього визиску, прагне критично розглянути, як ці питання для Білорусії і України XV—XVI ст. висвітлені в радянській білоруській та українській історіографії за останні 10—15 років. Значення цієї проблеми полягає в тому, що форма ренти, тенденції в її змінах говорять як про ступінь розвитку суспільства, так і про зміни на гірше чи краще в економічному житті пригноблених класів². Зміни земельної ренти говорять про політику і тактику класів, висвітлюють такі питання, як розвиток міст і торгівлі, селянської колонізації, економічні кризи, народні рухи і т. д.

Феодалному суспільству властиве велике землеволодіння при дрібному землекористуванні. Основний засіб виробництва — земля — належала феодалам-поміщикам, а безпосереднє виробництво на ній вели залежні від них селяни. За таких обставин весь продукт, одержуваний в феодалному суспільстві, розпадався на дві частини: додатковий продукт, який у вигляді земельної ренти привласнював клас феодалів — земельних власників, і необхідний, що залишався у безпосередніх виробників і йшов на відтворення робочої сили та господарства. Таким чином, «привласнення ренти являє собою економічну форму, в якій реалізується земельна власність»³.

Земельна рента «...є єдина пануюча і нормальна форма додаткової вартості або додаткової праці...»⁴, а тому вона є фондом, з якого йдуть всі видачі незалежно від їх назв на користь панівного класу в цілому і окремих його складових частин: пану-землевласнику, князю — державі (як верховному власнику землі), церкві як союзнику.

На цьому варто зупинитися дещо ширше, оскільки в літературі недостатньо використовується марксова теорія феодалної земельної ренти, а часом трапляються неточності в цьому питанні. Іноді автори вважають, що земельна рента існувала сама собою, а різні податки й повинності над нею самі собою. Так, в «Історії селянства УРСР» (т. I) читаємо: «крім поземельних податків і феодалної ренти, в Литовській державі, Польщі і Угорщині існувало ряд додаткових платежів, які виконувалися селянами на українських землях»⁵. Виникає питання, з яких ресурсів за нормальних обставин покривалися ці податки й повинності, коли земельну ренту вже було виконано? Виходить, — за рахунок необхідної праці чи продукту. Таке могло трапитись, але не могло бути системною тривалий час, бо тягло за собою звужене відтворення, цебто руйнування селянського господарства. У XV ст. спостерігається ж розвиток сільського господарства і широка селянська колонізація.

¹ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. кн. I, М., 1952, стор. 418.

² Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 169.

³ Там же, стор. 169, 325, 330.

⁴ Там же, стор. 329.

⁵ Історія селянства Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 84.

Іншою помилкою є те, що селян, які жили в домені великого князя Литовського (це була майже половина всіх селян), деякі автори (Ю. Юргініс, Д. Мишко та ін.⁶) вважають вільними від земельної ренти, що виконували лише «державні повинності». У Ю. Юргініса це тому, що литовських селян-волостан він вважає власниками своєї землі («аллодистами»). У Д. І. Мишка тому, що селяни господарського домена на його думку, були особисто вільними «державними селянами», які спадково володіли «державною землею»⁷.

Аналіз повинностей панських і господарських селян показує, що між ними нема принципової різниці. Що ж стосується ренти, то Маркс вважав, що її виконували всі феодально-залежні селяни «...і при цьому однаково, чи є земельним власником приїздна особа чи держава»⁸.

Треба сказати, що думки Ю. Юргініса і Д. Мишка — не поодинокі явище в радянській історіографії. Їх дотримується й ряд російських істориків щодо селян «чорних волостей». Проти цього виступають М. М. Дружинін, Л. В. Черепнін та інші, які доводять, що ці селяни «сиділи» на державній землі, а тому їх повинності треба розглядати як ренту⁹.

Яка ж форма земельної ренти у Великому князівстві Литовському була основною, провідною в XV—першій половині XVI ст.? В радянській літературі маємо на це кілька відповідей. Всі автори, які вивчали це питання, одностайно сходяться на тому, що до середини XVст. основною була натуральна рента в супроводі робіт і грошових платежів. Що ж стосується другої половини XV і першої половини XVI ст., то думки розходяться. Автори «Истории Литовской ССР» вважають, що «В XVст. у визиску селян превалювала натуральна рента»¹⁰. Приблизно такої ж думки дотримуються автори колективної праці «Гісторыя Беларускай ССР». Вони вважають, що документи ще не є доказ того, що роботи в той час становили один день на тиждень¹¹. Це важливо тому, що лише постійну роботу, не менш як один день на тиждень, можна вважати постійною панщиною в пізнішому розумінні цього слова. Можна вважати, що основною у сплаті ренти роботою була одноденна панщина. Інакше б довелося до панщинних селян зарахувати всіх, незалежно від того, робили вони два дні на рік чи два дні на тиждень*. Треба мати на увазі, що 50 днів роботи на рік у першій половині XVI ст. оцінювалися в 12—20 грошей, а це, звичайно становило менше половини вартості всієї ренти¹². Так само відповідають на це питання й автори «Історії Української РСР» (К. Г. Гусликий, І. Д. Бойко). На їх думку, значне розширення панського господарства припадає на XVI ст., головним чином на його другу половину. Звідси, тільки протягом XVI ст. панщина перетворювалася на головну форму експлуатації маси селянства. Що ж стосується Полісся, то там натуральна рента превалювала довго¹³.

Однак у білоруській і українській історіографії є й інша думка, — що в другій половині XV ст. нормою була одноденна панщина на тиждень, а то й більше. Так, в «Истории Белорусской ССР» читаємо: «...наприкінці XVст. польова хліборобська панщина займала перше місце серед інших селянських повинностей»¹⁴. Цебто, стала домінуючою формою ренти. На думку Д. І. Мишка, на Поліссі в 60-х роках XV ст. вже в звичай «була одноденна панщина»¹⁵. Але це своє твердження автор не обґрунтовує жодним документом.

Закону про одноденну чи дводенну панщину з «лана», як про це стверджується в «Історії селянства УРСР»¹⁶, в Великому князівстві Литовському для всієї держави

⁶ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності, К., 1963, стор. 283, 287; його ж. Социально-экономическое положение крестьян и антифеодальные движения на Украине в XV — первой половине XVI вв. — Автореферат докторской диссертации (далі — АДД), Минск, 1964, стор. 47; Ю. Юргініс. Закрепощение крестьян в Литве, Вильнюс, 1962, стор. 310—314.

⁷ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови формування української народності, стор. 73, 74, 80, 86, 287; його ж. АДД, стор. 6, 21, 22, 46.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 329, 332.

⁹ Н. М. Дружинін. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, т. 1, М., 1946, стор. 28; А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнін. Пути развития феодализма, М., 1972, стор. 210—211, 225—226.

¹⁰ История Литовской ССР, т. 1, Вильнюс, 1953, стор. 188.

¹¹ Гісторыя Беларускай ССР, т. 1, Минск, 1972, стор. 148.

* Так, у змістовній роботі Є. Охманського, присвяченій феодальній ренті в маєтках Віленського єпископства, селян, які робили „kilka pańskie dni gospnie“, зачислено до «тяглих», а оскільки їх було більшість, то автор дійшов висновку, що тут, мовляв, превалювала уже рента роботою (Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Mickiewicza, historia, zes. V, стор. 57, 70).

¹² Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, Вильно, 1884, стор. 4, 470.

¹³ Історія Української РСР, т. 1, К., 1967, стор. 130, 155.

¹⁴ Гісторыя Беларускай ССР, т. 1, стор. 52.

¹⁵ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови..., стор. 199—200.

ніколи не було (Устава на волоки 1557 р. була доміняльним актом, а не державним законом). Коли ж мається на увазі Бельський привілей 1501 р., то він діяв тільки в цьому повіті і на решту Білорусії та на Україну не поширювався. Закон про односторонню панщину був ухвалений в Польщі в 1520 р. (Торунський статут), але на Велике князівство Литовське не поширювався. Що ж стосується Овруцького повіту, в маєтках якого, на думку Д. І. Мишка була одно- і навіть дводенна панщина, то автор знову не навів прикладу. Та й не було ще тут ланововолочної системи.

Те, що джерела часом згадують про значні запаси хліба (в снопах) і наявність худоби в панських дворах, на думку Д. І. Мишка, це ознаки того, що пани цим торгували, а вирощувалося це у їх власних господарствах селянською працею.

У згаданій монографії Д. І. Мишка і в «Історії селянства» (т. 1) наведено два одні і ті ж приклади¹⁷. По-перше, маєток на Задніпров'ї князя Глинського, у якого в 1487 р., за його заявою, було пограбовано 100 коней, 150 корів, 100 бочок жита *. 300 бочок вівса, 50 жорен і т. д. З тексту не видно, коли пограбовано — на весні чи восени, чи це взято з усього маєтку, чи лише з резиденції князя. Коли це взято з маєтку, то, міркуючи по кількості жорен, було пограбовано найменше 50, а то й більше селянських дворів. Коли так, то 100 коней, 150 корів і 100 бочок жита виглядають мізерно. Коли це двір-резиденція, то ті ж 50 жорен наводять на думку, що тут було щонайменше 50—70 осіб дворової челяді, яка на них робила. Коли так, то вона разом з кіньми й коровами могла з'їсти весь хліб.

Обтяження селян на далекому Задніпров'ї, на кордонах з татарськими землями, не могло бути більшим, ніж на Житомирщині за описом 1471 р.

Куди міг експортувати збіжжя Глинський? Нікуди. До Києва було близько 200 км. Та й чи багато тодішньому Києву потрібно було хліба? До того ж кругом було море селянських господарств.

Такий же приклад і з маєтком сановитих Монтовтовичів на Поліссі (початок XVI ст.) з численною челяддю і 26 казанами для варіння квасу, пива й горілки. Це дає підстави гадати, що збіжжя споживалося на місці. Треба брати не поодинокі маєтки, а широкі полотно. Згадаймо опис Київської землі 1471 р. і Ратненського староства (верхів'я Прип'яті в 30 км від Західного Бугу) 1512 р., які разом охоплювали великі простори і мали близько 150 населених пунктів. І там, і там панував оброк, а не панщина. Про це пише й Д. І. Мишко¹⁸.

Феодали в XV ст. торгували медом, воском, хутрами, худобою, лісоматеріалом і вже потім — хлібом. Хліб феодали одержували оброчний. Коли його було мало, вели власну оранку, з якої силами дворової челяді (її значення автори явно недооцінюють) з допомогою селян (оранка, збирання) вирощували потрібне зерно. Могла мати місце наприкінці XV — початку XVI ст. й 1—2 денна панщина. Але це було рідко, і то переважно в магнатських і монастирських резиденціях і замкових селах, іноді у дрібних шляхтичів, де хліб був потрібний для харчування «братії», прочан, численної челяді, гарнізону та для виготовлення напоїв. Запаси зерна робились на голодні та воєнні роки, коли феодал зобов'язаний був годувати челядь і військових слуг та подавати допомогу селянам.

Великих міст, які потребували б хліба, було дуже мало. Решта ж носила аграрний характер. Їх нужди задовольняли переважно селяни.

У ряді праць стверджується, що багато зерна сплавлялось до Гданська. Однак в жодній з них немає про це конкретних даних і обґрунтування джерелами. Насправді ж, наприкінці XV ст. через Гданськ з Польщі, Ордену, України, Литви і Західної Білорусії вивозилося в середньому щороку по 10 тис. лаштів (близько 20 тис. т). Близько 75 % цієї кількості належало Ордену і Польщі. Лише в середині XVI ст. експорт зріс до 30—40 тис. лаштів¹⁹. Це й не дивно, бо експорт стимулювали кризові явища в галузі хліборобства в Західній Європі, утворення європейського, а потім світового ринку, зародження і розвиток капіталістичних відносин у Західній Європі і зрештою «революція цін», а вплив зазначених факторів виразно дійшов до Великого князівства Литовського тільки в 40-х — 50-х роках XVI ст. Проте навіть 30—40 тис. лаштів, на думку Ст. Кутшеби і Б. Д. Грекова, було недостатньо для того, щоб покласти вихід аграрні відносини.

Всі ці міркування і джерельний матеріал не дають підстав стверджувати, що «по всій Україні феодали мали великі фільваркові господарства... величезну кількість зерна вони вивозили на закордонні ринки»²⁰. Така картина розкривається по Україні в середині XVI ст. і тільки на Західній Україні раніше.

¹⁶ Історія селянства Української РСР, т. 1, стор. 83.

¹⁷ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови..., стор. 66; Історія селянства, т. 1, стор. 74.

* Бочка містила 50—60 літрів, тобто 3—4 пуди жита або 2,5—3 пуди вівса, залежно від якості зерна.

¹⁸ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови..., стор. 179—180, 182—183.

¹⁹ Gdańsk, Lwów, 1928, стор. 149.

²⁰ Д. І. Мишко. АДД, стор. 20; Історія селянства, т. 1, стор. 74.

Слід сказати, що І. Д. Бойко відносить процес перебудови помісного господарства до другої половини XVI — першої половини XVII ст., а до того, на його думку, селяни давали ренту продуктами і грошми²¹. Отже, в одній і тій же праці «співіснують» дві протилежні думки.

Треба сказати це і про авторів IV розділу «Истории Белорусской ССР» (т. 1), які вважають, що в першій половині XVI ст. панувала натуральна рента. Цікаво, що такої ж думки щодо цього питання дотримуються й російські радянські та сучасні польські історики. Так Б. Д. Греков писав, що селяни Великого князівства Литовського в XV ст. сиділи «як правило, на оброці»²². Єжі Охманський у праці, присвяченій історії Литви, вдало показує для XV ст. натуральний характер ренти, а інколи і її розмір²³.

Питання земельної ренти широко розробляються і в інших братніх республіках. Так, відносно Росії XV ст., Б. Д. Греков вважає, що основною формою ренти був оброк²⁴. Л. В. Черепнін, солідаризуючись з Б. Д. Грековим, вважає необхідним додати, що поряд з оброком співіснували й роботи, а тому краще назвати таку ренту мішаною, з превалюванням натуральної²⁵.

Цікаві висновки зробив колектив ленінградських істориків, який вивчав аграрну історію північно-західної Росії. На їх думку, в XV—XVI ст. натуральна рента тут становила 70—80% вартості всієї ренти. При чому, поширення грошового оброку, характерне не для суто хліборобських районів, а для місць, де зберегли ще своє значення мисливство і бортицтво. Роботи ж (і загальне зростання ренти) ширились переважно поблизу міст і торгових річок. І, що невелика панська рілля («запашка») «оброблялась, як правило, не селянами, а холопами». Однак автори не виключають цілком з цього процесу і селянську працю. Вони вважають, що Б. Д. Греков перебільшив процес занепаду холопства в XV ст.²⁶

Думка тих білоруських і українських авторів, які стверджують, що в середині чи наприкінці XV ст. уже запанувала рента роботою по всій Україні чи Білорусії, спрощує історичний процес і навіть невірно орієнтує про причини зростання панщини до 2—6 днів на тиждень. Пізніше зміна ренти в гірший бік швидко відбилася б на розвитку селянської колонізації, міст, культури і викликала б селянські виступи. Однак такі явища можна спостерігати лише наприкінці XVI—першій половині XVII ст.

Слід сказати, що згадані автори не послідовні в своїй періодизації. Коли рента роботою стала панівною формою уже в другій половині XV—початку XVI ст., то потрібно було б віднести цей час до періоду панування фільварково-панщинної системи, як це і зробили автори «Истории Белорусской ССР», датуючи його початком XVI ст. Фактичний матеріал, який вони подають, доводить, що в першій половині XVI ст. ще переважала натуральна рента²⁷.

Ринок давав змогу ширше задовольняти потреби феодала, звідси їх прагнення збільшити ренту, яка мала споживчий характер. Тоді збільшення доходів можна було досягти майже виключно шляхом збільшення повинностей та податків селян.

У конкретних обставинах Західної Європи питання про шляхи збільшення прибутків феодалів розв'язувалося способом збільшення натуральної ренти з наступним переходом на грошову. У Східній Європі це відбувалося складніше. На Україні, Білорусії та в Литві можна спостерігати збільшення натуральної ренти, переведення її певною мірою на гроші. Поряд з цим у місцях, де селяни не могли постачати феодалу такі ходові ринкові товари, як мед, віск, хутра та ін., але де створилися сприятливі обставини для збуту хліба, феодал збільшував хлібний оброк. Оскільки з натурального і споживчого селянського господарства ренту продуктами, особливо хлібом, не можна було значно збільшувати, то феодали почали шукати інші шляхи. Поступово в таких місцях стали виникати і розгортатися панські господарства, що спиралися на селянський реманент і працю²⁸. Селянська праця споживалася в таких розмірах, в яких це було необхідно на виготовлення продукції для покриття потреб і збуту на ринок. Спочатку це було небагато, але, оскільки праця вимагалася переважно зверх існуючих уже податків, то селяни почали чинити опір.

Такий процес розвитку визначив і долю земельної ренти. В одних місцях вона цілком чи частково зберігалася у вигляді змішаної ренти навіть в XVII—XVIII ст.,

²¹ Історія селянства, т. 1, стор. 109.

²² Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси..., т. 1, стор. 423.

²³ Jerzy Ochmański. Historia Litwy Warszawa, 1967, стор. 77—78, 87.

²⁴ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси..., т. 1, стор. 515.

²⁵ А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин. Назв. праця, стор. 193—238.

²⁶ Аграрная история северо-западной России. Вторая половина XV—начало XVI в., Л., 1971, стор. 137, 360—361, 352, 357.

²⁷ Гісторыя Беларускай ССР, т. 1, стор. 83.

²⁸ Див. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 236.

а в інших стала поволі ускладнюватись роботами, які під впливом загальноєвропейських змін з середини XVI ст. переросли в основну форму ренти — панщину. Цим же шляхом, але дещо раніше, пішла Центральна Європа (на схід від Лаби). Спроби збільшити доходи без ломки «старини» можна бачити у домені великого князя, у великих церковних і магнатських володіннях. Скарб великого князя (господаря, короля) видав низку «устав» (1514 р., 1529 р., 1547 р.), які мали навести порядок на ґрунті тієї ж натуральної ренти в маєтках князя в Литві і Західній Білорусії (це кілька сот сіл).

З «ревізії замків волинської землі» 1545 р. і «Люстрації українських замків» 1552 р. бачимо, що населення сидить на змішаній ренті з превалюванням натуральної. Таку ж картину дають села Пінського і Клецького князівств та «Полоцька ревзія» 1552 р. (деякі автори їх чомусь не використали).

Проте, поряд з цим, розвивалась тенденція до зростання прибутків за рахунок розширення фільваркового господарства на панщинній праці. По шляху бужан (Підлясся) в 20-х роках пішли феодала Полоцького воєводства, а в 30-х роках — Вітебського. Вони змовились тримати «похожих» (вільних) людей на однакових умовах, а саме: четвертий сніп зі всякого хліба, половину збору меду, вісім толок на панському хлібі (два дні орати, два дні жати і два — косити сіно, два — рубати лід). «А коли якийсь «похожий» чоловік не захоче жити з нами на четвертій долі, то повинен протягом року літом і зимою працювати два дні на тиждень»²⁹. Тому, хто сидів «на сирому корені», давати 10 років волі. При виході вільний чоловік мусить про це повідомити господарям заздалегідь і заплатити 12 «широких» грошей.

В історичній літературі цим постановам надається більш широке тлумачення, ніж вони дають на те підстави. Так, Б. Д. Греков, посилаючись на В. І. Пічету, пише: «...в 30 роках XVI ст. селянин був зобов'язаний робити на панщині 104 дні на рік (за даними Вітебської грамоти — два дні на тиждень)»³⁰.

Автори «Истории Белорусской ССР» твердять: «...в 30-х роках XVI ст. «тяглі люди» у Вітебському і Полоцькому воєводствах зобов'язані були виконувати панщину з кожного двору по два дні на тиждень...». Далі йде твердження вже зовсім безпідставне: «в 20-х роках XVI ст. була установлена дводенна панщина в подвинських великокнязівських волостях і «дворах»³¹. Проте автори не говорять, з якого селянського володіння, бо «двір» — це взагалі назва селянської посілости.

Класова змова полоцьких і вітебських феодалів стосується по-перше, тільки «похожих» селян, а не всіх; по друге, — їх осаджують на четвертій долі урожаю і лише тоді, коли вони на це не погодяться (або за господарчим станом не зможуть), їх садять на дводенній панщині; по-третє, — господар приєднався до цієї змови і цим надав їй привілею тільки у 1553 р., та й то лише на четвертій долі, «а більше того ніяких інших служб і податей не знать»³².

Отже, панівний клас Полоцька і Вітебська в 20-х — 30-х роках XVI ст. ще сподівався збільшити свої доходи за рахунок селянських оброків, данини (на четвертій долі урожаю) і як вимушений варіант — панщини. Зрозуміло, оброки — проста і мало клопітна справа. Для панщини ж потрібно заводити власну рілля і будівлі, клопотатись за її обробіток, брати на себе ризик неврожаїв і коливання ринкової кон'юнктури і все це при ворожому ставленні селян.

Змова далеко не однаково влаштовувала різні верстви феодалів. Вона, як це було і з дорожчинською, холмською і белською шляхтою, влаштовувала дрібну і середню шляхту, бо селяни тікали з її маєтків до великих феодалів, які пропонували їм кращі умови. Тому великі феодала не дуже поспішали приєднуватись до цих змов чи виконувати їх. Правда, їм загрожував штраф, але здійснити це органи місцевої шляхти були неспроможні, бо «пани хоруговні» підлягали лише суду великого князя. Через це і змова реалізувалася в міру можливого, як це було на Холмщині, аж доки до неї не приєднався король.

Звернемося до документів. Так, селяни Оболицької волості (Вітебське воєводство) у 1532 р. відмовились виконувати запропоновану їм дводенну панщину. Адміністрація змушена була відступитись, боячись, що селяни розійдуться. Те ж відбулося 1542 р. у Рогачівській волості³³. Нові устава Усвятської і Озериської волостей (Вітебське воєводство) 1535 р. залишали селянам старі натуральні повинності.

У Полоцькому воєводстві, згідно з його ревзією 1552 р.³⁴, «похожі» селяни посідали кілька сот наділів-димів. Сидять вони у землевласників на четвертій долі

²⁹ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV—XVI вв., Л., 1936, № 12.

³⁰ Б. Д. Греков. Крестьяне на Руси., т. 1, стор. 430.

³¹ Гистория Беларускай ССР, т. 1, стор. 83, 84.

³² Законодательные акты., стор. 42, 43. Тут же і змова вітеблян у редакції 1551 р.

³³ М. В. Довнар-Запольский. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке, К., 1905, приложение № 7, 25, 26.

³⁴ И. М. Лаппо. Полоцкая ревизия, 1552, М., 1905.

урожаю і не виконують панщини два дні на тиждень. Старожилі сидять на службах, на кожній з яких було кілька димів, тут переважала рента роботою — від 1 до 6 днів на тиждень. Господареві, великому князеві у воеводстві належало кілька волостей і два двори. Населення тут сидить на змішаній ренті. Лише в сс. Нещерда, Дриса, Бедчане працюють по два дні в тиждень, але тільки влітку. В с. Черсвато працюють 5 днів на тиждень із служби, а не двору — диму. Із служби виходило 4—5 волок, з яких за уставом 1557 р. і належало працювати два дні на тиждень³⁵. Таким чином, навіть панщина в 5 днів на тиждень з служби становила 1 день волока (лану).

Введення постійної панщини — це прояв нових тенденцій в економічному житті й аграрних відносинах. У першій половині XVI ст. вони ще не набрали визначального масштабу. Вирішальні умови для перемоги їх склалися у Великому князівстві Литовському десь в 40-х — 60-х роках XVI ст.

Початок цьому процесу поклав внутрішній ринок, однак без зовнішнього ринку фільварки і панщина не набрали б такого перебільшеного розвитку, як це бачимо у другій половині XVI ст. і пізніше*. Зрозуміло, що вирішальне значення тут відігравало співвідношення класових сил, як воно склалося у Великому князівстві Литовському на середину XVI ст. і не на користь селян.

Широку ломку старовинного аграрного ладу, що склався віками, розгорнув великокнязівський скарб, тобто інституція, яка найдовше дотримувалася «старини». Приклади окремих феодалів були переконаливішими в обстановці 60-х років XVI ст. Стало ясно, що з селянського натурального і суто споживчого господарства збирати з швидко наростаючими темпами все нові й нові цінності в натурі чи грошми ставало все важче. Інфляція знецінювала селянські грошові платежі. В той же час ще велика селянська родина — 12—16 осіб — містила в собі невикористані трудові ресурси. Лан-волока на фільварку давав більш товарного хліба, ніж у селянина. По цьому-то шляху й пішов дальший розвиток ренти³⁶.

Королева Бона в 50-х роках провела аграрну реформу (волочну поміру з земельним кадастром і уніфікацією повинностей) в Пінському і Клецькому князівствах, в Гродненському, Кобринському і Кременецькому староствах, а також у Підляських економіях**.

Справу Бони взяв у свої руки й продовжив великий князь Сігізмунд-Август. При ньому були реформовані майже всі волості Литви й Західної Білорусії. У виданій ним 1557 р. «Уставі на волоки»³⁷ мета реформи визначена зовсім відверто: «Фольварки хочем мати, абы везде становлены, яко набольши быти могут при каждых замках и дворех наших, окром где бы грунты злые и непожиточные были, — таковы казати людьми осажати»³⁸.

На фільварки великий князь покладав великі сподівання: «Кгды заложен будет (фольварк) тогда не малый пожиток скарбу нашему чинити может»³⁹. Для обробітку фільваркової землі залишали селян з розрахунку на одну дворову волоку 7 селянських. Такі селяни (тяглі) мали робити два дні на тиждень, давати чинш і натурн. Селяни, не приписані до двору, давали оброк, а службові виконували відповідну службу. Коли перевести повинності селян на гроші згідно розцінок скарбу, то рента, залежно від якості ґрунту, коливалась так: 3 волоки доброго ґрунту 106 грошей, з середнього — 97, з поганого — 83, з дуже поганого — 66 грошей. Зверх того селяни збирали сіно, ходили на сторожу і в підводу.

Наприкінці XVI ст. панщина була вже основною формою ренти як у приватних, так і в державних маєтках. Проте ця рента роботою (2—4 дні на тиждень з лану) створилася в зовсім інших умовах, ніж робота в 6—14 днів на рік з дворища (служби) в XV ст.

Те, що постійна панщина була панівною формою ренти наприкінці XVI ст., не викликає сумнівів ні в радянській, ні в сучасній польській історіографії. Відомо й

³⁵ Там же, стор. 61, 64; М. В. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах, т. I, К., 1901, стор. 215.

* Історіографія цього питання викладена Ю. М. Гросманом у науковому збірнику «Українське слов'янознавство», вип. IV за 1971 р. Підрачунок, в що обходився експорт збіжжя селянам Польщі та Великого князівства Литовського, див. статтю Д. Л. Похилевича у збірнику «Средние века», вип. VI, 1955 р.

³⁶ Д. Л. Похилевич. Бюджет крестьян Белоруссии и Литвы в XVI в. — «История СССР». 1972, № 1, стор. 156.

** Всі селянські землі в кожному селі були зведені в один масив, розбитий на три поля по 10 чи 11 моргів орної землі, щобто селянський наділ становив 30—33 морги, або волоку в 21,3 га. У «Історії міст і сіл. Волинська область» фігурують лани-волоки і по 16,8 га (стор. 123) і по 21,3 га (стор. 386). По 16,8 га волок на Україні тоді не міряли.

³⁷ Акты Западной России, т. III, Спб., 1848, стор. 72—91; Русская историческая библиотека, т. XXX, Юрьев, 1914, стор. 542—585; Законодательные акты, № 13.

³⁸ Устава 1557 г., арт. 20 (23).

³⁹ М. В. Довнар-Запольский. Государственное хозяйство..., стор. 300.

те, що тоді ж почались і селянські повстання. Але були і є спроби твердити, що реформа Бони і Сігізмунда-Августа тут ні при чому (В. І. Пічета, Ю. Юргініс та ін.), бо панщина, мовляв, стала головною формою експлуатації внаслідок Лівонської війни⁴⁰. Насправді це був лише дальший розвиток ідей і заходів уже проведених раніше реформ. Всі пізніші аграрні установи: лісова, могилівська бобруйська та інші ґрунтувалися цілком на принципах установи 1557 р.

Все, про що говорилося вище, переконує в тому, що треба починати новий фільварково-панщинний період в історії Великого князівства Литовського з 50-х—60-х років XVI ст. 60-ті роки подаються до грані двох періодів ще й тому, що це початок Лівонської війни, час адміністративної реформи, видання II Литовського статуту (1566 р.), а, головне, — Люблінської унії (1569 р.), яка принципово змінила державний статус князівства і становище білоруського та українського народів, відкрила період диктатури шляхти.

Вияснюючи форми земельної ренти в XV — першій половині XVI ст. зазначимо, що ще більше значення має для селян розмір ренти, при чому, не тільки абсолютний, а й відносний, норма визиску. Зрозуміло, що дослідники не могли пройти повз це питання. Д. І. Мишко в своїй монографії відвів йому весь IV розділ. Він навів ряд окремих прикладів селянського обтяження з різних районів Великого князівства Литовського (особливо з України) для різних часів. Менше — для XV ст. і більше — для першої половини XVI ст. Не можна не вітати, чи не першу в українській історіографії, цю спробу автора. Д. І. Мишко зробив навіть висновок у всеукраїнському масштабі. На його думку, «...натуральна і грошова феодална рента зросла на Україні протягом XV — першої половини XVI ст. у два — три рази. Панщина за цей період зросла в чотири, а в деяких повітах у вісім разів»⁴¹.

Для переконання читача Д. І. Мишко наводить два, на його думку, типові (середні) ряди: «В кінці XVI ст. одноланове селянське господарство мусило платити податок: 6—12 пудів вівса або жита, 1—2 відра меду, від 20 до 30 грошей. Тяглі селяни виконували 4—14 днів трудових повинностей на рік». «У першій половині XVI ст. таке одноланове господарство було зобов'язане давати від 12 до 24 і більше пудів зерна, 2—6 відер меду, хутро, від 30 до 120 і більше грошей»⁴², а панщину відробляли від 14 днів на рік до 1—2 днів на тиждень.

Це повинності (ренти) державних селян і до них ще треба додати військовій повинності. Отже, перед нами не просто картина зростання маси ренти, яка привласнювалася феодалом, — в 2—3 рази, — а й зростання норми визиску⁴³.

Приклади, наведені Д. І. Мишом, взяті з різних районів України та Білорусії в різний час, з неоднакового за розміром селянського володіння, з різними натуральними рентами та різними валютами (гріш польський і литовський, «широкий» і звичайний), з різними мірами і вагою (їх автор не спробував привести до одного показника), при різних цінах залежно від часу і місця (в багатьох випадках вони просто невідомі), без врахування зростання продуктивних сил в селянському господарстві, зміни курсу гроша і його купівельної спроможності та ін.

У наведених автором прикладах не видно значних картин для порівняння в часі не тільки у всеукраїнському масштабі, а навіть у локальному — для окремих історико-економічних районів. Люстрація Київської землі за 1471 р. та її частини у 40-х — 50-х років XVI ст., а також Ратненського староства за 1512 і 1565 рр. таку можливість дають.

Слід сказати, що в цьому часом зустрічаються різні перепони. Українські і білоруські історики до цього часу так і не розробили метрологію й ціни для історії своєї батьківщини в феодалну добу*. А тому такі питання, як розмір визиску селянства, його зростання в певні часи (а з цим, у свою чергу, зв'язані такі питання, як економічні кризи, селянські рухи та ін.), доводиться робити приблизно. Така ж картина й з розвитком продуктивних сил у сільському господарстві. Те, що є, то лише — дотик до проблеми. Видно, потрібно раніше провести низку локальних досліджень з зазначених питань.

⁴⁰ В. И. Пичета. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Великом княжестве Литовском, ч. 1, Заключение, М., 1917; Ю. Юргинис. Влияние аграрной реформы XVI в. на производительные силы Литвы. — Тезисы XIV сессии симпозиума по аграрной истории Восточной Европы, М., 1972; Д. Похилевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., Львов, 1957, введение.

⁴¹ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови..., стор. 205, 282.

⁴² Там же, стор. 282; Д. І. Мишко. АДД, стор. 30.

⁴³ Там же, стор. 287, 282; стор. 29, 47.

* Автору цього дослідження відома лише одна вдала спроба з метрології Великого князівства Литовського — стаття Я. Д. Ісаєвича в «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР», 1961, № 2 і — жодної праці по цінах. В той час, як російські і особливо польські історики мають кілька праць по першому і другому питаннях і плідно працюють над ними і зараз.

В працях є спроби визначити повинності селян у всеукраїнському масштабі в середині XVI ст. (точніше — в 60-х роках) в грошах з одного лану землі. Це становить щорічно «від 60—80 до 120—150 і більше грошей»⁴⁴. Ці цифри близькі до дійсності, але не у всеукраїнському масштабі. Це суми повного обтяження державних селян з лану в залежності від ґрунту наділу за уставою 1557 р. в Західній Білорусії і Литві або селян на українському Побужжі⁴⁵. Але ці цифри не гармонують з наведеним Д. І. Мишком типовим рядом повинностей для середини XVII ст. Візьмемо їх по мінімуму: 12 пуд. зерна коштувало 15 грошей, 2 відра меду — 60 грошей, кунія — 12 грошей, грішми — 30 грошей, панщина в 1 день на тиждень — 30 грошей, а за все — 147 грошей. По максимуму це дасть 308 грошей⁴⁶.

Слід зауважити, що в середині XVI ст. у селянських повинностях уже майже не бачимо ні меду, ні кунії. Медозбори впали, а звір «виплошав». У середині XVI ст. вони стали вже повинностями не з землі, а з промислу, тоді як у XV ст. вони були у кілька разів більші.

Невдалим місцем спроби Д. І. Мишка є й те, що він обтяження селян для цього часу дав «з лану», яких тоді на Україні та й в Білорусії майже не було. Автор, не аргументуючи, прирівняв «дворище», «службу», «землю» до «лану». В той час, коли Пінське дворище і служба щонайменше мали 3—5 ланів, а Волинське дворище — 2 лани, а «земля» рівнялась 1—2 ланам⁴⁷. В окремих випадках сам автор з цим погоджується⁴⁸.

На жаль, так не певні «лани» зустрічаємо в «Історії селянства» (т. 1, стор. 82) та в «Історії міст і сіл. Волинська область» (стор. 123, 247, 386).

Не можна порівнювати прямо повинності з дворища XV ст. до повинностей з ланів середини XVI ст. Д. І. Мишко вважає, що селянин за описом Київської землі 1471 р. давав «з ланового господарства» в середньому по 30 грошей, 1—3 відра меду і 1—2 кунії⁴⁹. Коли це все перевести на гроші за цінами того часу, то матимемо 72 гроші (30+30 за три відра меду +12 за дві кунії)⁵⁰. Це виходить стільки, скільки, на думку автора, давали селяни в середині XVI ст. з лану-волоки. І це без урахування того, що вартість гроша в XV ст. була вдвоє-втричі вища, ніж в середині XVI ст. Отже, селяни середини XV ст. були обтяжені вдвоє-втричі більше (а не втричі менше, як твердить автор), ніж в середині XVI ст. Така ж картина вийде у Д. І. Мишка із обтяженням данників Онуфрієвського монастиря в 80-х роках XV ст.⁵¹

Зробити правильний висновок про економічний стан українського селянства шкодить неввіра думка про забезпечення його землею. Д. І. Мишко та автори «Історії селянства» (т. 1) стверджують, що «переважна більшість населення України була мало-земельною». Однак їх конкретні приклади⁵² і те, що навіть в середині XVI ст. державні селяни одержали в наділ волоку (21,3 га), заперечує цьому. В XV ст. хлібороба лімітувала не земля, а живий та мертвий реманент.

Економічні конструкції XV—XVI ст. — річ надзвичайно тяжка й копітка, і розв'язання питання «на око» та ще у державних масштабах завдає лише шкоди. В «Історії селянства» застосована та ж методика, ті ж «лани» і приклади і, зрозуміло, з тими ж наслідками.

У білоруській та литовській літературі питання про зростання ренти і визиску за 150 років не розроблялись. Обтяження селян в середині XVI ст. намагалися з'ясувати В. Пічета, Г. Ловмянський, Є. Охманський, Д. Похилевич.

Автор цього огляду, спробувавши «сконструювати» бюджет білоруських селян в середині XVI ст., ґрунтуючись на «Уставі 1557 р.», прийшов до висновку, що у державних селян скорб забирив третину їх додаткового продукту. Через 50 років становище значно погіршало⁵³. Необхідно зауважити, що абсолютне зростання земельної ренти, скажімо вдвоє, при умові, що зростання продуктивних сил відбулося в першу чергу в селянському господарстві, не обов'язково значило зростання визиску вдвоє. Конкретно то було менше.

⁴⁴ Д. І. Мишко. АДД, стор. 30.

⁴⁵ Д. Л. Похилевич. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., стор. 30—40; його ж. Бюджет крестьян Белоруссии и Литвы в XVI в. — «История СССР», 1972, № 1, стор. 152, 155; його ж. Ломка аграрных отношений на Холмщине. — «Ученые записки Института славяноведения», т. 22.

⁴⁶ «Русская историческая библиотека», т. XXX, стор. 786. «Устава 1557 р.», Ціни за 60-ті рр. XVI ст.

⁴⁷ Архив Юго-Западной России, ч. VI, т. 1, К., 1876, Вступ.

⁴⁸ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови., стор. 200; АДД, стор. 21.

⁴⁹ Там же, стор. 179—180.

⁵⁰ М. Любавский. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута, М., 1892, приложение № 12.

⁵¹ Д. І. Мишко. Соціально-економічні умови., стор. 199.

⁵² Там же, стор. 86. 91 та ін.

⁵³ Д. Л. Похилевич. Бюджет крестьян Белоруссии., стор. 155.

Потребує розв'язання й ще одне питання. Як міг здійснюватися прогрес в сільському господарстві та й в усьому суспільстві, за рахунок яких засобів здійснювалася вікова селянська колонізація, коли вся додаткова праця чи продукт безпосереднього продуцента у вигляді земельної ренти «юридично» належав земельному власнику.

Відповідь на це питання дав К. Маркс: «Деякі історики висловили своє здивування з приводу того, що, хоч безпосередній виробник не власник, а лише володілець, і вся його додаткова праця на ділі *de jure* належить земельному власникові, за цих умов може взагалі відбуватися самостійне збільшення майна і, говорячи відносно, багатства у зобов'язаних відбувати панщину або кріпаків»⁵⁴.

К. Маркс, тонко проаналізувавши характер виробничих відносин при феодалізмі, показав, як це могло бути. Повільний розвиток продуктивних сил в середні віки за умов натурального господарства визначав велику і затяжну стійкість виробничих відносин, які набирали характеру традиції, звичаю, старовини⁵⁵. Порушення їх розглядалось як несправедливість і беззаконня.

За таких обставин у селянина виникало бажання і з'явилася можливість продукувати певний надлишок зверх необхідних засобів існування. Така можливість полягала в тому, що розвиток продуктивних сил у сільському господарстві відбувався через селянське господарство. Його плоди пожинав у першу чергу селянин, а не землевласник. При панщині селянин працював у своєму господарстві продуктивніше, ніж у фільварку. Зрозуміло, що натуральна рента давала значно більше можливостей селянину, ніж рента роботою «... для того, щоб знайти час для надлишкової праці, продукт якої належить йому самому цілком так само, як продукт його праці, що задовольняє його найнеобхідніші потреби» і який залишався йому після внесення градиційної земельної ренти. «Тут дана,— писав К. Маркс,— можливість певного економічного розвитку, розуміється, залежно від більш або менш сприятливих обставин...»⁵⁶. Ясно,—що розмір надлишку «... цілком визначається висотою земельної ренти»⁵⁷.

Цей надлишок і йшов на розширення виробництва, на різні заходи селянина. Можливість цього в умовах земельних просторів, багатих природних умов, великої родини, найманої праці, могла примножуватися за рахунок заняття промислами, торгівлею, корисних змін ринкової кон'юнктури і т. д.

Певна річ, торжество фільварково-панщинної системи в умовах зростання товарно-грошових відносин, коли шляхтич гнався за збільшенням своїх доходів для якнайпевнішого покриття своїх непомірних потреб, погіршило становище безпосереднього виробництва.

Тим то й важливо правильно визначити форму й величину ренти, тенденції її розвитку, зростання її з урахуванням факторів, що впливають на це.

На жаль, стан вивчення цих питань на сьогодні такий, що, коли про форму ренти уже можна серйозно дискутувати і ми близькі до істини, то про розмір і зростання ренти протягом 150 років сперечатись трудно — питання, власне, лише ставиться.

Д. Л. Похилевич

⁵⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 328.

⁵⁵ Див. там же, стор. 328, 329.

⁵⁶ Там же, стор. 331, 329.

⁵⁷ Там же, стор. 325.

Критика та бібліографія

КНИГА ДЛЯ ЧИТАННЯ
З ІСТОРІЇ СРСР
(З ПОЧАТКУ ХХ ст. ДО НАШИХ ДНІВ).
вид-во «Радянська школа», К., 1973, 272 с.

Оцінюючи рецензовану працю, слід насамперед відзначити її глибоку наукову обґрунтованість і системність поданого в ній матеріалу. Автори висвітлюють найважливіші поворотні моменти, періоди і події в історії нашої країни.

Книжка відразу ж вводить читача у вир революційних битв, які охопили Росію наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Соціальна несправедливість, переплетення гострих класових протиріч Російської імперії постають вже з перших рядків нарисів «На рубежі століть», перегорнувши останню сторінку якого читач переконається у неспроможності панівних класів протистояти суспільним силам, що виступили на чолі з російським пролетаріатом за знищення ненависного старого ладу.

У нарисі «Ровесники віку» науково й образно показано боротьбу В. І. Леніна та його соратників за створення в Росії партії нового типу, висвітлено роль ленінської «Искры» — колективного організатора всіх революційних сил. Дохідливо розкрито значення ленінських праць «Як мало не погасла «Искра»?», «Насущні завдання нашого руху», «З чого почати», «Що робити?» та ін.

Викликають інтерес використані авторами нові матеріали про хід роботи та історичне значення ІІ з'їзду РСДРП, 70-річчя якого відзначено цього року.

З літопису буремних років першої російської революції авторський колектив обрав один епізод — повстання на броненосці «Потемкин» — в якому наче у фокусі відбулися всі кульмінаційні події 1905 р. Повстання потьомкінців зображено на широкому фоні всенародної революційної боротьби в країні.

Характерне для книги в цілому вміле поєднання науковості і доступності викла-

ду особливо чітко виявляється у нарисі «Нас не даром прозвали твердокам'яни», в якому зображено події тяжких років реакції і наростання нового революційного піднесення (1907—1914). На яскравих конкретних прикладах автори проілюстрували, як більшовики використовували щонайменші легальні можливості для революційної роботи в масах.

Продовжуючи розпочате в розповіді про повстання на «Потемкине» висвітлення більшовицької тактики у боротьбі за армію, автори ґрунтовно показують самовіддану роботу більшовиків серед солдатів і матросів у роки першої світової війни, атмосферу, в якій спалахнула війна, викривають зрадницьку діяльність лідерів ІІ Інтернаціоналу і російських меншовиків-оборонців (нарис «Війна — війні»).

Чималий інтерес становить розповідь про суд над більшовиками-депутатами ІV Державної думи, виклад виступу на ньому Г. І. Петровського.

Автори вдало змальовують події Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в нарисі «Петроград розбудив Росію». Ознайомившись із ним, читач переконується в тому, що Лютнева революція не спалахнула стихійно, а передбачалася і заздалегідь готувалася партією більшовиків. Ленінські слова «Нас не повинна вводити в оману теперішня гробова тиша в Європі. Європа чревата революцією»¹ — не лише цитуються в творі, а й глибоко обґрунтовуються всім його змістом.

Подією всесвітньо-історичного значення стала перемога Великого Жовтня. Цій знаменній події присвячено чотири нарисів — «Поїзд їде в революцію», «Вся влада Радам!», «Заколот приречених», «Штурм Зимового». Зі сторінок книги постає велична постать В. І. Леніна — натхненника і організатора Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Про гостроту і напруженість боротьби більшовиків за маси, за створення політичної армії революції, розгром заколоту Корнілова та перемогу збройного повстання в Петрограді читач дізнається з численних, вдало підібраних уривків із спогадів соратників В. І. Леніна, учасників цих подій.

* За редакцією Б. І. Корольова. Авторський колектив: К. Дегтярьов, Б. Корольов, І. Корнієнко, А. Лихолат, І. Мілявський, В. Павленко, М. Рibaков, Г. Січкарь, В. Федоров, П. Шморгун.

¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 30, стор. 309.

Нариси «У кілька фронтів», «Бойовий 1919-й», «І знову в бій» воскрешають героїку полум'яних років громадянської війни. Історики показують, що захист першої в світі соціалістичної держави став кровною справою трудящих усього світу. З великим інтересом читаються сторінки про рух міжнародної солідарності робітничого класу з революційною Росією. В нарисах міститься багато цінних відомостей про творчу працю трудящих Радянської республіки, яких у грізні роки громадянської війни партія організувала на створення соціалістичної економіки, про історичний VIII з'їзд партії, прийняття Програми партії — програми побудови соціалізму.

Описом поїздки В. І. Леніна і Н. К. Крупської до с. Кашино (нарис «Карта майбутнього») автори розпочинають розповідь про величні плани електрифікації країни й боротьбу радянського народу за їх успішне здійснення.

Розкриваючи в нарисі «Крутий поворот» зміст нової економічної політики, історичне значення рішень X з'їзду партії, автори доступно викладають основні положення ленінських виступів на з'їзді, ілюструють їх цікавими фактами.

Творча праця, трудовий героїзм радянських людей у боротьбі за індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства та здійснення культурної революції показані в нарисах «Час, уперед!», «Здобутки культурної революції».

Книжка готувалася у рік славного 50-річного ювілею Союзу РСР. Цій знаменній даті присвячено три нариси — «Незламний Союз Радянських Республік», «Розширення братньої сім'ї народів», «Золотий ювілей Союзу РСР». У світлі постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» автори показують титаничну роботу партії Леніна, спрямовану на створення і зміцнення небаженої в історії співдружності народів, розповідають про великі успіхи, досягнуті кожною радянською республікою у братній сім'ї соціалістичних націй.

Вчителі, студенти, школярі з великим інтересом прочитають оповіді, в яких зображено героїчний подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні й відбудові народного господарства у повоєнні роки («Вставай, країно неозора!», «Москва в солдатській шинелі», «Фортеця на Волзі», «Крах операції «Цитадель», «Подвиг віку», «Берлін, травень, 1945 рік», «До мирної праці»).

Книга адресована до молоді, і це накладає особливий відбиток на її зміст, що ви-

ражається у популярності, образності й емоційності викладу, в наголошенні на спадкоємності поколінь. Вже з перших нарисів перед читачем постають героїчні образи молодих революціонерів, на зміну їм приходять комсомольці періоду громадянської війни, далі — славні будівники Магнітки, Комсомольська-на-Амурі та інших новобудов довоєнних п'ятирічок. Чимало сторінок присвячено безприкладному героїзму радянської молоді у грізні роки Вітчизняної війни, трудовим подвигам комсомолії у післявоєнний час.

В нарисі «Комсомольці 70-х» автори звертаються до молоді словами революціонера Павла Ткаченка, який півстоліття тому писав: «То які ж ви... комсомольці 70-х? Як живете, працюєте, боретесь, любите?» Відповіддю на це питання є зображені в нарисі славні звершення Ленінського Комсомолу, творча праця радянської молоді на будовах дев'ятої п'ятирічки, у студентських аудиторіях, школах.

Цінний виховний матеріал вміщено у нарисі, присвяченому XXIV з'їзду КПРС. Кожний нарис книжки продовжує попередній, і всі вони, хоч і підготовлені різними авторами, — взаємозв'язані, об'єднані і структурно і за змістом. Автори розкрили найважливіші події в історії країни на протязі великого історичного періоду. Це дало змогу показати корінні революційні перетворення, звершені радянським народом під керівництвом Комуністичної партії. Разом з тим, широта хронологічних рамок зумовила й окремі недоліки рецензованої праці: дуже мало показано післявоєнний період. Більше того, якраз у цій частині нариси втрачають свою цільність і книжка починає нагадувати збірник окремих статей. Очевидно, для повнішого висвітлення подій сучасності варто було б випустити дві книги, з яких перша охоплювала б період з кінця XIX ст. до 1937 р., а друга — з 1937 р. до наших днів.

Не всім авторам в однаковій мірі вдалося поєднати науковість і популярність у викладі змісту. Місцями книжка носить академічний характер. Колективу, що працював над книжкою, треба було б приділити увагу критичні вигади буржуазних фальсифікаторів.

Та ці недоліки не применшують значення проведеної авторами роботи. Не важко передбачити те схвалення і той інтерес, які, безумовно, викличе своєю глибокою науковістю, популярністю, образністю і емоційністю викладу «Книга для читання з історії СРСР» у вчителів історії та суспільствознавства, студентів і школярів. Оригінальний матеріал для посилення емоційності своїх лекцій знайде в ній і викладач вузу.

В. В. Козленко

*ІСТОРІЯ БЕЛАРУСКАЙ ССР, т. 2.
БЕЛАРУСЬ У ПЕРЫЯД
КАПІТАЛІЗМУ (1861—1917 гг.),*

*вид-ва «Навука і тэхніка»,
Мінск, 1972, 688 с.*

*ІСТОРІЯ БІЛОРУСЬКОЇ РСР, т. 2.
БІЛОРУСІЯ У ПЕРІОД
КАПІТАЛІЗМУ (1861—1917 рр.),*

*вид-во «Навука і тэхніка»,
Мінськ, 1972, 688 с.*

У другому томі п'ятитомної Історії Білоруської РСР висвітлюється надзвичайно важливий період в житті братнього народу — від реформи 1861 р. до перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії 1917 р. й виникнення в країні двовладдя. В цей час було скасоване кріпосне право, і відкрилися широкі можливості для розвитку капіталізму та вільного використання найманої робочої сили в промисловості і сільському господарстві. В праці правильно зазначається, що хоч реформа й сприяла швидкому розвитку капіталізму в Білорусії, вона була проведена в інтересах російського самодержавства, поміщиків і капіталістів, мала грабіжницький характер.

Автори тому використали великий фактичний матеріал державних архівів Москви, Ленінграда, Мінська, обласних центрів Білоруської РСР, а також раніше опубліковані документи і матеріали, статистичні збірники, велику фахову літературу, періодичну пресу та багато інших історичних джерел.

Рецензована книга складається із вступу, тринадцяти розділів, заключення й додатків, а її періодизація побудована за принципом соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку Білорусії в епоху капіталізму. Праця написана з позицій марксистсько-ленінської методології і відповідає сучасному рівню радянської історичної науки.

У перших двох розділах висвітлюється процес проведення буржуазних реформ у Білорусії в 60—70 рр. XIX ст. Про грабіжницький характер аграрної реформи 1861 р. свідчить, зокрема, той факт, що після її проведення у поміщиків було зосереджено 55,3% — у церкви і казни — 13,3%, у селян — тільки 33,4% землі (стор. 5). Крім того, селяни мали гіршу землю. В результаті здійснення буржуазних реформ й зумовленого ними швидкого розвитку капіталізму у Білорусії в кінці XIX ст. селянська біднота становила 60% населення. Масова пролетаризація призвела до значної міграції білоруських селян в Росію, на Україну, в Молдавію тощо.

Реформа викликала великий соціальний протест серед основної маси сільського населення. Протягом 1861—1863 рр. селянськими заворушеннями була охоплена значна частина Білорусії. Селяни вимагали ліквідації всіх платежів за землі, вільного життя. Але ці виступи були жорстоко при-

душені поліцією та царськими військами.

Третій, четвертий і п'ятий розділи присвячені розвитку капіталізму в сільському господарстві та промисловості, формуванню пролетаріату і піднесенню революційного руху в Білорусії у другій половині XIX ст. Тут міститься чимало цікавого фактичного матеріалу, схем, цифрових даних, але зміст розвитку капіталізму в поміщицьких і куркульських господарствах та різних галузях промисловості і торгівлі на території всієї Білорусії розкрито не досить глибоко. В книзі також надто слабо показано соціально-економічне становище різних класів і груп трудящего населення: малоземельних і безземельних селян, сільськогосподарського і промислового пролетаріату, дрібних ремісників, торговців, наймитів, умови їх праці, матеріального становища, побуту тощо. Великий цифровий матеріал не розкритий доступною мовою для широкого кола читачів. Зокрема недостатньо висвітлено соціально-економічне становище селян, які в той час становили основну масу населення Білорусії.

У шостому розділі йдеться про утворення білоруської нації, складання територіальної та економічної спільності життя білоруського народу, про розвиток культури білоруського народу, зокрема освіти, літератури, народної творчості, мистецтва, архітектури тощо. Цей процес показаний у певному зв'язку з розвитком капіталізму і формуванням нових суспільних відносин.

У сьомому, восьмому і дев'ятому розділах на конкретному фактичному матеріалі показано економічний розвиток Білорусії на початку XX ст. — становище промисловості, формування робітничого класу, загострення соціальних і політичних суперечностей між різними класами і групами населення. Широко висвітлено процес створення соціал-демократичних організацій та піднесення їх політичної і революційної діяльності серед пригноблених трудящих мас.

Значне місце в праці відведено аналізу становища Білорусії напередодні буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. (початок революційних подій, страйки робітників, піднесення робітничого і селянського руху, переростання страйкової боротьби у відкриті збройні повстання, заворушення у військових частинах). Автори вірно стверджують, що соціал-демократичні організації Білорусії брали активну участь у керівництві робітничими організаціями і в їх боротьбі проти царизму, буржуазії та поміщиків.

Слід зазначити, що білоруські колеги досить широко пишуть про роботу I з'їзду РСДРП (стор. 179—184, 286 та ін.), тим часом як II з'їзду присвячено всього лише 2 сторінки (294—295).

Рішення II з'їзду РСДРП мали величезне значення для розгортання дальшої революційної діяльності білоруських соціал-демократичних організацій серед пролетарських мас Білорусії. Саме тому, на нашу думку, висвітленню роботи цього з'їзду, всесвітньо-історичне значення якого, як під-

креслюється у постанові ЦК КПРС від 4 квітня ц. р., полягає в тому, що на ньому завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій і була утворена партія робітничого класу Росії на ідейно-політичних і організаційних принципах, розроблених В. І. Леніним, науковцям слід було б приділити значно більше уваги.

У десятому та одинадцятому розділах розповідається про економічне і політичне становище Білорусії в роки реакції (1907—1910 рр.) і революційного піднесення (1910—1914 рр.). Чимало уваги приділено висвітленню суті столипінської аграрної реформи, становищу робітничого класу і посиленню соціального та політичного гноблення, а в окремих підрозділах — становищу сільського населення Білорусії, масовому обезземеленню селян, їх переселенню в інші губернії та на окраїни царської Росії.

В роки революційного піднесення, як відзначають автори тому, швидко розвивалася промисловість, кількісно зростає робітничий клас, посилювався наступ буржуазії і поміщиків на експлуатовані маси. Большевицькі організації повсюдно посилювали керівництво страйковою боротьбою робітників і селян, спрямовували її проти гнобителів.

Про розвиток національної культури, початкову і середню освіту, наукові і культурно-освітні заклади та товариства, літературу, музику, театр, архітектуру, образотворче мистецтво та інші сторони життя білоруського народу в умовах імперіалізму, про піднесення революційної боротьби пригноблених мас проти царизму й панування буржуазії та поміщиків йдеться у дванадцятому розділі праці.

Нарешті, останній розділ колективної монографії присвячений становищу Білорусії в роки першої світової війни. У ньому наведені конкретні факти, що свідчать про

жахливі руйнування міст і сіл, де відбувалися воєнні дії. Автори правильно відзначають, що імперіалістична війна прискорила наростання в країні революційної боротьби, спрямованої проти всього існуючого ладу. Трудящі маси не могли більше терпіти тяжкого гніту й дедалі активніше боролися проти класових ворогів.

У окремому підрозділі розповідається про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Білорусії, участь пролетаріату, інших верств населення і військових з'єднань у революційних виступах, про встановлення в Білорусії двовладдя й розгортання дальшої революційної боротьби, розкривається роль большевицьких організацій у мобілізації революційних сил на боротьбу за повалення буржуазного уряду і перемогу соціалістичної революції.

У коротких висновках підбито підсумки висвітлених питань. Автори зазначають, що їх праця матиме важливе значення для глибшого ознайомлення населення Радянської Білорусії з історією своєї республіки.

В кінці тому вміщена хронологія найважливіших подій з історії Білорусії доби капіталізму, іменний і географічний покажчик, список літератури і карт.

Праця багато ілюстрована, але ілюстрації, на жаль, виконані на низькому технічному рівні, складається враження, що багато з них потрапили до книги випадково. Чомусь відсутнє фото будинку, в якому проходили засідання І з'їзду РСДРП.

Загалом же необхідно сказати, що білоруські історики успішно працюють над створенням багатомної історії своєї республіки. Другий том з великим інтересом прочитають не тільки в Білорусії. Він стане в пригоді російським, українським, литовським та іншим радянським історикам, які досліджують даний період.

М. Н. Лещенко,

Д. І. Мишко.

Л. С. РОГАЧЕВСКАЯ.

ЛИКВИДАЦИЯ БЕЗРАБОТИЦЫ В СССР.

1917—1930 гг.,

изд-во «Наука», М., 1973, 382 с.

Подолання безробіття в СРСР було одним з важливих і разом з тим складних завдань, які довелося розв'язувати Комуністичній партії, Радянській державі в ході соціалістичного будівництва. Досвід успішного втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, внаслідок чого в Радянському Союзі цілком і остаточно ліквідоване безробіття, має величезне наукове й пізнавальне, а для країн, що стають на шлях соціалістичного розвитку, ще й практичне значення.

Дослідження Л. С. Рогачевської є однією з перших у вітчизняній історіографії узагальнюючих праць, присвячених пробле-

мі ліквідації в СРСР безробіття, яке й зараз є постійним явищем у країнах капіталу. Ось чому вже сама назва книги привертає увагу читачів.

В основу монографії покладено праці основоположників наукового комунізму, насамперед В. І. Леніна, рішення з'їздів та пленумів ЦК КПРС, радянських, профспілкових і комсомольських органів. Все це забезпечило високий теоретичний рівень дослідження, написаного на багатій джерельній основі.

Л. С. Рогачевська використала численні документи центральних і місцевих архівів, значну частину яких введено в науковий обіг уперше. Серед них — матеріали з фондів Наркомату РСІ СРСР, кон'юктурних оглядів ЦДАЖР СРСР, Архіву ЦК ВЛКСМ, Центрального ордена Леніна Музею Революції СРСР та ін. При цьому добір матеріалів, цифр і фактів, перевірка їх

достовірності були одним з найважливіших завдань дослідника, і Л. С. Рогачевська справилася з ними успішно.

В ґрунтовному історіографічному огляді не лише конкретно-історичних досліджень, а й публіцистичних творів, автор детально аналізує літературу 20-х років, дає оцінку працям з цієї теми, написаним істориками та економістами в 50-х — 60-х роках, визначає ступінь вивченості окремих аспектів проблеми, характеризує праці зарубіжних авторів.

Книга складається з 10 глав, які можна поділити на три основні частини. У першій з них (період з 1917 до 1927/28 рр.) йдеться про боротьбу з безробіттям від перемоги Великому Жовтню до прийняття першого п'ятирічного плану. Друга частина присвячена вирішальному етапові ліквідації безробіття в СРСР: тут розкрито шляхи та засоби вирішення цієї складної соціально-економічної проблеми, проаналізовано зайнятість працездатного населення на початку п'ятиріччя. В третій частині автор робить спробу з'ясувати основні соціально-економічні й політичні результати ліквідації безробіття в Радянській країні.

Монографія починається з дожовтневого періоду, без чого важко було б усвідомити складність розв'язання питання, зрозуміти ленінське положення про те, що безробіття належало до найбільших труднощів, які довелося подолати Радянській владі.

В книжці розкрито причини, джерела існування безробіття в СРСР, його характерні риси та специфічні особливості. ґрунтовно проаналізувавши склад безробітних, переважно некваліфікованих робітників, чорноробів, жінок і підлітків — здебільшого вихідців із села, значна частина яких уперше шукала роботи, Л. С. Рогачевська робить висновок, що безробіття в СРСР не мало індустріального характеру. В Радянській країні, на відміну від капіталістичного світу, воно існувало, а в окремі роки до деякої міри навіть збільшувалося, поряд з відбудовою зруйнованої економіки, бурхливим розвитком промисловості та значним зростанням рядів робітничого класу.

Подолання безробіття в СРСР нерозривно зв'язане з реалізацією ленінського плану будівництва соціалізму, який відіграв вирішальну роль у розв'язанні цієї проблеми. Тому основна частина рецензованої монографії присвячена показові виняткового значення соціалістичної індустріалізації в залученні до суспільно-корисної діяльності резервної армії праці. Другою умовою ліквідації безробіття була масова колективізація, в результаті якої утворилися великі усуспільнені господарства, озброєні новою технікою. Важливим органічним елементом соціалістичного будівництва, що сприяв ліквідації безробіття серед інтелігенції, стала культурна революція.

Характеризуючи складність процесу індустріалізації, боротьбу партії проти троцькістів та інших опортуністів, автор не за-

мовчує труднощів, рішуче виступає проти прикрашання історичної дійсності.

Багато уваги приділено висвітленню боротьби з безробіттям серед підлітків і молоді, показано активну діяльність у цьому напрямку комсомолу, профспілок, органів Наркомату праці тощо.

На великому фактичному матеріалі Л. С. Рогачевська показала, що процеси раціоналізації виробництва, які відбувалися в нашій країні в той період, не призводили до зростання рядів резервної армії праці, а навпаки, сприяли подоланню безробіття. В умовах раціоналізації промислового виробництва дедалі збільшувався попит на кваліфікованих робітників, яких не міг дати ринок праці. У зв'язку з цим були переглянуті форми й методи боротьби проти безробіття. Автор пише, що поряд з організацією громадських робіт, трудових і виробничих колективів безробітних, наданням їм різних пільг і переваг тощо в роки першої п'ятирічки з'явилися й нові, ефективніші методи — експертиза для виявлення кваліфікації, визначення потреби в її підвищенні чи перекваліфікації, опанування безробітними нових професій та ін.

В книзі ґрунтовно розглянуто складне й багатогранне питання про вплив колективізації на ліквідацію безробіття, показано динаміку відхідництва на заробітки до колективізації і в роки її проведення, коли цей процес дещо спав. Це сприяло скороченню резервної армії праці в містах. В результаті колективізації сільського господарства розширилися посівні площі. Тільки в 1929—1930 рр. посіви зернових культур в країні збільшилися на 6,4 млн. га. Майже подвоїлася площа посівів цукрових буряків та інших трудомістких технічних культур. У селах почалося будівництво господарських об'єктів, що, безперечно, також сприяло повнішій зайнятості сільського населення.

Значну увагу автор звертає на вивчення вирішального періоду боротьби з безробіттям (1928—1930 рр.). Вона показує процес переведення промисловості на 7-годинний робочий день і вплив цього заходу на скорочення безробіття в країні.

Досліджуючи соціально-економічні результати ліквідації безробіття в СРСР, автор показує, як завдяки цьому поліпшилося матеріальне становище трудящих, і в першу чергу — робітничого класу, розкриває міжнародне значення зникнення в нашій країні резервної армії праці. Побудова соціалізму та ліквідація безробіття в СРСР — реальний доказ переваг соціалістичного ладу над капіталістичним.

Праця Л. С. Рогачевської не позбавлена, проте, й окремих недоліків. Так, процес подолання безробіття в СРСР досліджений переважно на загальносоюзних матеріалах. Даними по республіках автор лише ілюструє загальні процеси. В монографії піддано аналізу широкое коло джерел, але, на жаль, поза увагою лишилися деякі книги і дисертації, в яких тією чи іншою мірою

розглядається процес подолання безробіття в окремих республіках Радянського Союзу. На стор. 84 автор пише, що «основною причиною безробіття було аграрне перенаселення, яке дісталося Радянській державі в спадщину від царської Росії». Тут слід було б додати, що в роки першої світової і, особливо, громадянської воєн народне

господарство було зруйноване, внаслідок чого тисячі трударів лишилися без роботи.

В цілому ж ґрунтовна праця Л. С. Рогачевської збагачує радянську історіографію періоду соціалістичного будівництва.

Є. М. Скляренко,
Л. М. Гордієнко

L. PODHORODECKI.
SICZ ZAPOROSKA, wydanie II,
w-wo „Książka i wiedza”
Warszawa, 1970, 306 s.

Л. ПОДГОРОДЕЦЬКИЙ.
СІЧ ЗАПОРІЗЬКА,

вид. II, вид-во «Ксіонжка і ведза»,
Варшава, 1970, 306 с.

У Польській Народній Республіці вже протягом кількох років видається науково-популярна історична бібліотека «Свято-від», книжки якої присвячені як окремим особам, так і окремим народам і країнам. 1970 р. у цій серії другим виданням вийшла праця Л. Подгородецького «Січ Запорізька». Використавши різноманітні джерела, автор показав розвиток Січі від часу її зародження до ліквідації. Книжка відкривається описом України, зробленим французьким мандрівником XVI ст. Блезом де-Віженером. Л. Подгородецький підкреслює високий рівень розвитку продуктивних сил України, ілюструючи свою тезу на прикладі швидкого зростання міст, розширення торгівлі та розвитку ремесла. Так, у першій половині XVI ст. на Волині було 68 міст, а на початку XVII ст. — 114 (стор. 8). У 1572 р. в Кам'янці-Подільському працювало 230 майстрів, у Дрогобичі — 57, а в Новому Самборі — 90. Основними торговими центрами України в той час були Львів, Кам'янець-Подільський, Київ та інші міста.

Водночас автор відзначає, що на Україні відбувався процес покріпачення народних мас, з'явилися величезні володіння польських магнатів Острозьких, Заславських, Конецпольських. Нещадна експлуатація селянства шляхтою та магнатами, спустошливі напади татар та турків — ось, на думку дослідника, причини появи козацтва, яке боролось проти польських поневолювачів, а також турецько-татарських загарбників. Цим самим він спростовує теорії польських і українських буржуазних учених про виникнення козацтва.

Розповідаючи про життя на Січі, Л. Под-

городецький показує класові суперечності в її середовищі, експлуатацію багатотою верхівкою козацьких низів (стор. 64).

Військові походи козаків у Крим та в Туреччину були активною формою захисту українських земель від нападів іноземних загарбників (стор. 115). Значну увагу автор приділяє участі запорожців у селянських виступах та повстаннях (стор. 143).

Польський учений підкреслює, що перемога в Хотинській битві 1621 р. була здобута внаслідок героїзму українських козаків, а політику польського уряду щодо останніх у 1621—1648 рр. він характеризує як «чорну невдячність» (стор. 161).

Причини визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. автор вбачає у нещадній експлуатації народних мас шляхтою та магнатами. Високо оцінюючи військовий та державний хист Б. Хмельницького, він водночас засуджує зрадлицьку політику козацької старшини після смерті Б. Хмельницького.

Л. Подгородецький переконливо доводить, що твердження про низький культурний рівень козаків безпідставні, адже більшість з них знала польську та турецьку мови, а так званий лист до султана турецького свідчить, що козаки добре орієнтувалися і в політичній географії свого часу.

Причини знищення Січі дослідник вбачає в участі запорожців у соціальних рухах у Росії, в тому, що вони давали притулок втікачам-кріпакам, підтримували гайдамацький рух і, нарешті, в намаганні російського дворянства загарбати багаті південні степи (стор. 268, 280).

На основі марксистсько-ленінської методології автор рецензованої праці загалом правильно висвітлює історію Січі як суспільного організму, якому були властиві класові суперечності. У монографії розвинуто буржуазні теорії щодо історії Січі. Книжка добре ілюстрована, в ній вміщено багато географічних карт.

В. М. Зайцев

**Л. А. КОВАЛЕНКО.
ВЕЛИКА ФРАНЦУЗЬКА
БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ
І ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ РУХИ
НА УКРАЇНІ В КІНЦІ XVIII ст.,**

Видавництво Київського університету,
1973, 166 с.

До подій, що мали світове значення, належить Велика Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. Класики марксизму-ленінізму приділяли значну увагу революційним подіям у Франції, вказували, що вони вплинули на історичний розвиток багатьох європейських держав. Тому, безумовно, вивчення впливу Французької буржуазної революції XVIII ст. на історичний процес актуальне і необхідне.

У рецензованій книжці відомий український радянський історик Л. А. Коваленко зробив спробу висвітлити основні напрямки впливу ідей французької буржуазної революції на громадсько-політичні рухи на Україні. Автор використав багато архівних документів, унікальних видань французьких та польських учених, матеріали тогочасної преси, праці вітчизняних істориків.

Рецензована монографія складається з вступу, чотирьох розділів і коротких висновків. Дослідник дає історіографічний огляд використаної літератури, знайомить читача із станом розробки даної проблеми. На широкому фактичному матеріалі він показує, як представники різних верств українського суспільства зустріли звістку про французьку революцію (стор. 40—66).

Л. А. Коваленко приділяє занадто багато уваги соціально-політичним поглядам І. П. Котляревського, В. В. Капніста, В. Н. Карамзіна (стор. 69—83, 96—117), розглядає діяльність Г. С. Сковороди і Я. П. Козельського, погляди яких перегукувалися з ідеями О. М. Радіщева та ученням Ж. Ж. Руссо. Він розповідає про інтерес французької громадськості до України (стор. 148—151), реакцію царського уряду на поширення революційних ідей в Росії. На думку автора рецензованого дослідження, існував зв'язок між революційними подіями у Франції та рухом декабристів (стор. 164—165). Введення у науковий обіг нових матеріалів дало змогу Л. А. Коваленкові значно поглибити наші

уявлення про складні соціально-політичні процеси, які проходили в Європі наприкінці XVIII ст.

Проте вчений чомусь дуже коротко зупиняється на розвитку ремесла, появі перших капіталістичних елементів на Правобережній Україні і наголошує лише на «повній господарчій деградації і «занепаді» (стор. 16). Заслугою Л. А. Коваленка є те, що він показав боротьбу населення міст Правобережної України проти польських феодалів, за свої права. Проте створюється враження, що такі виступи були характерними тільки для Правобережжя, хоч, як відомо, подібні явища — закономірний процес у період розвинутого феодалізму. До того ж, автор чомусь наводить приклади лише з життя Кам'янець-Подільського та Брацлава, в той час як не менш гострі конфлікти відбувалися в інших містах Правобережжя (Вінниця, Житомир).

Значне місце у монографії відведено повстанню 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка (стор. 87—91). Історик стверджує, що «повстання почали готувати на Волині» — у 1793 р. в Бердичеві (стор. 87). Але документи свідчать, що його готували ще під час роботи чотирирічного сейму (1788—1792 рр.), а з'їзд в Бердичеві був лише одним з етапів діяльності керівників повстання. У праці зовсім не розкрити політична діяльність різноманітних шляхетсько-магнатських угруповань на Правобережній Україні під час повстання 1794 р.

На нашу думку, автор неправильно вважає, що лише під впливом конституції 3 травня 1791 р. почалися масові втечі селян Правобережної України на територію Російської держави (стор. 85—86).

На жаль, у книжці лише побіжно згадується про такі важливі події, як так звана «волинська тривога» 1789 р., возз'єднання Правобережної України з українськими землями у складі Російської держави (стор. 23—24, 86—87), хоч вони істотно вплинули на соціально-економічний та політичний розвиток цієї території наприкінці XVIII ст.

Загалом праця Л. А. Коваленка заслуговує схвальної оцінки. Вона стане в нагоді не тільки історикам, але й літературознавцям та краєзнавцям.

В. А. Смолій

ВЕСЕЛИН ХАДЖИНИКОЛОВ.
ГЕОРГИ ДИМИТРОВ И СЪВЕТСКАТА
ОБЩЕСТВЕННОСТ. 1934—1945.
София, изд-во на БАН, 1972, 358 с.

ВЕСЕЛИН ХАДЖИНИКОЛОВ.
ГЕОРГИЯ ДИМИТРОВ І РАДЯНСКА
ГРОМАДСЬКІСТЬ. 1934—1945.
София, вид-во БАН, 1972, 358 с.

Ім'я болгарського історика професора Веселіна Хаджиніколова добре відоме радянській історичній громадськості. Вчений з широкою ерудицією, він створив чимало цікавих праць з різних питань історії болгарського народу, економічного розвитку Болгарії та її зовнішньополітичних і економічних відносин з іншими країнами. Провідною темою в його плідній науковій діяльності ось уже понад 20 років є дослідження різних аспектів історичних зв'язків Болгарії і Радянського Союзу. Ще в 1956 р. автор підготував ґрунтовну працю про економічні зв'язки Болгарії і Радянського Союзу в 1917—1944 рр., а пізніше ряд інших досліджень з цієї проблематики¹, що становлять значний науковий інтерес не лише для болгарських, а й радянських істориків. В. Хаджиніколов — активний пропагандист радянсько-болгарської дружби, виховав цілу плеяду своїх учнів-дослідників з різних питань радянсько-болгарських відносин. Він одним з перших в НРБ став досліджувати окремі питання історичних зв'язків болгарського і українського народів, починаючи від часів Богдана Хмельницького й до наших днів.

Монографія присвячена діяльності видатного діяча болгарського і міжнародного робітничого і комуністичного руху Георгія Димитрова в СРСР. Проживши тривалий час у Радянському Союзі, що став для нього другою батьківщиною, Г. Димитров як ніхто інший багато зробив для звелення міжнародного авторитету Радянської країни й розквіту радянсько-болгарської дружби. В 20-ті роки він перебував у Країні Рад як поліемігрант і відповідальний працівник Комінтерну. Після знаменитого Лейпцигського процесу, прибувши 27 лютого 1934 р. до СРСР, який надав йому права громадянства, видатний син болгарського народу проживав у нашій країні до листопада 1945 р. як повноправний громадянин Радянського Союзу. Цей період в житті Г. Димитрова й досліджується в рецензованій праці. Автор поставив за мету розкрити значення зв'язків Г. Димитрова з різними верствами радянської громадськості для його діяльності як творчого марксиста-ленінця і політичного стратега

і керівника революційної боротьби мас. Поставлене завдання вирішене ґрунтовно, з високою науковою сумлінністю, знаннями справи і на належному теоретичному рівні. Період перебування Г. Димитрова в Радянському Союзі В. Хаджиніколов поділяє на три етапи: перший — з дня прибуття Г. Димитрова до Радянського Союзу до VII конгресу Комінтерну (27.II.1934 — VII.1935), другий — діяльність Г. Димитрова як Генерального секретаря Комінтерну до початку другої світової війни (1935—1939 рр.) і третій — роки другої світової війни (1939—1945 рр.). Кожному з цих етапів присвячена окрема глава. Протягом кількох років автор старанно вивчав численні документи з особистого архіву Г. Димитрова, що знаходяться в ЦПА БКП та в інших фондах цього архіву. В ЦПА ІМЛ, ЦДАЖР СРСР та ін. досконало вивчив також періодичну пресу СРСР та інші джерела. Наявність величезного документального матеріалу, використаного науковцем, і значний обсяг праці дозволили йому ґлибоко і всебічно висвітлити різні сторони і форми зв'язків та контактів Г. Димитрова з робітниками, колгоспниками та інтелігенцією першої в світі країни соціалізму. Автор свідомо не торкався інших аспектів багатогранної діяльності Г. Димитрова, акцентуючи основну увагу на його взаєминах з широкими колами громадськості під час перебування у Радянському Союзі. Це дало йому можливість, з одного боку, розкрити нові сторінки в житті й інтернаціоналістській діяльності Георгія Димитрова, а саме його ставлення до СРСР, яке, за словами самого Димитрова, є критерієм визначення справжньої вірності марксизму-ленізму для кожного пролетарського революціонера, а з другого, — на конкретному матеріалі висвітлити ставлення робітників, колгоспників і всіх трудящих Радянського Союзу до Г. Димитрова, показати характерні риси інтернаціоналізму радянських людей. В. Хаджиніколов ставить чимало теоретичних проблем щодо змісту й значення пролетарського інтернаціоналізму в революційній боротьбі за соціальний прогрес людства. Наводячи численні листи й телеграми, які Димитрову надсилали робітники, селяни й представники інтелігенції з усіх кінців Радянського Союзу та відповіді на них, болгарський історик показує, що це було виявленням тих нових почуттів інтернаціоналізму, які стали однією з характерних рис радянської людини. Лейтмотивом через всю книгу проходить те, що ті щирі почуття, думки й прагнення, висловлені Димитрову простими радянськими людьми, допомагали йому у визначенні правильної стратегії і тактики Комуністичного Інтернаціоналу, а в свою чергу, листи й звернення Димитрова до радянських людей надихали їх на нові трудові подвиги у боротьбі за побудову соціалізму в своїй країні.

Розкриваючи діяльність Димитрова по виробленню нового стратегічного курсу Ко-

¹ Див. Веселин Хаджиніколов. Стопанни отношения и връзки между България и Съветския Съюз до Девети септември (1917—1944). София, 1956; його ж. Интернационалистическите традиции на Българската комунистическата партия, София, 1962, та ін.

муністичного Інтернаціоналу, що був прийнятий на VII конгресі Комінтерну, В. Хаджініколов на документальному матеріалі показує, що виявлена в цьому відношенні ініціатива Г. Димитрова знайшла повну підтримку й схвалення керівництва ВКП(б) на чолі з Й. В. Сталіним, як найавторитетнішої партії Комуністичного Інтернаціоналу (стор. 120). Автор, зокрема, висвітлює плідну творчість по виробленню нового стратегічного курсу Комінтерну Д. З. Мануїльського — «одного з найавторитетніших представників і діячів ВКП(б) у верховному штабі міжнародної комуністичної організації», з яким Г. Димитрова пов'язувала багаторічна творча дружба і співробітництво. «Разом з Г. Димитровим, — пише автор, — Д. З. Мануїльський був одним з фактичних творців і натхненників нового курсу Комуністичного Інтернаціоналу. Це, зрозуміло, не применшує ролі таких видатних діячів, як Е. Тельман, М. Торез, П. Тольятті, О. Куусінен та ін., які також зробили свій внесок» (стор. 121).

В книзі добре показано, що і в період до VII конгресу Комінтерну й після нього, перебуваючи на посаді Генерального секретаря Комуністичного Інтернаціоналу, Г. Димитров працював у тісному контакті і творчому співробітництві з керівництвом ВКП(б) та іншими комуністичними та робітничими партіями, дотримуючись принципу колегіальності в роботі. Рецензована праця переконує в тому, що діяльність Виконкому Комінтерну як загального штабу всього світового комуністичного руху являла собою справді колегіальну думку і дії, спростовуючи тим самим вигадки антикомуністів про якийсь «диктат» однієї партії у Комінтерні. Велике значення має висвітлення Г. Димитровим міжнародної ролі Радянського Союзу як першої країни соціалізму і КПРС — найавторитетнішої партії у розвитку світового революційного руху. Ця важлива проблема вперше так широко ставиться й всебічно висвітлюється. Автор висуває й розкриває тезу про те, що перебування Г. Димитрова в СРСР було надзвичайно сприятливим з точки зору його діяльності в інтересах міжнародного, і зокрема, болгарського комуністичного і робітничого руху.

В Радянському Союзі Г. Димитров мав усі необхідні умови для плідної й творчої роботи на посаді Генерального секретаря Комінтерну. При цьому В. Хаджініколов підкреслює роль таких сприятливих факторів, як можливість глибокого вивчення безпосередньо на місці повчального досвіду боротьби за соціалізм найдосвідченішої партії — КПРС, значення особистих дружніх контактів з керівними діячами КПРС, повна готовність і можливість надання необхідної допомоги іншим комуністичним і ро-

бітничим партіям з боку КПРС і Радянської держави та ін. В цьому аспекті в книзі розкривається й значення того, що Димитров брав безпосередню активну участь у суспільно-політичному житті Радянської країни (він був депутатом Верховної Ради СРСР, а також місцевих органів влади, членом редакційної комісії по розробці нової Конституції СРСР тощо).

Разом з тим, автор показує важливість значення для радянських людей і для загальної справи миру тієї величезної діяльності Г. Димитрова, яку він проводив у роки другої світової війни по мобілізації всіх прогресивних і демократичних сил на боротьбу проти фашизму.

В. Хаджініколову вдалося виявити чимало нових документів, у тому числі й праць Г. Димитрова. У виданій 1962 р. книзі про життя та революційну діяльність Г. Димитрова було вміщено список виявлених нами понад 50 праць, що не ввійшли до повного зібрання його творів².

Бажано було б всі ці праці Г. Димитрова та інших попередніх дослідників видати окремим томом.

Рецензована монографія не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема, на нашу думку, слід було б, особливо в першій главі, дещо скоротити кількість однотипних фактів листування Г. Димитрова з трудящими СРСР. В той же час у третій главі доцільно було б ширше показати діяльність Димитрова по встановленню нових взаємовідносин між Народною Болгарією і СРСР в період після 9 вересня 1944 р. до його від'їзду на батьківщину (4 листопада 1945 р.) тим більше, що документи про це є, а в книзі цьому періодові присвячено менше 3 сторінок. Зустрічаються окремі друкарські помилки в назвах радянських місцевостей (вул. «Маховая» замість Моховая — стор. 145), «Херсон» під Севастополем замість Херсонес — стор. 290 та ін.), яких слід уникнути при виданні цієї праці в СРСР. І те, що вона заслуговує бути виданою і російською мовою, не викликає ніякого сумніву. Монографія В. Хаджініколова займає належне місце в радянській і болгарській історіографії димитрознавства та історії радянсько-болгарських відносин. Вона сприятиме важливій справі інтернаціонального виховання трудящих і зміцненню братерської дружби радянського і болгарського народів.

*І. М. Кулінич,
П. С. Сохань*

² Див. П. С. Сохань. Пламенний революціонер. Жизнь и революционная деятельность Георгия Димитрова, К., 1962, стор. 212—214.

Хроніка та інформація

КОЛОКВІУМ З ПИТАНЬ МІЖНАРОДНОГО ЗНАЧЕННЯ БІЛЬШОВИЗМУ

З нагоди 70-річчя II з'їзду РСДРП 29—30 серпня 1973 р. у Москві в конференц-залі Будинку Дружби з народами зарубіжних країн відбувся колоквіум на тему: «Міжнародне значення більшовизму». Його організували Академія наук СРСР, Комісія істориків СРСР і НДР, Інститут загальної історії АН СРСР та Радянське товариство дружби з НДР. У роботі колоквіуму взяли участь учені Москви, Ленінграда, Києва, Дніпропетровська, Ужгорода, Пензи, Вологди та інших міст Радянського Союзу, а також історики Німецької Демократичної Республіки, які прибули до нашої країни на запрошення Радянської секції істориків СРСР і НДР.

Вступним словом колоквіум відкрив акад. П. М. Поспелов. З вітальними промовами виступили також директор Центрального інституту історії АН НДР акад. Х. Бартель, член КПРС з 1903 р. О. І. Беленець, заступник голови Радянського товариства дружби з НДР проф. І. Ф. Івашин. На адресу колоквіуму було надіслано привітання від віцепрезидента АН СРСР, директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС акад. П. М. Федосєєва.

Заступник директора Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС проф. О. А. Соловйов зробив доповідь на тему «II з'їзд РСДРП — поворотний пункт у світовому робітничому русі», проф. М. Герольд (НДР) — «Значення більшовизму для КПН і СЕПН», відповідальний працівник ЦК КПРС к. е. н. О. П. Козлов — «КПРС і боротьба за зміцнення єдності міжнародного комуністичного руху на сучасному етапі», акад. Х. Бартель (НДР) — «К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін про роль пролетарської партії та її фальсифікація буржуазними ідеологами». Всю участьники колоквіуму заслухали близько 30 доповідей, в яких було порушено різні аспекти міжнародного значення більшовизму і II з'їзду РСДРП. Українські історики прочитали такі доповіді: д. і. н. І. М. Кулинич (Київ) — «В. І. Ленін, більшовизм і згуртування лівих сил у німецькій соціал-демократії», к. і. н. Б. М. Забарко (Ки-

їв) — «Міжнародна пролетарська солідарність» і німецький робітничий клас», к. і. н. доц. А. С. Зав'ялов (Дніпропетровськ) — «Боротьба СЕПН за залучення середніх верств населення до будівництва соціалізму в НДР», к. і. н. доц. Г. В. Павленко (Ужгород) — «В. І. Ленін про використання досвіду німецького робітничого руху при розробці марксистської аграрної програми».

Підводячи підсумки роботи колоквіуму, акад. Х. Бартель і проф. О. А. Соловйов відзначили, що доповідачі всебічно розкрили всесвітньо-історичне значення II з'їзду РСДРП, обмін думками свідчить про спільність поглядів і точок зору істориків Радянського Союзу і Німецької Демократичної Республіки.

Після закінчення роботи колоквіуму відбулося робоче засідання Комісії істориків СРСР і НДР, на якому було обговорено проект плану її спільної роботи на 1974—1980 рр., запропонований секцією істориків НДР. Центральними проблемами роботи Комісії на цей період будуть: всесвітньо-історичне значення і вплив революції 1905—1907 рр., Лютневої буржуазно-демократичної та Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Німеччині; роль КПРС і Радянського Союзу в боротьбі проти імперіалізму, фашизму і війни, за мир, демократію і соціалізм; розвиток співробітництва між прогресивними силами Росії і Німеччини, між СРСР та НДР, особливо між КПРС та СЕПН; міжнародне значення ленінізму і його поширення в німецькому робітничому русі; історія бойового революційного союзу партій і народів обох країн у боротьбі за перемогу соціалізму та комунізму, обмеження впливу імперіалізму та мирне співіснування; провідна роль КПРС і Радянського Союзу в розвитку і зміцненні співдружності соціалістичних країн як головної революційної сили сучасної епохи та історична закономірність соціалістичної інтеграції братніх країн; історія другої світової війни і визвольна місія Радянського Союзу; історія фашизму і неофашизму та антифашистського руху Опору; закономірності переходу від однієї суспіль-

ної формації до іншої; питання марксистсько-ленінської історіографії та боротьби з реакційною ідеологією антикомунізму і націоналізму, з правим і «лівим» опортунізмом; проблеми історії російсько-німецьких та німецько-російських наукових зв'язків. У відповідності з цими центральними проблемами секція істориків НДР запропонувала провести ряд конференцій, сесій, колоквиумів. Побаження і зауваження учасників колоквиуму до цього плану були враховані на робочому засіданні Комісії істориків СРСР і НДР.

31 серпня учасники колоквиуму акад. Х. Бартель, проректор Інституту суспільних наук при ЦК СЕПН проф. Х. Хюммлер, проф. Вищої партійної школи ім. К. Маркса при ЦК СЕПН Х. Вольгемут, співробітник Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЕПН проф. Г. Бензер, зав. відділом Центрального інституту історії АН НДР доктор Е. Лябор, учений секретар секції істориків НДР Г. Лібшер, заст. голови Радянської секції Комісії істориків СРСР і НДР д. і. н. Д. С. Давидович, заст. директора Інституту загальної історії АН СРСР д. і. н. А. А. Іскандеров, ст. наук. співроб. Інституту загальної історії АН СРСР к. і. н. Б. М. Туполєв, співробітник того ж інституту Н. П. Розова, працівник управління зовнішніх зв'язків при Президії АН СРСР М. А. Духонін прибули до Києва. В Інституті історії АН УРСР вони зустрілися з керівниками цього наукового закладу та Секції суспільних наук Президії АН УРСР. Директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР

А. Г. Шевелєв розповів гостям про структуру інституту, основні напрямки науково-дослідної роботи, перспективні плани колективу, акад. Х. Бартель та інші німецькі товариші — про діяльність істориків Німецької Демократичної Республіки. Присутні на зустрічі проректор Вищої партійної школи при ЦК КП України д. і. н. В. А. Чирко та зав. сектором Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС д. і. н. Ю. В. Бабко ознайомили німецьких друзів з роботою цих навчальних і наукових установ.

Учасники колоквиуму поклали квіти до пам'ятника В. І. Леніну та на могилу Невідомого солдата, ознайомилися з місяцями революційної, бойової і трудової слави столиці України, відвідали Софійський державний заповідник та державний заповідник «Києво-Печерська лавра», побували на концерті в галасі культури «Україна». 2—3 вересня вони відвідали м. Полтаву, де побували на місцях Полтавської битви, в музеї історії Полтавської битви, обласному краєзнавчому музеї, музеї-меморіалі І. П. Котляревського, зустрілися зі студентами і викладачами Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка. 3 вересня гості виїхали до Москви.

Історики Радянської України й Німецької Демократичної Республіки висловили тверду впевненість, що такі спільні зустрічі сприятимуть дальшому розвитку і зміцненню творчих зв'язків між науковцями обох країн.

І. К.

СПІЛЬНА НАРАДА АВТОРІВ, РЕДАКЦІЙНИХ КОЛЕГІЙ ПО ТОМАХ ТА ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

19 вересня 1973 р. у Києві відбулася нарада по підготовці багатотомної «Історії Української РСР», організована Інститутом історії АН УРСР.

У роботі наради взяли участь близько 150 провідних науковців-суспільствознавців республіки — представників Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Інституту суспільних наук АН УРСР, Київського, Львівського, Одеського, Харківського та Чернівецького університетів, Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті, Київського, Ужгородського, Луцького і Волгоградського педінститутів. У роботі наради взяли участь науковий консультант відділу науки ЦК Компартії України, кандидат історичних наук І. Ф.

Курас, заступник міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, доктор історичних наук, професор Б. П. Ковалевський та директор Інституту історії партії ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК Компартії України доктор філософських наук, професор І. Д. Назаренко.

Нараду відкрив директор Інституту історії АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР А. Г. Шевелєв, який зробив доповідь «Про роботу авторів, редакційних колегій по томах та головній редакційній колегії багатотомної «Історії Української РСР».

Доповідач зупинився на значенні багатотомної «Історії Української РСР», що вбере найновіші досягнення історії Української РСР, стане подальшим кроком у відображенні процесу розвитку українсь-

кого народу в тісному єднанні з великим російським та іншими народами, широко висвітлюватиме революційну боротьбу трудящих під керівництвом партії більшовиків за соціальне та національне визволення, процес побудови соціалізму й комунізму, викриватиме буржуазні та буржуазно-націоналістичні фальсифікації історичного розвитку Української РСР.

А. Г. Шевелев підкреслив, що багатомна «Історія Української РСР» стане одним з важливих знарядь комуністичного виховання трудящих, сприятиме найбільш успішній боротьбі радянських людей проти буржуазної ідеології, дасть змогу глибше підсумувати та проаналізувати досвід діяльності трудящих, розкрити керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії в будівництві комуністичного суспільства, показати непорушну дружбу українського народу з великим російським та іншими народами СРСР.

Багатомна «Історія Української РСР» — видання синтетичне, результат всього, що зроблено вченими-істориками нашої республіки за роки Радянської влади. Написання багатомної «Історії Української РСР» значною мірою сприяють видання багатомної «Історії Комуністической партії Советского Союза» і дванадцятитомної «Історії СССР». Це — колективна праця, а тому вимагає об'єднаних зусиль висококваліфікованих спеціалістів-істориків, які мають висвітлити розвиток історичного процесу з найдавніших часів до наших днів. Проте в історії України слід відобразити також розвиток економіки, філософії, археології, мистецтвознавства тощо. Отже, створення багатомної «Історії Української РСР» — почесна і відповідальна справа всієї наукової громадськості Радянської України. До складу авторських колективів цієї фундаментальної праці залучено понад 100 провідних учених-суспільствознавців академічних науково-дослідних установ, вузів Української РСР та інших союзних республік. У написанні багатомної праці беруть участь 2 академики і 5 членів-кореспондентів АН УРСР, 48 докторів і 67 кандидатів наук.

Далі доповідач підкреслив, що на сьогоднішні авторськими колективами підготовлені рукописи V (відповідальний редактор — академік АН УРСР М. І. Супруненко), VI (відповідальний редактор — доктор історичних наук, професор П. П. Гудзенко), VII (відповідальний редактор — доктор історичних наук, професор В. І. Клоков) томів. З першої частини V тому виготовлено макет, який ще в минулому році було апробовано науковцями нашої країни. Значну частину рукописів підготовлено на високому науковому рівні. Це є свідченням того, що автори досконало володіють марксистсько-ленінською методологією, творчо її застосовуючи під час висвітлення історичних подій, процесів, явищ, добре обізнані з джерелами, спираються на досягнення сучасної ра-

дянської історичної науки. У доповіді А. Г. Шевелева було висвітлено також роботу головної редакційної колегії.

На закінчення доповідач підкреслив, що багатомна «Історія Української РСР» — справа честі вчених Радянської України, і від імені всіх присутніх завірів Центральний Комітет Комуністичної партії України, Президію АН УРСР, що колектив авторів, головна редакційна колегія зроблять все від них залежне, щоб у визначені строки виконати покладене на них почесне завдання.

З методичними вказівками авторам і редакторам багатомної «Історії Української РСР» виступив заступник головного редактора головної редакції «Української Радянської Енциклопедії», доктор історичних наук, професор І. І. Компанієць.

На важливе значення географічних карт для фундаментальної праці з історії республіки звернув увагу у своєму виступі доктор географічних наук, професор А. С. Харченко (Київський держуніверситет).

На засіданнях секцій були обговорені завдання, поставлені перед авторським колективом у доповіді головного редактора багатомної «Історії Української РСР» А. Г. Шевелева, розглянуті конкретні питання стосовно кожного періоду, який висвітлюється в даному томі. З доповідями виступили керівники секцій, відповідальні редактори томів. Секції розглянули плани-проспекти томів, їх структуру, головні проблемні питання історії Української РСР, обсяги, графіки надходження текстів до головної редакції, стан готовності допоміжного матеріалу (ілюстрації, хронологічні, бібліографічні таблиці, іменні та географічні покажчики).

На заключному пленарному засіданні були підбиті підсумки роботи секцій, ухвалено постанову, де вказується, що авторськими колективами та окремими редакційними колегіями томів проведена певна робота. Підготовлені рукописи V, VI, VII томів відбивають досягнення сучасної радянської історичної науки, глибоко характеризують історичні події, процеси і явища, що мали місце в соціально-економічному, суспільно-політичному й культурному житті українського та інших братніх народів СРСР. Водночас зазначається, що в роботі по підготовці багатомної «Історії Української РСР» трапляються труднощі, допущено ряд прикрих помилок, зокрема порушувалися строки підготовки та розгляду рукописів томів.

Нарада накреслила заходи щодо подолання недоліків, вказала на необхідність проведення широких наукових дискусій з найбільш складних проблем історії УРСР, ухвалила систематично обговорювати стан підготовки рукописів багатомної «Історії Української РСР» на головній редколегії та Вченій раді Інституту історії АН УРСР.

А. К. Волощенко, В. Т. Крюков

ЗУСТРІЧ З БОЛГАРСЬКИМ ВЧЕНИМ

31 серпня 1973 р. в Інституті історії партії ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбулася зустріч співробітників інституту з начальником відділу комуністичного і робітничого руху Академії суспільних наук при ЦК БКП, відомим істориком, проф. Павлом Костовим.

Болгарського вченого вітав заступник директора Інституту, проф. Г. М. Мультих. Він відзначив, що радянські люди широко радіють з досягнень болгарського народу в усіх галузях суспільно-політичного, економічного і культурного життя, високо цінують великий вклад Народної Республіки Болгарії у зміцнення згуртованості та єдності соціалістичних країн, забезпечення успіхів справі миру і соціального прогресу.

Ми з задоволенням відзначаємо, що між КПРС і БКП, народами наших країн склалися й розвиваються відносини братерської дружби і всебічного співробітництва, які ґрунтуються на непохитних принципах марксизму-ленінізму і соціалістичного інтернаціоналізму, існує цілкова єдність поглядів з усіх питань міжнародної політики і світового комуністичного та робітничого руху. Наш народ упевнений, що радянсько-болгарська дружба й співробітництво й далі розвиватимуться на благо народів наших країн, в ім'я миру, демократії і соціалізму.

Павел Костов розповів про роботу, яку ведуть болгарські вчені, і зокрема партійні історики Академії суспільних наук при ЦК БКП детально зупинився на питанні підготовки до відзначення півстолітнього ювілею Вересневого повстання 1923 р. — першого антифашистського повстання робітників, селян і народної інтелігенції під безпосереднім керівництвом БКП у союзі з БЗНС. Хоч повстання і закінчилось невдачею, воно мало велике історичне значення, глибоко зворушило всю громадськість, істотно вплинуло на політичне і культурне життя буржуазної Болгарії, зміцнило авторитет партії серед народних мас.

Наш народ, сказав Павел Костов, має випробуваного вождя — Болгарську комуністичну партію і вірних друзів та братів по долі в особі великого Радянського Союзу, соціалістичних країн і народів, і в цьому великому союзі він впевнено йде вірним шляхом побудови соціалістичного суспільства.

Наприкінці Павел Костов поділився досвідом дослідницької роботи в галузі суспільних наук, яку проводять співробітники Академії суспільних наук при ЦК БКП, відповів на ряд запитань.

Зустріч пройшла цікаво і корисно для науковців обох братніх країн.

М. О. Навроцький.

РЕЗЮМЕ

И. П. Кожукало.— **Разработка В. И. Лениным программы партии по национальному вопросу (К 60-летию выхода работы В. И. Ленина «Критические заметки по национальному вопросу»)** — Творчески развивая идеи К. Маркса и Ф. Энгельса, В. И. Ленин создал стройное учение по национальному вопросу, разработал научные принципы национальной политики Коммунистической партии. Среди произведений по национальному вопросу особое место занимает работа «Критические заметки по национальному вопросу». Рассматривая основные положения, выдвинутые в этой работе, автор особое внимание уделяет таким проблемам, как две тенденции в национальном вопросе, коренная противоположность пролетарского интернационализма и буржуазного национализма, борьба В. И. Ленина против буржуазного национализма во всех его проявлениях, в том числе против украинских буржуазных националистов, и т. д. В статье показывается, как воплощается в жизнь ленинская программа по национальному вопросу на современном этапе развития социалистического общества в СССР.

А. В. Корнийчук.— **Из истории борьбы партийных организаций Украины против троцкистско-зиновьевского блока.**— В статье на основе архивных материалов и других источников рассматриваются некоторые новые факты из истории борьбы партийных организаций Украины против троцкистско-зиновьевского блока в период осуществления социалистической индустриализации в нашей стране, освещается организаторская деятельность Коммунистической партии и ее Центрального Комитета, в результате которой в СССР был осуществлен полный идейно-организационный разгром троцкизма.

М. А. Варшавчик.— **Основные этапы развития источниковедения истории КПСС.**— Источниковедение истории КПСС как специальная отрасль научных историко-партийных знаний развивается на основе марксистско-ленинской методологии и в связи с потребностями развития историко-партийной науки в целом. В статье характеризуются главные направления разработки источниковедения истории КПСС на основных этапах его развития. Анализ современного состояния источниковедения истории КПСС, которому в статье уделяется первоочередное внимание, позволяет наметить актуальную проблематику дальнейших историко-партийных и источниковедческих исследований.

SUMMARIES

I. P. Kozhukalo.— **Development of the Party Program on the National Problem by V. I. Lenin. (On the 60th Anniversary of V. I. Lenin's Work "Critical Notes on the National Problem" Publication).**— Creatively developing the ideas by K. Marx and F. Engels V. I. Lenin created well-composed teaching on the national problem, developed scientific principles of the Communist Party national policy. The work "Critical Notes on the National Problem" is one of exclusive importance among Lenin's works on the national problem. Considering the principal propositions put forward in the work the author pays particular attention to such problem as two tendencies in the national problem, fundamental opposition of the proletarian internationalism and bourgeois nationalism, V. I. Lenin's struggle against bourgeois nationalism in all its manifestations, including Ukrainian bourgeois nationalists, etc. The article shows how Lenin's program on the national problem is realized at present stage of development of the socialist society in the USSR.

A. V. Korniychuk.— **Ideological, Political and Organizational Crushing of the Trotskyist-Zinoviev Block by the Communist Party.**— On the basis of archives materials and other sources the article deals with some new facts from the history of struggle of the Party organizations of the Ukraine against the Trotskyist-Zinoviev block during the period of realization of socialist industrialization in our country; organizational activities of the Communist Party and its Central Committee are elucidated which resulted in a complete ideological and organizational crushing of Trotskyism.

M. A. Varshavchik.— **Main Stages in the Development of the Science of Sources of History of the CPSU.**— The science of sources of the CPSU history as a special branch of the scientific historical and Party knowledge is developed on the basis of the Marxist-Leninist methodology and in connection with the demands of the historical and Party sciences development as a whole. The article characterizes main directions in the development of the science of sources of the CPSU history at the main stages of its development. Analysis of the present state of the science of sources of the CPSU history, which is given immediate consideration, permits the urgent problems of the further historical and party science of sources researches to be outlined.

НОВІ КНИГИ

ГЕРАСИМОВ А. М. — Интернациональные связи советских моряков. 1921—1937, Издательство Ленинградского университета, 1973, 232 с.

ДАШИЧЕВ В. И. — Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. Т. 1. Подготовка и развертывание нацистской агрессии в Европе. 1933—1941, изд-во «Наука», М., 1973, 766 с.

ДОРОГУНЦОВ С. Особливості сучасного етапу економічного розвитку радянського суспільства, Політвидав України, К., 1973, 150 с.

Источниковедение отечественной истории. Сборник статей. Вып. 1, изд-во «Наука», М., 1973, 396 с.

КУЦЕНКО И. Я. — Революция и культура. Очерк истории борьбы партийных организаций Северного Кавказа за осуществление культурной революции в 1918—1932 годах. Книжное издательство, Краснодар, 1973, 246 с.

ЛЕОНОВА В. И. — Революционные аграрные преобразования в Перу, изд-во «Наука», М., 1973, 223 с.

Международные отношения на Дальнем Востоке. Кн. 2. 1917—1945 гг., изд-во «Мысль», М., 1973, 294 с.

Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик. Сборник документов, изд-во «Юридическая литература», М., 1973, 735 с.

ОРЛОВА М. Е. — Ирландия в поисках путей независимого развития. 1945—1948, изд-во «Наука», М., 1973, 231 с.

ПАВЛОВ В. И. — Социально-экономическая структура промышленности Индии. Исторические предпосылки генезиса капитализма. Конец XVIII — середина XIX в., изд-во «Наука», М., 1973, 391 с.

ПРОТОПОПОВ А. С. — СССР и международный рабочий класс в борьбе за мир, изд-во «Мысль», М., 1973, 216 с.

Профсоюзное движение за рубежом. 1939—1972. Ч. 2. Вып. 2, Профиздат, М., 1973, 287 с.

СЕМИН С. И. — Преодоление социально-экономических различий между городом и деревней, изд-во «Наука», М., 1973, 159 с.

СИВОХИНА Т. А. — Крах мелкобуржуазной оппозиции, Политиздат, М., 1973, 232 с.

ФИНАРОВ А. П. — Борьба партии за социалистическую индустриализацию страны и подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства 1926—1929 гг., изд-во «Высшая школа», М., 1973, 112 с.

ШМОРГУН П. М. — КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців. (До 70-річчя II з'їзду РСДРП), Товариство «Знання» Української РСР, К., 1973, 48 с.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ» № 11 (на українському мові). Ежемесячный общественно-политический журнал. Адрес редакции: Киев-5, ул. Горького, 3. Издательство «Наукова думка», Киев, Репина, 3. Типография издательства «Київська правда», Киев, ул. Лейнина, 19. Печ. листов 10,0. Условно-печ. листов 14,0. Учетно-изд. листов 15,6. Тираж 8934. Цена 40 коп.